

STUDIA LITTERARIA

A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK KÖZLEMÉNYEI

TOMUS VII.

REDIGUNT:

J. BARTA ET I. BÁN

KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM, DEBRECEN
1969

Intézeti Évkönyvünk jelen kötetét
1968-ban elhunyt
két oktatótársunk és barátunk:

DR. JUHÁSZ GÉZA
egyetemi tanár

és

DR. BARANYI IMRE
adjunktus

emlékének ajánljuk.

Dr. Juhász Géza (1894–1968)

”Boldog élet titka ennyi:
jót a jóért bizva tenni,
akkor könnyű lesz pihenni,
jobb jövőért ősjogon.”

*

Ha ledőlnek mind a cellák,
szabadult rab messze ellát:
nem lesz már a föld sivár hely,
egyre jobb lesz egyre szebb.

Innen, tömlöcünk tövéről
álmodom különb időről.
Levetvén a régi unt ént,
elhagy ím a csüggedés.

Igazabb öltőknek intek: —
célunk vívjátok ki mindet;
ránk ragyog még birtokunkként
csillagrózsa, napvetés.

(Juhász Géza: A Garaboncás 6. ének,)

(1894. dec. 20—1968. júl. 13)

1894 december 20-án született Debrecen kertségében, a Honvédtemető utcában s egy másik külvárosban nőtt fel, az Ispotály-utcán. Régi debreceni családok sarja. Apai dédapja hortobágyi pásztor, nagyapja földműves és kertész, apja MÁV főkalauz. Anyai ősei kisiparosok voltak: gubacsapók.

A Kollégium nevelte, a Debreceni Református Főgimnáziumban érettségizett, utolsó diákéveiben irányító része volt abban, hogy az önképzőkört Ady szellemében korszerűsítették. Már ebben az időben jelent meg verse, elbeszélése. A debreceni főiskolán bölcsész lett, tanulmányait Pesten folytatta és Debrecenben fejezte be. Az első világháború alatt nagyrészt harctéren volt, orosz, olasz, végül francia fronton. Megkapta a 3. osztályú katonai érdemkeresztet, a Károly csapatkeresztet. Amerikai fogságba került s ott hadifogoly társai számára irodalmi előadásokat tartott. A forradalmak után jutott haza 1919 őszén; ekkor nyert tanári diplomát magyar-német szakon a debreceni Tudományegyetemen.

A húszas évek elejétől egyre többet publikált mint költő és kritikus. Munkatársa lett a legszámottevőbb folyóiratoknak: Nyugat, Magyar Csillag, Napkelet, Válasz, Kelet Népe, Protestáns Szemle stb. 1923-ban elnyerte a pozsonyi Toldy-Kör Petőfi-pályázatának első díját *Szeptember végén* című drámájával, — ugyanabban az évben jelenteti meg sógorával, Gulyás Pállal a *Testvér gályák* c. verskötetet s szerkeszti a *Viharban* c. antológiát.

Kereskedelmi iskolai tanár lett. Debrecen haladó íróival, művészeivel 1927-ben megalapította a debreceni Ady Társaságot, — az egyetlen olyan irodalmi-művészi egyesülést a két világháború közötti Magyarországon, amely a gondolatszabadságot írta zászlójára s amely egyetlen tekintélyt fogadott el: a tehetségét. Egy évtizednél tovább volt az Ady Társaság ügyvezető elnöke, a felszabadulás után pedig elnöke. Irodalompolitikai munkásságát kortársai, egykori harcostársai máig élete egyik főművének tartják.

Oláh Gábor fedezte fel a költő Juhász Gézá. Gazdag nyelve, tökéletes formakészsége révén korán a magyar vers mesterévé vált, mint a debreceni költői hagyományok neveltje és őrzője. Élete végéig a Nyugat szigorú lírai igényével csiszolta tulajdon műveit s mérte költőtársaiét. S bár a húszas évek végétől a szépirodalom teréről mindinkább a kritika és irodalomtörténet művelésére tért át, egész életén át költő maradt. Verseiből, műfordításaiból többszáz jelent meg folyóiratokban, napilapokban stb. 1928-ban a „Napkelet” verspályázatán első díjat nyert, Gulyás Pállal egyenlő helyezéskben. Önálló kötettel 1937-ben jelentkezett (*Háború*), amelynek élményanyagát a világháború antihumanista bor-

zalmai adták. Megidézésük az új borzalmak elleni humanista tiltakozás hangja volt. Élete végéig dolgozott egyik legkedvesebb művén, *Garaboncás* című elbeszélő költeményén, amely a 18. századi Debrecent idézi a Hatvani-mondákon keresztül. Országszerte sokszor játszották *Égigérő fa* című mesejátékát, — versei *Föld alatt* címmel várnak publikációra, — több drámája maradt kéziratban.

„Nemzedékének mestere s íróknak is nevelője — írja Juhász Gézáról 1947-ben Varga Imre *Debrecent és a haladás* c. tanulmányában. — Az új debreceni együttesből senki sincs, aki ne hordozná kezének jegyeit magán. Péczely misszióját végezte s nem is sikertelenül. Lírája nem tetetlen líra, közel áll a szürkének tetsző napok életéhez, dinamikája ezért is, a nagy belső indulatoktól, fűtöttség-től is magával ragadó. Utalunk a *Háború* bátor realizmusára s az új versek mederbeszorított, de feszítő lávájára. Összegezésre tör, ebben is debreceni, de abban is, hogy a legfrissebb igényt képviseli. Végzett munkája hozzáférhetetlen, ideje volna közrebocsátani.”

Tanulmányírói-irodalomtörténeti pályájának első jelentős állomása a „Debrecei Szemlé”-ben megjelent tanulmányokból 1928-ban külön füzetként publikált *Bevezetés az új magyar irodalomba* (1930-ban ugyanevvel az írásával doktorált.) Ugyancsak 1928-ban jelent meg *Babits Mihályról és Móricz Zsigmond*ról szóló kismonográfiája, — 1930-ban pedig Hankiss Jánossal közösen írt *Panorama de la littérature hongroise contemporaine* c. műve, amely a francia közönségnek mutatta be a magyar irodalmat s amely a kor ellentétes szempontjai következtében évekig hullámozó vitát támasztott. Egy évvel később az *Erdélyi Helikon* magyar irodalomtörténeti pályázatára nyújtotta be dolgozatát. Babits lektori véleménye szerint „két mű marad, melyeket a díjra és megbízatásra méltónak tarthatok s bármelyiket választjuk, azt hiszem, nem fogunk szégyent vallani.” „Az *Így járnak a végezés ormán* (J. G. írása) jellegű dolgozat művelt és nagyon tájékozott szerző munkája, sok készütséggel és gondos kidolgozással, s általában jóítéletű, ami különösen az újabb irodalomról írt részekben tűnik ki.” A pályázat győztese végül Szerb Antal lett. „Lehet már vagy tizenöt éve, — az Erdélyi Helikon tűzött ki pályázatot korszerű irodalomtörténetre — írja Juhász Géza *A magyar igény irodalmunkban* c. stílustörténetének előszavában, amely az egykori pályaműként benyújtott „vázlat”-ból nőtt „a magyar igény fejlődésrajzává.” „Ez a könyv nem hungarológiai dolgozatnak készült, — írja. Az irodalom önelvűvé tételének a vágya hozta létre. . . A világirodalom ezer ellentétes példa, költők, műfajok, tárgyak rengetege. Nem vaktában támolyogtunk útvesztőjünkben, vitt valami saját ösztön az áldozókövek üvöltő sámánjaitól Petőfi és Ady csillaga felé. Mi lehetett ez az ösztön? Ha van kérdés, amelyre csak az felelhet elfogulatlanul, aki nem akar felelni rá, az önismeret kérdése elsősorban ilyen. . . Az én tanulmányom európai stílustörténet akart lenni; észrevétlenül, szándékom ellenére, mellékesen lett belőle a magyar irodalmi igény fejlődésrajza.”

1933—34-ben Kardos Lászlóval közösen szerkesztik az „Új Írók” könyvsorozatot, amelyben a modern magyar irodalom legjobbjainak írásai jelentek meg (Gulyás Pál, Illyés Gyula, Kassák Lajos, Kodolányi János, Németh László, Szabó Pál stb.). Részt vett a „Válasz” elindításában s irodalomtörténeti kutatásainak eredményeit és a magyar irodalom összefoglaló szemléletét *A magyar szellem vándorútja* című művében adta közre (1938).

Időközben irodalmi munkája mozgalmivá szélesedett. Először Bajcsy-Zsilinszky Radikális Pártjába lépett, annak feloszlata után Bajcsy-Zsilinszkyt követve csatlakozott a Független Kisgazda Párthoz. Hitler és a fasiszta Németország fokozódó nyomása tette mindinkább ellenállóvá. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium a „Kelet Népe”-matiné után végelbánási eljárást indított ellene s Juhász Nagy Sándor segítségével ekkor került át a Dóczy Leánygimnáziumba (1939). 1941/42-ben főmunkatársa volt a népi irányzat egyetlen magyarországi napilapjának, a „Tiszántúl”-nak Kodolányi János, Németh László s mások mellett. 1943-ban adja ki *Népi írók* c. művét, amely a kor egyik legjelentősebb mozgalmáról ad összefoglaló képet.

1944 elején egy kis értelmiségi csoport az ő vezetésével próbált felkészülni a demokratikus átalakulásra. A szervezett munkássággal kezdték kiépíteni az együttműködést. A német megszállás után többedmagával letartóztatta a Gestapo. A felszabadulás Debrecenben érte. Kezdetől részt vett az újjáépítés munkájában. 1945 januárjában tankerületi főigazgató lett, később magántanár s ugyanez év végén a debreceni Tudományegyetem magyar irodalomtörténeti professzora. 1945-ben az ő szerkesztésében indult a „Magyarok” című folyóirat. Tagja volt az ideiglenes nemzetgyűlésnek, s Juhász Nagy Sándor halála után a Nemzeti Bizottság élére került. A Magyar—Szovjet Társaságnak megalakulásától ügyvezető elnöke volt s megkapta az aranykoszorús jelvényt. A Kossuth Lajos Tudományegyetem az 1950—51. tanévben őt választotta rektorává. Két ízben (1948, 1958) volt a debreceni Nyári Egyetem igazgatója.

1952-ben lett az irodalomtudományok kandidátusa. Igyekezett az ún. népi írók bizonyos tekintetben egyoldalú megítélését megfőllebbezni. Főtémája abban az időben már Csokonai volt. Kutatásai eredményeképpen tisztázódott a költő fejlődésének, művei kronológiájának eddig számos megoldatlan problémája: a magyar textológia egyik leghomályosabb területe. 1954-ben már kiadásra készen állt a kritikai kiadás lírai anyaga, amely a változott textológiai szabályok s egyéb gátló okok miatt nem került kiadásra. 1955-ben szerkesztésében jelent meg Csokonai Vitéz Mihály Elegyes poétai munkái a költő halálának 150. évfordulójára. Az 1956-ban megjelent Csokonai Összes versei (Szépirodalmi Kiadó) tulajdonképpen az ő eredményeire épül. Ő teremtette meg a kritikai kiadás feltételeit, hosszú évek munkájával alapvető tanulmányokat és fotokópiákat adva kutatótársai kezébe s hagyva az utókor számára.

Közel két évtizeden át volt a Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének igazgatója. Több generációt nevelt a magyar

irodalom és a szocialista kultúra szeretetére, művelésére. Egy hosszú életen át küzdött szülővárosa, Debrecen értékeinek elismeréséért és megbecsüléséért. 1955-ben megkapta a Munka Érdemrendet, 1964 dec. 21-én, 70. születésnapjára a Munka Érdemrend arany fokozatát.

Az MDP-nek 1950-től volt tagja, s folytatólag haláláig tagja volt az MSZMP-nek. A tanács-rendszer óta Debrecen város tanácsában, 1954-ben pedig a VB-ben is működött. Az utolsó évek folyamán sokat betegeskedett, de az 1956-os ellenforradalom után még évekig fokozott közéleti tevékenység hármlott rá. 1957-ben moszkvai—leningrádi kiküldetést kapott. 1964-ben ment nyugalomba, de haláláig fáradhatatlan munkása maradt a magyar irodalomnak és közéletnek.

A kép teljességéért, — felsorolásszerűen: tagja, majd szakfelügyelője volt a Kereskedelmi Szakiskolai Tanárok Országos Egyesületének, alelnöke a Magyar Kulturális Egyesületek Országos Szövetségének, egyidőben tagja a La Fontaine Társaságnak, a Csokonai Kör örökös tagja, a Reform Társaság debreceni alelnöke, a Kollégiumi Diákszövetség, az Írók Gazdasági Egyesülete, a Pen Club, a Debreceni Törvényhatósági Bizottság, a Fórum Klub, a Magyar Írók Szövetségének tagja, az Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselője, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság vezetőségi tagja, egyidőben alelnöke stb. stb.

Juhász Géza életpályájának és műveinek fenti méltatását családja állította össze. Műveinek bibliográfiája előreláthatólag külön kiadványban fog megjelenni.

Dr. Baranyi Imre (1935 – 1968)

Még tegnap egy vágy együvé csatolt,
S Ielkünkben egy szent eszménykép lakott,
Még tegnap együtt küzdénk, fáradánk
Megérteni az életcélokat.

Ma sír takar, szavamra nem felelsz,

Mudách Imre: Pál öcsém sírjánál

Tehát csak álom volt, és vége van.
De nem mindennek. Az eszmék erősbek
A rossz anyagnál. Ezt ledöntheti
Erőszak, az örökre élni fog.
S fejlődni látom szent eszméimet,
Tisztúlva mindig, méltóságosan,
Míg, lassan bár, betöltik a világot.

Az ember tragédiája, X. szín

(1935. febr. 4—1968. aug. 20)

A Hajdú-Bihar megyei Furtán született szegényparaszti családból. A berettyóújfalui Népi Kollégium tagjaként végezte el az általános iskolát s ugyanitt a középiskolát is. 1953 és 1957 között a Kossuth Lajos Tudományegyetem magyar—történelemszakos hallgatója; kitüntetéses oklevelét 1957 júniusában kapja. 1957 őszétől kezdve a KLTE Magyar Irodalomtörténeti Intézetében dolgozik; előbb gyakornok, tanársegéd, majd 1962-től adjunktus. Az Intézetnek előbb I. sz., majd II. sz. magyar irodalomtörténeti tanszékén gyakorlatokat és szemináriumokat vezetett, a szabadságon levő Juhász Gézát helyettesítve főkollégiumot is tartott a felvilágosodás- és reformkor irodalmából. 1961-től egy éven át a MTA Irodalomtörténeti Intézetének főlállású kutatója. 1964 őszétől egy éven át levelező aspiráns, majd egy év múlva ösztöndíjas aspiráns. Vizsgáinak letétele után Madách-monográfiáján dolgozott, amelynek első kötetét kandidátusi értekezésnek szánta. Nagy témakörén kívül kezdettől fogva kapcsolatot tartott az élő magyar irodalommal; mindkét körből számos tanulmányt, cikket, ismertetést közölt a szaktudományi és irodalmi folyóiratokban. Tudományos érdeklődése elsősorban eszmetörténeti irányú volt; bölcsészdoktori értekezéséből kinőtt kismonográfiája, *A fiatal Madách gondolatvilága*, Madách általános filozófiai, történelmi és társadalmi nézeteinek geneziséjét kutatja fiatalkori olvasmányai, elsősorban az Athenaeum folyóirat nyomán.

A tudományos kutatómunka mellett kezdettől fogva erősen bekapcsolódott a mozgalmi munkába és az általános társadalmi tevékenységbe. Az ifjúsági szervezetben és az egyetemi pártszervezetben kiemelkedő tisztségeket viselt; 1958 óta tagja volt az Alföld szerkesztőbizottságának, — 1964 elején, a folyóirat válságos korszakának lezárásaként a lap főszerkesztőségét vette át. 1967-ben a helyi népművelésben és kulturális életben végzett munkája alapján a városi tanács Végrehajtó Bizottságának tagjává választották. Közéleti munkájáért többször részesült elismerésben: 1967 novemberében Debrecen és Hajdú-Bihar megye újonnan alapított művészeti díjainak egyikével jutalmazta; a „kiváló népművelő” kitüntetést két nappal halála előtt kapta meg.

Baranyi Imre munkái.

I. Önálló kötet

- A fiatal Madách gondolatvilága, Bp. 1963. Akadémiai Kiadó, 147 lap
Irodalomtörténeti Füzetek 42.
Ismerteti Barta János, Alföld 1964. 956—8.

Rigó László, MTA I. Oszt. közl. 1964. 401—3.

Lukácsy Sándor, Kritika 1964. 10. 62—3.

Székelyhidi Ágoston: Új Madách-kép felé, Hajdú-Bihari Napló 1964. jan. 19. 7.

Kántor Lajos, ItK 1965. 1. 110—3.

II. Tanulmányok, cikkek, felszólalások

Százéves Az ember tragédiája, Hajdú-Bihari Napló 1959. márc. 1. 3.

Petőfi születéshelyének vitáján, ITK 1961. 2.

Újabb adalékok Madách falanszter-jelenetének forrásaihoz, Acta Universitatis Debreceniensis De Ludovico Kossuth Nom. 1961. 37—43.

Irodalomtörténeti vándorgyűlés Kecskeméten, Élet és Irodalom 1962.

A kritika kritikája (Jegyzetek az Alföld kritikai rovatáról), Alföld 1962. 1. 104—8.

Csehszlovák irodalomtudós Debrecenben, Alföld 1962. 4. 98—101.

Az ember tragédiája és a pozitivista hatáskutatás, Studia Litteraria 1963. 102—23.

Hol tartanak? (Helyzetkép az Alföldben indult fiatal lírikusokról), — Alföld 1963. 4. 49—51; 5. 49—51; 7. 47—9.

Madách Imre, 1964. (Centenáriumának méltatása), Új Írás 1964. 10. 1271—4.

A Csillag c. folyóirat irodalompolitikája, 1—3. r., Alföld 1965. 4. 92—8.

Hozzászólás Barta János Történefilozófiai kérdések Az ember tragédiájában c. előadásának vitájához, ItK 1965. 3. 344—6.

Országos népművelési ankét Debrecenben (B. I. vitabevezetője), Alföld 1965. 7. 39—41.

Új kor nyitánya (Magyar írók és költők a Nagy Októberi Szoc. Forradalomról), Népszabadság 1967. 268. 8.

Pátzay Pál felszabadulási emlékművéről, Hajdú-Bihari Napló 1968. 80. 10.

III. Ismertetések

Papp Ferenc: Lelkiismeret. (Irodalmi és Művészeti Kiadó, Marosvásárhely) H. B. Néplap 1956. szept. 23. 7.

Molnár Géza: Hullámverés, Alföld 1958. 1. 129—31.

Wéber Antal: A magyar regény kezdetei, Alföld 1959. 5—6. 134—7.

Mocsár Gábor: Ördögdomb, Alföld 1960. 3. 151—2.

Forgács László: Ünnepe után (Petőfi Apostola és a márciusi ifjak világnézete), Bp. 1960. — ItK 1961. 6. 752—7.

Mezei András: Torlódó idő, Új Írás 1961. 7.

Egészséges emberi tartást! (Nagy Tibor írásairól), Alföld 1961. 6. 70—1.

Teleki László vál. művei, Élet és Irodalom 1962.

Keszi Imre: Örvényes Csóri, Új Írás 1962. 11. 1304—5.

Szentiványi Kálmán új regényéről (Ismertetés Földalatti folyam és Fekete kerítések mögött c. könyvéről), Új Írás 1962. 8. 924—7.

Galambos Lajos: Isten őszi csillaga, Alföld 1962. 5. 96-99.

Zelk Zoltán: Tüzből mentett hegedű, Alföld 1963. 10.

Tanulmányok Petőfiről, ItK 1963. 4. 510—3.

Básti Lajos: Mire gondolsz Ádám? — Tiszatáj 1963. 1.

Tardos Tibor: Tücsök, Alföld 1964. 2. 76-78.

Galambos Lajos (pályaism.), H. B. Napló 1964. nov. 7. 8.

Zelk Zoltán (pályaism.), H. B. Napló 1964. ápr. 19. 7.

A marxista kritika fegyverténye. Elvek és utak. H. B. Napló 1966. jan. 30.

A hűség énekese (Impressziók Boda István új kötetének olvasása közben), H. B. Napló 1966. nov. 27. 5.

Sötér István: Álom a történelemről, ItK 1967. 3. 359.

Emberi mérték. Új művészeti vádirat a faszizmus ellen (Zlobin: Nyomtalanul eltűntetek, Kárpáti K. Uzsgorod), — Népszabadság 1967. 250. 8.

Egy különös „kritikai” magatartásról, Alföld 1967. 6.

Szakonyi Károly: Porcelánbaba, Népszabadság 1968. 37. sz. 7.

Balogh István

DEBRECENISÉG

(Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere)

A XVII—XVIII. századi, Debrecenről szóló krónikákat, a várossal foglalkozó hivatalos aktákat forgatva, lépten-nyomon olyan adatokra bukkan a kutató, amelyek azt bizonyítják, hogy a város és népe — a környezetétől elütő — önálló, jellegzetes vonással rendelkező közösség volt. Ennek a közösségnek a karakterét nagyon nehezen lehetne meghatározni; — nem sokat vallott önmagáról. A kívülállók számára azonban — akiknek véleményéről egy-két elejtett mondatnál több ritkán árulkodik — úgyis elég feltűnő volt ahhoz, hogy ne menjenek el szó nélkül mellette.

Debrecen önálló karakterének jegyei nem máról-holnapra alakultak ki. Mikor a XVII. század végén a város hányatott sorsának alakulását írásba foglalták, a krónikaírók a politikai, szellemi és társadalmi lét autonóm, egy évszázados alakulására tekintettek vissza. A XVIII. század elején az autonóm fejlődés vonala megtört, és a zárt közösségre jellemző magatartás, érzület, gondolkodás, etikai és morális értékrend nehéz összeütközések között próbált érvényesülni, a szatmári békével kezdődő új kornak viszonyai között.

Ezekben az összeütközésekben vált az eddig ösztönös létforma tudatossá, az irodalom pedig nevet adott neki, leírván néhány jellegzetes megnyilatkozási formáját. E tanulmány a fogalom és a mögötte levő tartalom változatos útját próbálja nyomon kísérni.

*

Aligha véletlen, hogy Debrecennek, több évszázados története alatt először csak a XVII. század végén támadt történetírója Barta Boldizsár személyében. Barta Boldizsár szücsmester létére a civis társadalomnak ezidőben még jelentékeny literátus rétegét képviselte, s munkájában szakított az akkor még eléggé elterjedt anneles-szerű krónikaírással, nem elégedett meg az események pusztá

időrendi felsorolásával. Krónikája előljáró beszédében kifejtett felfogása szerint a múlt eseményei a jelen és jövő nemzedék számára szolgálnak útmutatásul nem utolsó sorban azért, hogy lássák: a tűz, az elemi csapások és az ellenség gyakran megisméltlődő pusztításai ellenére „a magánál nagyobb hírű keresztyén Debrecen városának” megmaradását mivel is lehet megmagyarázni.

A XVII. század végén az ország közepén élő magyarság számára az egyetemes pusztulás közepette egy olyan „kőfalak nélkül szűkölködő” helynek, mint Debrecen, nemcsak megmaradása, hanem időnkénti virágzása racionális okokkal valóban nehezen volt felfogható. Amikor az utas Tiszántúlon napokig mehetett, míg emberlakta helyet talált, amikor az emberi szorgalom által egykor termővé tett tájon a természet ősi ereje látszott ismét győzedelmeskedni, valóban csudának tűnt egy ilyen hely virágzása. „Nemigen bizhatunk mi méltóságos főrendekben, mert azoktól prédáltatunk; nem jószágunkban, pénzünkben, mert azoktól megfosztatunk; hanem az egy Istenben, mert az Úré a szabadítás!”

A krónikaíró szücsmester annak a zavaros évtizednek eseményeit, amely alatt először fogalmazódott meg már-már az öneszmélés határait súrolva egy életérzés: e városnak valamiféle rendeltetése van, elsősorban saját szűkebb közössége, ezen felül az egész nemzet és végül valamiféle transzcendens hatalom számára, e vezérmotívum köré csoportosítja.

Amiből ez az életérzés táplálkozott, inkább szívszorító, mint reménységet keltő volt. Az ember-nemlakta pusztaságok közepette, ahol a farkascsorták vették át az uralmat, még itt-ott állottak az egykori népes falvak romladozó templomainak falai. A messze földről Debrecenbe menekültek emlékezetéből se veszett még ki egykori lakóhelyük emléke. Így nem csodálható, ha közel esett hozzájuk az a gondolat, hogy az eleve elrendelés nemcsak az egyén földi és túlvilági útját szabta meg, hanem az emberi közösségét is. A város megmaradása önmagában is egy magasabb rendeltetés jele. A rendeltetés végcélját ugyan nem lehet tudni, csupán egyetlen bizonyosság van *a szerencsekerék módjára forgó és nagyokat változó, alsóságot felsőséggel, felsőséget alsósággal hamar cserélő, egyhelyben kevés ideig nyugható világ állhatatlansága.*

Barta Boldizsár krónikája csupán az 1656—1666 közötti évtized eseményeit tartalmazza. De milyen évtizedét! Az emberi nagyság és kicsinyiség, az erőszak és önfeláldozás, a bátor ellenállás és az erőszak előtti alázatos meghajlás, az önértzet és a kompromisszum példái váltják egymást a város életében néha egy-egy hónapon belül is. A nagy próba azonban nem érte készületlen Debrecent.

Szolnok eleste (1552), majd a bécsi béke (1606) után a város két, majd három ország határára esett. Ez részben előnyös volt — a határok nem voltak mindig bezárva és háború sem dúlt mindig —, de azzal a hátránnyal járt, hogy a magisztrátusnak szüntelen éberséggel mind a három hatalom felé kellett figyelnie, és mindhárommal tűrhető viszonyt teremtenie. II. Rákóczi György bukásával (1660), a vasvári békével (1664) a száz éven át fennállott egyensúly megbomlott, Erdély mint menedék és támasz többé nem jöhetett szóba.

Nagykállói Fényes István városi nótárius nem véletlenül, hanem az utódoknak szánt intelmül írta be a város 1664. évi jegyzőkönyvébe a figyelmeztető sorokat:

*Most kell már vigyáznunk, mindensfelé mennünk, Erdélyt
is felkeresnünk,*

Hatalmas két császár mimódon, milyen alkuttanak, megtudnunk.

Tanácsból késedelem nélkül két embert küldenünk,

Látni, ki lesz urunk, kitől kell függenünk, ne húzna minden bennünk.

Az elmúlt évszázad alatt élő nemzedékek úgy érezték, hogy a város önálló tényező a hatalmak között. Ezért a helyes tájékozódás nemcsak szükséges, de egyenesen létparancs is volt, a XVII. század zavarai között a fentmaradás egyedüli záloga. Ha a gyakori érintkezés során leszűrt tapasztalatok alapján a város vezető rétegének nem is volt illúziója a hatalmasságoknak Debrecen iránt táplált érzelmei felől, egy illúziójuk még megmaradt; az, hogy az anyagi lét megőrzése a város autonóm életét is lehetővé teszi. A Rákóczi-felkelés utolsó éveiben a város vezetői, Komáromi György főbíró és Pósalaki János főjegyző még országos politikát űznek, a királyi hatalom és a felkelők közötti diplomáciai összeköttetés biztosításával. De ezzel vége is az országos szerepnek.

Feltételezhető, éppen célzatánál fogva, hogy az 1696. évi országgyűlés elé terjesztett emlékirat a városnak az 1685. évvel kezdődő évtized alatt szenvedett, több millió forintot tevő kárait túlozta. De nem túlzott abban, jóllehet a szatmári-béke táján még mindig Debrecen az ország legnépesebb és a közhit szerint a leggazdagabb városa is, hogy egy emberöltő alatt a négy-öt nemzedék által felhalmozott értékek nagyrésze pótolhatatlanul elveszett. A város gazdagságáról való, szélteben elterjedt felfogás a legfelsőbb kormánykörökben szinte évtizedeken keresztül kiirthatatlanul élt. 1685-ben Karaffa azzal igazolta a hallatlan mértékű sarcoltatást, hogy Debrecennél gazdagabb város Magyarországon nincs. 1715-ben pedig, mikor az új államrend gazdaságilag is kezdett berendezkedni, a Pozsonyban összehívott városi követek hónapokon keresztül viaskodtak az adóterhek miként felosztása miatt. A város küldötte, Pósalaki János drámai módon számol be arról, hogy mikor egy-egy város összeírása tárgyalás alá került, az ülésben itt is ott is minduntalan felhangzott: *majd a debreceni uraimék* . . . Az ülések elnöke gróf Károlyi Sándor volt, a város iránt egyébként más tekintetben látszólag jóakarató patrónus, aki maga is meg volt győződve a közhitről.

Este a sessióból [gyűlés] felkelvén, magánosan szólottam őexcellentiájával, hogy mélyen gondolkodik a mi városunk felől.

Mindjárt mondja: — Hogyne gondolkodnám mélyen, holott az egész ország nagyrésze odabe jár minden héten. . . mennyi ezerekre mégyen annak vámja, a Tisza hidjára is sok volna. . .

— Ugyan hány ezerre írta kegyelmetek a vámot? A szomszédok mondották, meg lehetne azzal a várost egészen kővel rakatni, mint Bécsset vagy Pozsonyt. . .

annyi ezer forint vámot nem kardéjban adnak . . . hanem hidakért. Debrecenben pedig olyan sárban jár a szegény vármegyebeli ember, hogy mind marhája, szekere belevész.

Méltóságos cancellárius úr előtt is emlékezetbe hozván a compániák eránt való nagyaggravitációnkat [katonaság beszéllésölása által való megterhelés] aztfelelte: — Öt Pozsony is beleférne Debrecenbe!¹

Az egyik veszedelem a szatmári béke után feltámadó nemesi restauráció volt. A XVII. század végén a város nagy áldozattal keresztülvitte a szabad királyi város kebelében élő nemesség önérzetének megtörését. Világosan kiderült ez már az 1690-es években, a Jenei Bernáth Jánossal folytatott perben. E perben a szenátus még teljes győzelmet aratott. Bernáth János, aki sem a polgári terheket, sem a főbíró illetékességét nem akarta elismerni, kénytelen volt elhagyni a várost. Búcsúzó beszédében megtörtén nyilvánította ki:

Engemet kegyelmelek tovább ne tartson debreceni lakosnak, elvonom szegény cselédemmel nyomorult fejemet csak egy földkunyhóban is, ha harmad napjában eszem eleget is.²

A nemesi rend fennhájázása viszont a városi polgárt még akkor is semmibe vette, ha történetesen — mint Debrecenben elég gyakori volt —, nemesi jogállással is rendelkezett. A szatmári békét előkészítő diplomáciai tárgyalásokon jelentős szerepet vivő Komáromi György, — egyébként régi bihari nemes birtokos lévén —, a Rákóczi-felkelés utolsó éveiben az említett megye alispánja tisztét is betöltötte. Asztalánál Károlyi Sándor, és az udvar megbízottja, Pálffy János generális is vendégeskedett. És éppen erről a Komáromi Györgyről írta 1709-ben a naplójában Teleki Mihály kövári kapitány:

[Jan.] 26. Érkeztem déltájban Debrecenbe. Generális Károlyi uramat a debreceni bíró s tanáccsal vendégségben találtam. . . [Jan.] 27. Voltam ebéden Komáromi György nevű városi embernél, ki is Bihar megyei viceispán volt. Jajj annak a vármegyének, kit városi ember igazgat; agár a kuvasszal nehezen alkuszik meg!³

Alig egy évtized múlva még szemléltetőbb oktatást kapott a város arról, mit jelent ujjat húzni a nemesemberrel, ha az egyébként rendjének megvetett és becstelen tagja volt is. A nemes emberen esett sérelem megtorlására az illetéktelen bíraskodás miatt az egész rendi apparátus, fel a királyig mozgásba lendült. Az eset részletes ismertetése valóságos kultúrtörténeti iskolapélda lehetne, élete utolsó hónapjában még Móricz Zsigmond fantáziáját is megmozgatta.

Közvetlenül a szatmári béke után Császi Miklós, egy részeges, megbízhatatlan, minden hájjal megkent nemes, egyik debreceni polgártól több szekér bort vásárolt. A hordókban a bor, míg Debrecenből Olcsvára, Károlyi udvarházába szállították, nagyrészt vízzé vált. Károlyi a megbízottját bezáratta, aki viszont kiszabadulása után a debreceni tanács előtt fogta perbe az eladót. A per folyamán a főbíró és a tanács megsértése miatt, mivel még a nyelvváltságot sem

tudta kifizetni, a debreceni kétajtajú tömlöcbe zárták, ahol hat hétig ült. Kiszabadulásakor valami kártérítést kapott ugyan, de egyúttal kötelezvényt is írtattak alá vele, hogy semmi követelése nincs és pert sem indít a város ellen. Váradra érkezve első dolga volt a káptalan előtt tiltakozó levelet íratni és a királyi táblánál perbe idézte a várost. A per hosszú ideig tartott. Az egykori kuruc még királyi kihallgatást is kapott, a város követeinek minden fáradozása, sok költsége, ajándékozása, — az ajándékozást diszkréciónak nevezik ekkor —, hiábavaló volt.

Méltóságos kancellárius uramnál csütörtökön requirálván Császi dolgát, mint illett, előhoztam... Őexcellentiája mindjárt objiciálta [szememre vetette]: — nem kellett volna kegyelmeteknek nemes embert tömlöcbe vetni!

Ítéletre végül nem került sor, mert a nádortól kezdve a helytartóságig mindeki azt ajánlotta a tanácsnak, hogy békességben intézze el az ügyet.⁴

Ebben a légkörben érthető, hogy a XVIII. század folyamán a királyi hatalommal egységre lépett nemesi reakció végleg elvágta a városi polgárság harmadik rendként, önálló társadalmi tényezővé való emelkedésének útját. Jogilag a rendi országgyűléseken ott voltak ugyan a királyi városok követei, az alsó táblán a kétszáztizennyolc nemesi követtel szemben hetvennyolcan. Már ez a számszerű arány sem tette volna lehetővé az egyenjogúság elérését, nem is szólva arról, hogy a diétákon szavazásra soha sem került sor. Ha szavaztak volna is, a *vota non numerantur, sed ponderantur* gyakorlata alapján a városi rend méginkább kisebbségben maradt volna.⁵

De Debrecennek még ezen kívül is akadt tanulnivalója. Meg kellett tanulnia, hogy az országhatárok tágabbra vonása mellett az önállóság keretei mind szűkebbre váltak.

Több mint egy évszázados független lét után a város *peculium regium*-ként a király közvetlen földesurasága alá került. Korábban tételes közjogi elismerés nélkül szinte független *respublica* volt, amelynek ügyeibe az országos főhatóságok nem szóltak bele. Az 1715: 108.t.c. elismerte ugyan szabad királyi városi jogát, *olyan föltétellel azonban, hogy a katolikus plébániai egyház építésére és szent ferencrendi atyák conventje számára helyet adjon.*

A törvénynek ez a kikötése nemcsak a feléledő protestánsellenesség, hanem az államhatalommal szövetkezett államvallás mélységes bizalmatlanságának világos kifejezése. Debrecenben az utóbbi másfél évszázad alatt katolikus vallású személy legfeljebb vendégként tartózkodott, és most az a szerzetes-rend kap konventet a városban, amelynek évszázadok óta éppen az eretnek-misszió a főhivatása. A misszió ugyan nagyrészt eredménytelen maradt, — a következő évszázad alatt néhány tucat áttérőnél többről nem tudunk —, de volt a rend betelepítésének más célja is.

Debrecenben a reformáció uralomra jutása óta a politikai község és az egyház s iskolája test és lélek módjára elválaszthatatlan közösséget alkotott. Nincs még egy hely az országban, ahol ilyen népes, közjogilag biztosított hely-

zetben élő, megfelelő autonómiával rendelkező, ethnikailag homogén közösség élne. A nemességet megosztja a nyelvi, gazdasági és vallási különbség; a megye csupán territoriális szervezet. A klérus és a mágnások államhűsége még csak gyanúba sem jöhet. A dunántúli és felvidéki, valamint az erdélyi szabad királyi városok többsége még nyelvében sem magyar, egy-egy város felekezeti egysége is nagyon vitás. A jobbágyság nem számít, annak fékentartására ott a megye és a közvetlen földesúri hatalom; kulturális és jogi tekintetben nemzet alatti réteg. De Debrecen esetében, amely a XVIII. század folyamán mindvégig az ország legnépesebb városa, bár gazdaságilag hanyatló, társadalmilag stagnáló állapotban van, olyan közösségről van szó, amely önmagában is teljes egész, nem szorul másra, és amelynek katlanában közhit szerint állandóan fortyog a politikai, társadalmi és hitbeli lázadás szelleme. Az államhatalomnak ezt részben ellenőriznie kellett, részben pedig levezetnie.

A hatalom gyanúja Debrecen ellen évtizedekig hol hamu alatt, hol lángra kapva füstölgött. 1748-ban a kancellár a nála járt debreceni küldötteknek világosan megmondta:

Az elmúlt pártütések nagyrészt vallás tekintetből eredtenek. És a város követei hiába védekeztek: A község is nálunk tudja a szentírásból, hogy az uralkodóért imádkozni és azokért szükségesen szolgálni tartozik, Mária Terézia haláláig meg volt győződve afelől, hogy Debrecen és a protestáns porosz uralkodó között titkos kapcsolat áll fenn. 1749-ben a két protestáns felekezet küldöttei előtt kifejtette: Értesülése szerint Debrecenben motus és tumultus készül az uralkodó ház ellen.⁶

Egy fél évszázad múlva, a II. József halálát követő nyugtalan hónapokban ismét lábra kapott az a hír, hogy a király által 1786-ban állásából elmozdított Domokos Lajos főbíró — ezidétt Bihar megye egyik országgyűlési követe —, vezetésével *harmincezer fegyveres áll készen a debreceni mezőkön, hogy Bécs ellen vonuljon*. Az ilyen és hasonló, legtöbb esetben alaptalan hiedelmeket a bécsi udvar ágensei és spionjai buzgón terjesztették. Ha nem is volt alapjuk, esetleg maguk találták ki, a rémlátás felnagyította egy-egy adott eset, kijelentés, vagy ellenvetés jelentőségét. Az azonban nem vitatható, hogy Debrecen magatartását főleg az államhatalom irányából jövő szándékokkal szemben óvatos tartózkodás, a passzív ellenállás, a magabazárkózás, sőt a nyílt visszaütés is jellemezte.

Aligha túlozunk, ha azt állítjuk, hogy a város és népe 1711—1770 közt, két emberöltőn keresztül úgy érezhette magát, mintha ostromlott várban élne. Nem múlt el esztendő, hogy az államhatalom, a vele szoros egyetértésben élő nemesi reakció vagy az egyház valamiféle akciót ne indított volna a város társadalmi egységének megbontására, gazdasági életének alapjai vagy kulturális intézményei ellen.

A törpe minoritásként a városban élő, nagyrészt idegen származású katolikusosság (1775-ben a 25 000 főnyi lakosból csupán 605 volt katolikus vallású)

számarányán felüli jogokban való részesítése, a református egyház, a kollégium és a hivatalos város közvetlen kapcsolatának megszüntetése, a városi nyomda sorsának évtizedekig függőben tartása, a polgárjog, a határhasználat firtatása, a protestáns tisztviselőknek a katolikus templomban való kötelező eskütétele lényegében az egész város ügye volt. Még akkor is, ha a célba vett intézkedések egyike-másika valóban hasznára lett volna a város egészének, vagy a társadalom egy részének — minthogy egy-két ilyen intézkedésről tudunk is —, a bizalmatlanság sűrű légkörében eleve félsikerre vagy éppenséggel sikertelenségre volt kárhoztatva.

Ez a bizalmatlanság részben a tudatos lét szintjén is megmutatkozott, részben a tömeglélek mélyén parázslott. Állításunkat két ponton is igazolva látjuk.

A város hivatalos vezetősége, az egész társadalom és a kollégium a reformáció kezdete óta olyan szoros létközösségben élt, amely nemcsak a kollégium anyagi fenntartását tette lehetővé, hanem a civistársadalom részére az élet mindennapi viszonylataiban a születéstől a temetésig részt adott a kollégiumi diákságnak. A kollégium hatása nemcsak a literátus-réteg, de a társadalom alsóbb szintjén élő céhes iparosok, szántó-vetők, sőt a pásztorok körébe is behatolt.⁷ Így nem csoda, ha a Mária Terézia alatt újjáéledő, és az államhatalom teljes erejével támogatott antiprotestantizmus által élesztett hatósági intézkedéseknek a kollégium sorsát érintő hatását az egész város féltő aggodalommal figyelte. Domokos Márton főbíró halála előtt (1764) négy nappal az őt meglátogató professzoroknak lelkére kötötte, hogy el ne hagyják a kollégiumot. Másfél évtizeddel később is a Ratio educationis végrehajtása ellen beadott folyamodványban egyenesen kijelentette az iskola gondnoksága: *Nem lehet eléggé ismételni, az iskolánkat részt szerint a vallásgyakorlat részévé, rész szerint a vallás fundamentumává kell tenni.*⁸ Éppen ezért nem engedhetik meg azt, hogy az oktatás jobbítása ürügyén katolikus iskolafelügyelők ellenőrizzék a kollégiumi vizsgákat.

A tömeglélek mélyén feszengő idegenkedés időnkénti megnyilatkozására a ferences-rendi kolostor 1783-ban bekövetkezett feloszlásakor mondott predikáció szolgáltat jellemző adatokat. A katolikus egyház itteni egyetlen nyilvános ceremóniája, az Úrnapi körmenet leírásakor elmondja, hogy az ilyen látványtól elszokott, gyökeresen kálvinista város inkább színes és érdekes látványosságnak, mint elmélkedésre és imádkozásra buzdító cselekménynek látta a körmenetet és nem is tartózkodott a tiszteletlen megjegyzésektől. Az nem tagadható ugyan, hogy a megjegyzések nem annyira türelmetlenségből, inkább a megértés hiányából fakadtak, de a Vécsey-féle királyi biztosság ennek ellenére elrendelte, hogy a körmenetek előtt díszőrséggént kirendelt városi hajdúk botokkal hajtsák el a báméskodókat, vagy kényszerítsék tiszteletadásra őket. Nyilván sajátos látvány lehetett az, mikor a díszruhás, kardos hajdúk a körmenet nézésére kicsődült szájtátók fején maradt kalapot a kezükben tartott hosszú pálcával leverték.

Számos apró jel mutatja, hogy a XVIII. század folyamán erősödőben vannak a debreceni civistársadalomra jellemző magatartásmód, érzület, gondolkodás etikai és morális értékrend ama sajátos vonásai, amelyek a század végére az egész közösséget és annak egyes tagjait a magyar rendi társadalom számos hasonló csoportjától jól felismerhetően megkülönböztették. Hála a múlt századvég új tudományágának, a néprajznak, ma már tudjuk, hogy a feudalizmus viszonyai között, a rendi jogállás, a nyelvi, a vallási a gazdasági tényezők hatására számos ilyen csoport alakult ki. E csoportokon belül kialakult írott és íratlan erkölcsi normák, a nemzedékről-nemzedékre szálló hagyományok kötelező ereje túlélt a feudalizmust, és a polgári átalakulás lazító hatás ellenére még a XIX. században is, mind külsőségekben, mind lelki magatartásban jól felismerhető volt.

A XVIII. századi Debrecen társadalma ilyen zárt egység, csak annyiban különbözik a rendi társadalom hasonló zárt, saját hagyományait ápolgató és őrző közösségétől, hogy gazdaságilag, társadalmilag és kulturális tekintetben is teljes autarkiával rendelkezett; nem szorult senkire sem. Gazdaságilag — romló viszonyai ellenére — összességében messze kiemelkedik a környező paraszti világ, sőt a rendileg előnyösebb helyzetben levő köznemesség életszintjéből is.

Társadalmilag is eléggé homogén, mert a városi társadalom egyes rétegei között fennálló differenciákat a szabad polgári jogállás segít kiegyenlíteni és elviselhetőbbé tenni.

Kulturálisan pedig nem is lehet összehasonlítani a rendi társadalom egyik rétegével sem. A debreceni polgár műveltségállományában egyaránt megtalálhatók a paraszti, hagyományos íratlan műveltség elemei (mély kultúra) és a korszerű, írásos műveltség (magas kultúra) addig elért eredményei. Sőt, mi több, a kettő szintézise is sikerült, mert itt nincs áthághatatlan szakadék a hagyományos, népi kultúra és litterátus műveltség hordozói között. A kettő nemcsak közlekedik egymással, hanem sok szállal össze is kapcsolódik. És mivel ez a közösség számszerűen is eléggé népes, a sajátosan kialakult kultúrképződmény nem fenyegeti a kiszikkadás, a befelé fordulás veszélye.

Ez az autonóm műveltség elég dinamikus is ahhoz, hogy a kultúra mindhárom ágában, az anyagi világ meghódítására szolgáló technológia, a társas együttélés, a morális és szellemi világkép, a világnézet szintjén érvényesülni tudjon. Aligha vitás, hogy a város ipara, kereskedelme és földművelése képes arra, hogy átvegye, alkalmazza és hasznára fordítsa mindazt, amit a korszak ebben a tekintetben létrehozott.

A társas együttélés szigorú szabályait nemcsak a szokásjog, amelyet a saját maga által választott egyházi és világi testület alkalmaz, hanem a közösség íratlan, de azért nem kevésbé erős morális ereje is segít érvényesíteni. E szabályok mélyen áthatják az egész közösséget és egyes tagjainak segítenek eligazodni a külső világ viszonyai között, összegeződve pedig meghatározzák a közösség szellemi világképét és világnézetét.

A debreceni polgárság világnézetét a XVI. század közepe óta kétségtelenül a reformáció kálvini irányzatának tanításai határozták meg. Ezek a tanítások az egyházi szervezet, liturgia és bizonyos mértékben az intézményes ismeretközlés, az iskola révén sokkal szélesebb körben terjedhettek itt, mint kisebb, vagy jogilag és gazdaságilag alacsonyabb helyzetben levő közösségekben.

A szatmári békével (1711-ben) bekövetkező évtizedek Debrecen számára nemcsak az addigi helyzet megváltozását hozták, hanem azt a feladatot is, hogy miként tud beilleszkedni az új viszonyok közé. Eddig belső autonómiáját, kulturális és etikai értékeit nem fenyegette veszély, most egyidejűleg hármass gazdasági, politikai és világnézeti szorítóba került.

Akármennyire népes is volt ez a közösség, a külső nyomást csak úgy tudta kiegyenlíteni, ha befelé, saját tagjai irányában állhatatosan erősíteni igyekszik hagyományai erejét, kifelé pedig a hagyományokra támaszkodva szüntelen védekező állást vesz fel. A debreceni közösségben ez a magatartás a XVIII. század folyamán annyira megerősödött, hogy hiába enyhült a század végén fokozatosan a nyomás, a következő száz év alig volt elegendő a görcs feloldásához.

A szüntelen védekezés azonban a hagyomány állandó és lassú változásának sem kedvezett, mert a félelem miatt korszerűtlenné vált elemei sem hullhattak ki, és végül is sok esetben egzotikumná fajulva, számos jóindulatú szemlélőben mosolyt, a reformerek fejében pedig indulatot fakasztottak.

Ez a magatartás legszélcségesebben abban nyilvánult meg, — ez a debreceni közösség legtöbbet ostorozott vonása, hogy saját szellemi autarkijára büszkén, az idegenekkel szemben, — akár személyek, akár eszmék azok —, mereven elutasító, feltétlen hasonulást kíván tőlük, s ennek hiányában inkább a teljes elutasítást választja.

A külső világ felé való védekező magatartást maga a rendi társadalom sajátos jogi felfogása is elősegítette. A városi privilégium nemcsak azt jelentette, hogy oltalma alatt a civitas tagjai saját jurisdictiójuk alatt élhettek, hanem azt is, hogy a kommunitás meghatározhatta a saját kebelébe való felvétel feltételeit is. Ezek a feltételek éppen nem tették könnyűvé a polgárjog megszerzését, sőt ezek révén sokszor jogszerűen és megtámadhatatlan módon térhetett ki a város egy-egy kényelmetlen idegennek, — lettlegyen az nemes, állami hivatalnok, vagy más vallású —, a polgári jogokban való részesítése elől. Ennek a politikának az lett a következménye, hogy — jóllehet a városi patrícius rétegben mindenkor jelentékeny számban voltak nemesek, sőt a szomszéd megyékben jelentékeny szerepet vivő birtokosok is —, a város kerítésén belül nemcsak a polgárokra kötelező törvények érvényét nem vonták kétségbe soha, hanem elfogadták a polgári életformát, felfogást és értékrendet is. A nagyrészt erőszakkal betelepített, többségében német származású katolikus kisebbség fejlettebb polgári társadalomból jött, a velük való vita lényegében nem is abban állott, hogy ezek a polgári életfelfogást és formát zavarták volna meg, hanem művelődésüket, magatartásukat érezték a debreceniek idegennek. Ha ehhez hozzávesszük azt

is, hogy ez a kisebbség a többség ellenében — az államhatalom nem is rejtett segítségét igénybe véve — bizonyos előjogokat is követelt a maga számára, a támogató hatalom iránt érzett ellenszenv nagy része is rájuk hárult vissza. Így aligha csodálható, ha a kevés számú idegen katolikus az ostromlott erősségen belül is örökös ostromállapotban levőnek érezhette magát, és az abszolút államhatalom gyanúját, amelyet a szépszájú rendőri besúgó jelentés soha sem hagyott elaludni, vélt vagy jogos sérelmeik felemlegetésével örökké ébren tartották.

Végül is az ok és az okozat amúgy is áttekinthetetlen kapcsolata annyira komplikálttá vált, hogy aligha lehetett megkülönböztetni, melyik volt előbb; a gyanú és bizalmatlanság az államhatalom és a civitas között, vagy a bizalmatlanság által kiváltott retorziós intézkedések, amelyek ismét, — néha csak passzív megmutatózó — ellenállást szültek.

Tévedésbe esnénk azonban, ha azt hinnők, hogy Debrecen XVIII. századi társadalmának csupán csak a bizalmatlanságból, védekezésből és ellenállásból szövődő magatartása volt a jellemzője. A korábbi századokban meglódult fejlődéstörténet folytonossága nem szakadt meg, sem gazdasági, sem társadalmi, sem pedig kulturális téren, csupán lasubbá, majd éppenséggel stagnálóvá vált. A társadalom és művelődés szellemi keretei is megmaradtak, de a légkör nehezedett meg közöttük és valamiképpen elvesztették belső dinamizmusukat. Ez néhány ponton igazolható is.

A város társadalmában nagyarányú gazdasági és szociális differenciálódás ment végbe, amely inkább a fennálló állapot konzerválása, mintsem megváltoztatása irányában hatott. Az ipari munkaszervezet kereteit a mindinkább megmerevedő céhszervezet szabta meg, de ennek már egyetlen célja a birtokon belüli mesterek megszokott életszintjének biztosítása volt. A céhes mestereknek emiatt két irányban is harcolniuk kellett, a testület zárt számának fenntartása érdekében a mesterlegényekkel, és a differenciálódó társadalom szükségleteinek kielégítésére spontán létrejövő céhenkívüli iparágak versenyével.

A kereskedelem méretei és távolsági hatósugara is összeszűkülőben vannak. Nagyarányú vállalkozásokról nincsen többé szó; üzleti kapcsolatok nem nyúlnak túl a monarchia határain, a felhalmozódó kereskedelmi tőke nem új vállalatokban keres helyet, hanem földbirtokba investálódik, a városhatár pusztáin és az érmelléki szőlőhegyeken.

A szellemi horizont is mind szűkebbé vált. A művelődés hordozója a református egyház és főiskolája. Mindkettő kapcsolatai ebben az évszázadban kezdtek gyengülni a nyugati világ protestáns szellemi mozgalmával. Pontosabban szólván, inkább a haladó irányú mozgalmakkal, mert hiszen éppen ezekben az évtizedekben a nyugati protestáns egyházak szellemi életét is az ortodoxia és a heterodoxia harca jellemzi.

Ez a harc egyaránt dúlt Hollandiában, Svájcban és Angliában és végérvényesen az ortodoxia javára dőlt el a német protestáns egyházakban. Mivel a Mária

Terézia által elrendelt és főleg a protestáns iskolákból külföldi egyetemekre szándékozó studensek számára kötelező útlevel-kényszer mellett is aránylag még a német császárság területére lehetett a legkönnyebben kijutni, a debreceni diákok számára ezidőben válik Halle, Göttinga és Berlin utazási céllá. Sok épületest itt sem tanulhattak, a meddő teológiai szörszálhasogatás, formális és terméketlen, nagyrészt az előző századból örökölt hitvitázó filozofálgatás szellemileg sem üdítő. Nem is szólva a nyárspolgári német viszonyokról; a meztelen és nyersen érvényesülő fejedelmi abszolútizmus a törpe államok szellemi embereiben — a világiakban és egyháziakban egyaránt —, a feudalizmus speciális, de mégis kissé megvetett ismeretekkel rendelkező szolgáit látta.

A század végén a frissebbszellem imitt-amott, főleg a pietista mozgalmak révén a német egyetemekre is betört, de még ezt az irányt sem lehetett túlzott világiassággal vádolni. A kollégiumnak a XIX. század első harmadában vitathatalan tekintélyű professzora, *Sárváry Pál*, annyi sok kezdeményezés indítója, már ezt a szabadabb szellemet hozta vissza, de sem eléggé harcoss egyéniség nem volt, sem támogatói nem nagyon akadtak, és a papi vaskalapossággal egyedül megküzdeni nem tudott.

Az ortodoxia az évtizedes keserű és kemény harcban, a Sinay—Domokosperben végül is alul maradt; az egyház és a kollégium vezetésében a kirárolagos papi uralom nem tudott érvényesülni, de a világi urak győzelme nem jelentette egyúttal a korszakot feszegető eszmék győzelmét. A II. József császár halálát követő nemzeti felbuzdulás hatására életbe léptetett magyar nyelvű oktatás az akadémiai fokon 1819-ig ugyan érvényben maradt, de az egykorú tankönyvek bizonyossága szerint, a nagy korszak döntő eszméiből sok aligha juthatott el az oktatás révén az ifjúság körébe. Ami szellemi mozgás mégis megnyilvánult, azt is inkább az autodidaxis mozgatta. A kollégium szelleme egyébként pontosan megfelelt az egyház és a civis-társadalom nézeteinek, amely mindinkább a *quieta non movere* kényelmes elvét vallotta, mint a *semper reformari* gyakorlatát. Ami a racionalizmusból átszivárgott és a társadalomban formálós tényező lett, az is inkább gyakorlati vonatkozásokban érvényesült, ahol a tapasztalható valóság nem ütközött össze a gondolkodás által nyert világképpel. Az újítás vágya és ördöge nem kísértette meg nagy mértékben a századvég civis társadalmát. Egyszóval ez a társadalom, a maga zárt oikumenéjében, a lét anyagi, etikai és szellemi szférájában egyaránt konzervatív, konzervativizmusa egyúttal sündisznóállás is, mert hiszen minden idegen hatás anyagi létét, belső értékrendjét és szervesen velenőtt művelődésének szervezeti formáit és tartalmát érinti.

Ezt a jellemzést azonban el lehetne mondani Kassa vagy Kolozsvár polgárságáról is ebben az időben. De sem az, sem emez nem részesült abban a szerencsében, hogy egy irodalompolitikus és publicista a villogó reflektor fényét évtizedeken keresztül rá irányítsa. *Kazinczy* nélkül Debrecen nem lett volna mérték és küszöb, elvetendő példakép és minden szellemi haladás gátja, s maga a

debreceniség fogalma sem került volna bele az utóbbi másfél évszázad alatt először az az irodalom, idő jártával pedig a szélesebb közvélemény tudatába.

Kazinczy nemcsak magának a fogalomnak volt szülője, hanem a literátorok engesztelhetetlenségével, közel három évtized fáradhatatlan munkájával sikerült is a fogalmat közismertté tennie. A fogalom aztán megfutotta a saját útját és azóta megelevenedve, már régóta éli önálló életét, sokkal inkább társadalmi, mint irodalmi tartalommal. Szerzője jól fogalmazó lírai lélek, és mégis akár milyen gondosan vizsgáljuk nyilatkozatait, a gondolat gyökereit nehéz kitapintani. Kazinczy megnyilatkozásai ugyanis nagyon hasonlítanak a csalódott szerelmeséhez, csalódása egy fél életen át kíséri, és a debreceniség az ő megfogalmazásában alig több, mint a hűtlen kedves vélt vagy valóságos hibáinak nagyító tükörben való tükröződése.

Lehet, hogy igazuk van azoknak, akik azt vélik, hogy Kazinczy és a debreceniek között az első összetűzés még 1787-re nyúlik vissza, amikor a debreceni szuperintendencia — bizonyosan Domokos Lajos befolyására — elutasította az iskolafelügyelő tervét a kollégium önállóságának feladására és a II. József-féle iskolarendszer elfogadására.⁹

Lehet, de nem bizonyos. A debreceniek állásfoglalása az előrebocsátottakból érthető és Kazinczy is elég buzgó harcosa volt a császár intencióinak. Nehéz ugyan feloldani az ellentmondást későbbi irodalmi törekvései és iskolafelügyelői működése között, és mint minden lírai lélekben, a rég elfojtott, de nem felejtett sérelmek, emlékek és a friss benyomások időn és téren túl, benne is összekeveredhetnek. A gyökerek azonban alighanem mélyebbre nyúlnak.

A baj csak az, hogy Debrecen soha meg nem szólalt, s ha Kazinczyt debreceni barátai imitt-amott egy-két igazságtalanságára tapintatosan figyelmeztetni próbálták, ő az ilyeneket valódi szenvedéllyel utasította vissza. Ha van külön debreceni lélek és jogosult ilyen magatartásról beszélni, annak valóban egyik jellemvonása a türelem és a kivárás. *Az Isten malmai lassan örölnék, de szüntelenül.* A türelem pedig nem tartozott Kazinczy erényei közé. Éppen az a sajátos ebben az egyoldalú vitában, hogy Kazinczy nem győzi a debreceniek türelmetlenségét eléggé kárhoztatni. Ráth Mátyásról és Magyar Hírmondójáról írva, nem állja meg, hogy egy oldalvágást ne adjon Debrecennek is. *Mi bosszankodunk, hogy Ráth úr nem születvén magyarnak [Győrben!], magyarul mer írni, azt merni csak annak volna szabad, akit a magyar Athéné szült, nevelt. E panaszt lehangosabban Domokos Lajos úr üzé, tiszteletes követje Biharnak az 1790-i diétán.* Ha ehhez hozzávesszük, hogy arról a Domokos Lajosról van szó, aki, alig három éve megellenezte a Kazinczy tervezte iskolaegyesítést, nehezen tudunk hinni Kazinczy elfogulatlanságának.¹⁰

Domokos irányában való személyes elfogultsága valóban érthető, de nehezebben e személyes elfogultság általánosítása. Ebéden lévén Domokosnál, Benedek Mihály püspök jelenlétében ki akarta puhatolni, mit ismernek az ottlevők a kortárs-irodalomból. Virág Benedeket Domokos nem is ismerte, Ányos Pált

nem tekintette költőnek, de még magyarnak sem. Az itt megörökített párbeszéd lehet jellemző Domokosra, aki az akkor ritka magas életkorban — 77 éves volt —, nem árult el akkora szellemi frisseséget, mint azt Kazinczy elvárta volna, de a következő kérdés még jellemzőbb az íróra:

Tudom, hogy Dea Debrecen (vel imitationem dea Roma fictum) senkit sem ismer magyarnak, csak azt, aki Debrecenben neveltetett és olyan maradt, mint ott volt. . . Ha Anyost nem ismeri el poétának és magyarnak, kit ismer annak az élő írók közül?

— *Senkit!* — válaszolta Domokos.¹¹

Nem kell nagy fantázia elképzelni, hogy ez a szűkszavú felelet milyen rosszul eshetett Kazinczynak, hiszen akkor már magát is odaszámította a nemzeti Pantheonba. A viszonzatlan szerelem szívfájdalma éppen ezekben a hónapokban egy másik leveléből is kitört: *A még sem azt, a dea imitacionem*

A többek között, hogy a Dea Debrecen, aki bennünket újabb írókat azzal vádol, hogy mi rontjuk a nyelvet, érezze, hogy én tudok úgy magyarul, ahol helye van, mint ők szeretnék, Molièremnek két bohó darabját fordítottam. Ez ugyan remélem megbékéltet velek, noha én ő nekijek tetszeni nem óhajtok. Csudálnám, ha Botcsinálta doktoromat olvasva a sulyomkosa ides lelkem nímet urannak szólítana, és talán megtanulják, hogy grammaticus non erubescit soloecismum, si sciens facit [a nyelvtudós nem szégyenli az írásban vagy szólásban való éktelenséget, ha azt tudva teszi.]¹²

A mértéke nem nagyon alacsony, végtére nem is keveset várt Debrecentől; a sulyomkofák valóban ekkor sem, — később sem nagyon —, törték magukat, hogy a Botcsinálta doktort olvassák, viszont az a néhány ember, akinek a véleményére még ilyen finom szurkálások után is adott, saját levelei tanúsága szerint minden megjelent dolgát elolvasták. Más kérdés az, hogy miben értettek és miben nem értettek vele egyet. A baj leginkább abból származott, ha meg is mondták véleményüket. Minden esetre Kazinczyra az is jellemző volt, hogy egyáltalában nem vette észre, türelmetlensége milyen nagy mértékben hozzájárult a debreceni lélek reakciójához.

Egyébként a vita egyoldalúsága volt az ok, amiért Kazinczy és debreceni barátai véleménye eltért egymástól. Az 1800-as években Kazinczy irodalmi ízlés dolgában, — olvasottságát és tájékozottságát tekintve joggal —, nemigen ismert el magánál nagyobb tekintélyt. Véleményét leveleiben eléggé keményen meg is fogalmazta és — egy-két kivételtől eltekintve — legtöbb olvasója fölényét és tekintélyét nemhogy kétségbe nem vonta, de elismerő szavakkal még táplálta is. Ítéletei apodiktikusak és néhány esetben nem is állották ki az idők próbáját. Mint minden igazi misszionáriusban, benne is dolgozott *az a szent zélus*, ami nehézzé vagy éppen lehetetlenné teszi a vele ellentétes állapotok elfogadását. Sőt még az ellentétes állapotok egyeztetésére való hajlandóság is — ha felfedezni valakiben —, gyanús neki.

* Gessner: Dnyllimod. Ah!!²³
S r'el's.

Csokonait elismeri jó főnek, de hát parlagi ízlése időnként kitör belőle, verseit gyomlálni és nyesegetni kéne. Fazekas szelidségét és kiegyenlítésre hajló természetét nemcsak nem érti, de keményen kritizálja is. Fazekas ugyanis az orthológusok és neológusok közti vitában nem vallott színt, *sőt nem ravasz synkretizmusával [a kölcsönös engedményre való törekvés] úgy bicegven ide-oda, hogy magára az egyik és a másik féltől nem neheztelést, hanem szeretetet vona, és szánást itt, hogy az újítók által magát elengedi szédíttetni; szánást ott, hogy a régiség szennyéből egészen kifejlteni nem tudott. A synkretizmus igen jó fejek dolga, kik elég erővel bírnak, s a dolgot teljesen ismerik, enélkül csodás zavart szülőget, s Fazekas e zavart el nem kerüli.*¹³

Ennek az ítéletnek az igazságtalanságát legalább is egy ponton maga Kazinczy is érezhette volna; Fazekas ösztönös nyelvérzékét és tudatos nyelvi kultúráját kétségbe már akkoriban sem igen lehetett vonni.

Elképzelhető, hogy hasonló nyilatkozatok, — az itt idézettet az érdekeltek valójában nem ismerték —, nem növelték a jóviszonyt az író és a debreceni olvasói között. Kazinczynak ugyanis voltak ennél még sokkal sértőbb megállapításai is, s ezeknek egyike-másika nemcsak magánlevél formájában íródott. Ez az ellenszenv nem volt állandó, és alkalmilag fokozódó rohamokban tört ki. Némi következetlenséget is felfedezhetnénk nézetei változásában, bár az is igaz, hogy egyik-másik ellentmondó nézetét több évtized választja el egymástól. Nemcsak magára az íróra, de egyúttal az alig megindult öntudatos ébredés korszakára is jellemző az az eléggé elterjedt felfogás, amely a felekezeti hovatartozás mögött nemcsak a dogmatikus eltérést, hanem a művelődés egész tartalmának olyan különbözőségét érezte, hogy azt egyszerűen nem lehet a magyarság szintézisében összevegyíteni.¹⁴

Aranka Györgyhez írott levelében 1789-ben maga Kazinczy is így nyilatkozik erről: *Ha engemet esmérnél, tudnád, hogy én éppen nem vagyok vallásbeli fanatizmussal profanálva; engemet fiának mond a böltesség, de kénytelen vagyok megvallani, hogy magát tartom a kálvinistát a magyar litteratura elővitelére választott népnek. Igyekszik a pápista is, de hasztalanul... Faludi, az imádott Faludi hány helyt vét nyelvünk ellen. A lutheránus pedig arra van kárhoytatva, hogy magyarul meg ne tanulhasson. Ennek forrását az oskolában tanulom. A kálvinista universalis nyelve a magyar; a pápistáé a culinaris deákság, a lutheránusé a tót és német...*¹⁵

A megállapítás igazságához aligha férhet szó; még néhány évtizednek kell eltelnie, míg a felekezetiiség által meghatározott műveltségi körök nagyobb szektorokban metszik majd egymást. A XVIII. század végén az egyes hitfelekezetek kulturális autarkijája még eleven valóság, az autarkiát és az önelégültséget a nyelvi különbségek még csak jobban elmélyítették. De ez is csak a fentebb kifejtett tételnek igazolása; Debrecennek minden oka megvolt arra, hogy önmagát bizonyos értelemben mértéknek vegye, amennyiben nyelvi, irodalmi vagy művelődési kérdéstről volt szó. Nehéz volna azonban megmondani, még nehezebb

bizonyítani, hogy ez a magatartás hol, miben fejeződött ki. Kazinczy Pálóczi Horváth Ádámról írva elismeri, hogy jó ember, jó hazafi, a szépnek, a jónak és igaznak barátja, csak a *boldogtalan debreceni gusztusa* vezeti félre.¹⁶

Ekkoriban — a levél 1794-ben kelt —, még nemigen volt elvi vitája, hacsak a korábbi meghiúsult iskolaegyesítési akciót nem vesszük, Debrecennel. A nyelvújítás kérdéseivel kapcsolatos vita is későbbi keletű. *A debreceni hentesek, szappanosok és sulyomkofák, akiket a köztük termett grammatika nyelvünknek polykletusi kánonjává teszen* biztosan nem nyilatkoztak a két Molière-fordításáról, ellenben feltehető, hogy éppen azok a debreceni barátai, akiknek véleményére mindig kíváncsi volt, a nyelvújítás kérdésében nem mindenben értettek vele egyet. Azt bizonyosan soha sem vonták kétségbe, hogy ő is magyar, de nyelvi gyakorlata és esztétikai értékelése ellen lehettek kifogásai.

Mikor a vita élesebbé vált, a személyi sértődöttség még keményebb kifakadásokra ragadta. *Az orthoglotta Debrecen* azért nem olvassa Kis János verseit, mert az újítókhoz tartozik és *anathemat kiált mindarra, ami nem náluk készült* grammatikai ízlésben íródik.¹⁷ Csokonai verseinek Kis Imre által kiadott gyűjteményében a változtatásnak, a szöveg "megtisztításának" elmulasztását hiányolja: *aztán a rend; holmi le nem vetkezhető kálvinistaság, és ami még a kálvinistaságnál veszedelmesebb: Debrecenyiség*^{17a}»

A kör ekkorra már bezárult. Alig másfél évtized alatt a kálvinistaság és a debreceniség azonosult és többé nem fundamentum már, amelyre az új irodalom felépített, hanem küszöb, amelyen minden újítási szándék elbukik.

Az Arkádia-perben kialakult vitában aztán a debreceniség tartalma pontos meghatározást kapott. Miután Kazinczy véleményét éppen nem rejtette véka alá, — legélesebben Budai Ézsaiás professzorhoz, Fazekas Mihályhoz és Csokonai barátjához, Nagy Gáborhoz szólva fogalmazta meg —, aligha csodálható, ha e barátai, akik ebben az időben valóban a legjobb fők voltak Debrecenben és végző fokon a közvélemény formálói is, méltánytalanul sértve érezték magukat. Nagyon nehéz lenne Kazinczyról feltételezni — lelki arisztokratizmusát ismerve —, hogy a sulyomkofák véleménye lett volna számára döntő, de a sulyomkofákról vallott lesújtó véleményében benne foglaltatott a Fazekasról vallott is. Lehet, hogy nemcsak költői képzet, hanem reális valóság volt számára, mikor a debreceni lélek önálló egzisztenciájáról ír. *Nálam lévén Nagy Gábor úr, mondotta, hogy a debreceni lélek irtóztató lélek és megvallotta, hogy azt levetkezni lehetetlen, úgy, hogy ő tudja, hogy őbenne magában is, sokszor tudta nélkül üti ki magát.*¹⁸

Nagy Gábor, aki beköltözött létére, — nem is sikertelenül —, hasonulni akart a genius loci-hoz, valóban érezhette azt a vonzást, amelyet egy zárt kultúra gyakorol a kívülállóra, aki nem akar végzetesen és reménytelenül otthon-talan maradni, de nyilvánvalóan érezte azt is, hogy ez a hasonulás teljes csak akkor lehet, ha az addigi erkölcsi értékrendjét feladva, az új otthon világát teszi magáévá.

Móricz Zsigmondtól Veres Péterig számos író és elismert irodalmi művek tanúskodnak arról, hogy alig néhány évtizeddel ezelőtt az immár bomladozó parasztfalu közösségében sem élhetett ki-ki a saját, hanem csak a falu törvénye szerint. Debrecen pedig a XIX. század fordulóján alig több mint egy nagyobb falu, a genfi kánonok kontrollja aligha lehetett gyengébb az egyén életében, mint egy parasztfalu közvéleménye.

Mik hát a jellemzői a debreceni léleknek, amelynek sodrása ijedelemmel töltötte el a saját lelki autonómiáját féltő bentlakót és iszonyodással a kívülrállót? Csak a Kazinczy feleletét ismerjük: az önteltség és önelégültség, türelem- és ízléshiány, a maradiság és a tudatlansággal párosult tudálékosság, a puritáni makacsság, amely nem mer, vagy nem akar változtatni, és végül a parlagiasság és provincializmus.¹⁹

Rendszerbe foglalva a Fazekashoz 1806-ban írott levelében szólott róla. *Debrecenben egy bizonyos nevetséges fastus, türhetetlenség és magával való eltelés lelke lebeg, amelyet miolta tapasztalásokkal tudok nevezni, soha másutt még nem tapasztaltam. A debreceniek között kettőre találtam, aki elég egyenes volt megismerni, hogy a debreceniség a debrecenieknek indelebilis karakterek, mint a pápista sacerdotium, hogy ez olykor kiüti magát rajtuk, mikor észre nem veszik és nem is akarnák. . . . Az sem igen szolgált a jó béke elősegítésére, hogy ugyanebben a levélben hibái előszámálása után Abdera új életre kelt lakosaihoz hasonlította a debrecenieket. Nem kell felednünk, hogy ez már az Árkádia-hasonlat után íródott; a vihar az Árkádia-szamarlegelő értelmezése körül már amúgyis eléggé dühöngött.*²⁰

A gúnyosan szellemes megjegyzések legtöbb esetben némi igazságot is rejtenek, de ezt legkevésbé az érintettek tudják méltányolni. A debreceniek reflexióit nem ismerjük, de az nem vitás, hogy ilyen kiszámított szellemességre nem telt nekik. Cserey Farkas szerint az Árkádia-perben Kazinczy a *debreceniek gulyási alacsony sértegetésére* irodalmárhoz méltó körültekintéssel válaszolt. *Az igaz bölcsesség útját követő igazságoknak csalhatatlan volta bizonyítsa meg azt nekijek, hogy Debrecennek egyéb érdeme sincs, ha tágas pusztáin jó marhalegelők vannak, hogy ott jó marhák híznak és hogy azok mellett a marhájuknak is csak nemtelen tulajdonsága ragad rájuk.*²¹

Az igazság azt kívánja, hogy megmondjuk, maga Kazinczy ilyen messzire sohasem ragadtatta el magát. Politikusabb is volt és ízlésével sem egyezett volna. Pedig Cserey aligha állott egyedül ezzel a véleményével. Néhány évvel később Berzsényi is így vigasztalta barátját: *A tiszai föld eleitől fogva csak pásztorok hazája volt, hol a természet üressége nem szülhet egyebet lelki ürességnél. Ellenben a Dunántúlon: Itt voltanak és vagynak legtöbb városaink. Itt laktanak minden királyaink, itt volt és vagyon a kereskedés, itt volt mindenkor a magyar nagyvilág, itt volt és itt van a népnek színe, itt a földnek és életmódjának különbsége, amelyek mindannyi forrása a nép ismeretének és szavainak.*²²

A tudományban éppen úgy mint az irodalomban vannak olyan megrögződött előítéletek, — szinte babonák — amelyek leleplezésétől mindenkinek viszolyog a háta és ennek következtében egyik nemzedék félő tisztelettel veszi át a másiktól és ragaszkodik hozzá. Nem bizonyos, hogy Berzsenyinek ez a megjegyzése indította volna útjára azt az irodalmi szemléletet, amely szívesen látta Dunántúlban a latinitás örökösét és ugyanakkor szívesen látta a Dunától keletre eső területek szellemi életét a barbarizmus szintjén.

Az azonban bizonyos, hogy a XIX. század első évtizedeiben a rendi, felekezeti és táji korlátozottságok és nem utolsó sorban az eltérő gyökerű műveltség miatt egységes nemzeti irodalomról beszélni nemigen lehet. Az irodalom minden rendű és rangú művelője, — köztük Kazinczy is —, hurcolja magával a családi hagyomány, a társadalmi előítélet és felfogás, a heterogén művelődés szellemi ballasztját, mindezek pedig együttesen befolyásolják a véleménynyilvánítást.

Kazinczyban ezek az elfogultságok a nemzeti irodalom iránti szent buzgósággal is párosultak, és így érthető, hogy türelmetlensége a másféle elfogultságok ellenében igazságtalan ítélkezésekhez vezetett. Levelei révén már ekkor, de méginkább a késői utókor közvéleményében, mind szélesebb körben terjedt el az a felfogás, hogy Debrecen szellemi életét valami lomha tespedés jellemzi, a város maga minden újítás ellensége, orthodoxiája vetekszik Róma csalhatatlanságával. Ő maga még ezt a csalhatatlanságot filológiai, azaz irodalmi kérdésekben értette, de alig fél évszázad múltán a *kálvinista Róma* fogalma, annak minden attributumával széles körben járatossá vált.²³

*A világ itélni fog perünkben, amelynek mindazonáltal nincs elmondva egy része, Debrecennek is lesznek pártosai, lesznek nékem is.*²⁴ A per eléggé egyoldalú volt, az alperes viszontválszáról a leggondosabb forráskutatás sem tud már meg többet, mint amit eddig tudott, és az utókor ítélete Kazinczy javára dőlt el. Igazságot tenni még akkor is nehéz lenne, ha ismernénk az objektív érveket. De mivel ezeket nem ismerjük, a vitával foglalkozók többé-kevésbé saját szubjektív érzéseikkel magyarázzák a sok örömet nem hozó harcot.

Érzésünk szerint azonban többről van itt szó, mint pusztán esztétikai vagy nyelvészeti elvek és gyakorlat elfogadásáról vagy visszautasításáról. A XVIII. század végi Debrecen apológiáját nehéz lenne megírni. A város társadalmi szerkezetében, kultúrájában európai mértékkel korszerűnek aligha mondható. A debreceni civist a kor legálmodozóbb forradalmárai sem merték volna, — feltéve, hogy azt is, ezt is ismerik —, a lyoni vagy párizsi citoyen-nel összehasonlítani. Létalapját az elsődleges termelő munka jelenti, még hozzá az agrártermelés szélsőségesen extenzív (egyoldalú gabonatermesztés, rideg állattartás) formája, amelyet nem enyhít az sem, hogy a felsőbb rétegekben a szőlőbirtok a gyéren szaporodó tőke egyik legbiztosabb és legtöbb hasznot hozó befektetése. Ipara középkori, a céhszerű keretekben megrekedt, elsődleges anyagi szükségleteket kielégítő kézműipar. Ámbár ekkor egy városban sem élt hazánkban

ennyi kézműiparos, legtöbb mester mégis maga dolgozik műhelyében, legfeljebb egy-két inast tart. A mester a saját kezével termelt áruját ugyancsak a műhelyben, vagy a közeli helységek vásárain maga adja el.

Az áruközvetítés ennek következtében csupán egy elenyésző kisebbséget foglalkoztat. És ha a kalmárok a helyi életszinten felüli jómódban élnek is, létük, sorsuk bizonytalan; a kereskedelem és pénzüzet még két-három generáción keresztül sem teszi lehetővé a nagyobb arányú tőkefelhalmozást.

A város patricius rétegét nem is a tőkepénzesek, sőt nem is a kereskedők alkotják, hanem a polgári életformában élő nemesi birtokosok, és a város vezetésében egymást váltó, egymással rokoni kapcsolatban álló hivatalnok-családok. A még kevesebb számú honorácior család, — egy-két orvos, ugyanannyi ügyvéd, mérnök, kollégiumi professzor, az egyház papjai és tanítói —, az előbbiekkal nagyrészt rokoni viszonyban is állanak, velük együtt az írásos műveltség hordozói; egyes képviselőinek műveltsége eléri ugyan a kor megkövetelte színvonalat, az egész csoport összességére azonban ez a megállapítás nem általánosítható. A XVIII. századvégi civistársadalom tagjai, sőt még a vezetői is legfeljebb csak sejthettek valamit a korszak világot formáló szellemi és társadalmi eszméiből, vaskos racionalizmusuk is inkább a természetes szinten élő ember gyakorlatiassága, mintsem a francia enciklopédisták filozófiáján alapuló szellemi erőfeszítés eredménye.

Mégis, ennyi egymásnak feszülő erővonal ellenére a külső néző számára az egész város és társadalma egységes szellemi arculatú közösség, amelyhez hasonló másikat Hungária terein ezidőben nem ismerünk. Túlzás lenne azt állítani, hogy a civis-társadalom a létezés magyar formájának tudatos hordozója lett volna. Polgári öntudata a körülmények kényszerítő ereje folytán szerény, kulturális tájékozottsága sem széleskörű, nyelvi kultúrája is inkább az ösztön, mintsem a tudat mélységeiben gyökerezik.

Kazinczy csalódásának több oka is van. Patriarchális arisztokratizmusa kevés ponton érintkezhetett a mégis csak plebejus színezetű civis demokráciával, amelyben végtére is a polgárjoggal rendelkező réteg az adott korlátok között mindenki mással egyenlőnek érezhette magát. Németes szentimentalizmusa sem remélhetett kedvező fogadtatást a civisek eléggé rusztikus ízlése körében. Debrecen magyarsága is nélkülözte az expanzív erőt, ellentétben Kazinczy tudatos és agitatorikus nemzettudatával. Azt sem tudjuk, hogy Kazinczy magyarságtudata mennyiben volt több, mint kortársaié. Az általános rendi felfogás nemcsak az ő korában, hanem még egy-két évtizeddel később is a *natio*, vagy *gens hungarica* alatt kizárólag a nemesi rendbe tartozókat értette, a rendi kiváltságok falain kívül rekedt magyarság — beleértve a civiseket is — e tudat számára *populus*, amely jog nélküli állapotban élte a maga nemzetalatti életét. E *populus* még a Kazinczy-féle nemzetkeretben is csak a nyelve révén kaphatott volna helyet; a német és a francia felvilágosodás irodalmi nyelvén nevelkedett

író és széplélek számára azonban az élő nyelvi gyakorlat éppen nem kötelező norma.

Valójában azonban Kazinczy és Debrecen között mindig többről van szó, mint a nyelvújítás, az eltérő műveltségi eszmények és irodalmi ízlésük közötti ellentétéről. A nemesi életérzésű, és -eszményű Kazinczy számára a polgári életforma, kultúra, ideál és morál nemcsak távoli és nehezen érthető, de egzisztenciálisan idegen is volt. Bármennyire távol állott a XIX. század első évtizedeiben a magyar polgárság attól, hogy harmadik renddé lehessen, a világ változásaira érzékeny lelkek mégis csak benne láthatták a több évszázada megmerevedett rendiség egyetlen lehetséges ellenfelet és a jövő zálogát. Ennek ellenére senki sem állíthatja, hogy a magyar polgárság és benne a debreceni civisség lett volna az a feszítő ék, amely végül is megingatta a rendi társadalom alapjait. Az idő mégis neki dolgozott és egy fél évszázad múltán a populus legalább is jogilag, a natio egyenrangú tagjává válhatott.

Kazinczy indulatának torzító tükrében a debreceni társadalom a spiessbürgertum összes lényeges jegyeit magán viseli, megtetézve néhány jellegzetes magyar hibával. Ezek a hibák nem tagadhatók, — de megmagyarázhatók a történeti előzményekkel és főleg az egész XVIII. századi fejlődéssel. Az anyagi lehetőségek fokozódó csökkenése, a szellemi horizont lassú beszűkülése ellenére mégis csak ez és a hozzá hasonló közösségek lehettek a reformerek számára a polgári fejlődés mintái és példaképei. A magyarság legszélesebb tömegét jelentő jobbágy-paraszság — kivéve a szabad paraszti mezővárosok lakóit — a literátus-műveltségtől érintetlenül őrzi hagyományos, írástalan műveltségállományát még évtizedekig.

A parasztságnak az alkotmány sáncaiba való beengedése — és ami ezzel együtt jár —, politikai, jogi, társadalmi és kulturális betagolódása a nemzetbe még a legmesszebb látók fejében sem fogant meg a vita évtizedeiben. Pedig a jövő mégis csak a Debrecenhez hasonló helyeken érlelődött, mert csak itt voltak meg a polgári átalakulás feltételei, és ezekben a paraszti-polgári közösségekben folyt össze a magas, írásos műveltség vékony patakja, a paraszti — írás nélküli mélykultúra széles áramával.

Egy emberöltő múlva, a reformkor évtizedeiben, a népies-nemzeti irodalomban a nemzetiség és a polgári átalakulás győzelemre jutott, tehát nemzeti és társadalmi program elválaszthatatlanul összekapcsolódott. Kazinczy irodalmi programja győzött, az egységes, táji, rendi és felekezeti kereteken felülemelkedett nemzeti irodalom megvalósult. Ebben az irodalomban jelentős helyet kapott az a plebejus népiesség és demokratizmus is, amelyet Kazinczy még vonakodva sem tudott magáévá tenni. Ezekben az évtizedekben a szellem is megtette a maga útját, de Debrecen társadalma is tovább haladt a megkezdett irányban. A nagy kérdés az volt; találkoznak-e a legközelebbi keresztúton?²⁵

*

A napóleoni háborúk és az 1848-as polgári forradalom közötti időt nehéz lenne Debrecenben a polgári fejlődés korának nevezni. Sőt inkább ezidőben alakult ki a civistársadalomnak az a formája, amely akarva-akaratlan az egzotikum hatását keltette a legjobb indulatú szemlélőben is; életstílusát, kulturális és magatartásbeli formáját pedig a kevésbé jóindulatúak nem győzték eléggé kárhozatni.

A XIX. század kezdő évtizedeinek szakadatlan háborúi által kiváltott látszólagos gazdasági konjunktúra majdnem másfél évtizedig azt az illúziót táplálta, hogy a XVIII. század végén megakadt gazdasági fejlődés új életre kaphat. A háborúk idején a hadszíntérről távol eső Magyarország, mint élelemszállító, a mezőgazdasági termelés fellendülésének korszakát élte; kisebb mértékben, — amennyire a nyersanyaghiány megengedte —, a kézműiparnak is volt haszna a háborúból, a megélnékülű pénzforgalom pedig a városi polgárság új, kevés számú, tőkeközvetítéssel foglalkozó — egykori névvel *nyeresz* —, rétegének kialakulását is lehetővé tette. A kereskedelem — főleg az olyan vásári centrumokban, mint Debrecen is volt — nyilván nem véletlenül ezidőben kezdett kilépni a szatócskodás szűk kereteiből.

A gabona- és élőállat-konjunktúra által teremtett helyzet két irányban is hatott; a civistársadalom igen jelentős rétege ekkor vált hivatásos földművelővé, másrészt a növekvő arányú pénzforgalom, új igényeket keltve, kezdte bontogatni a naturális gazdálkodás korlátait. A civistársadalom alsóbb, földművelővé vált rétegének viselete, lakóháza, házberendezése egy évszázadra ezekben az évtizedekben kapta meg a ma már történeti emlékké vált formáit.²⁶ Ugyanakkor a jobbmódú kereskedők és értelmiségiek külső életkerete is levetkezte már az előző évtizedek puritán egyszerűségét; persze, ennek ellenére nagyon távol van attól, hogy fényűzővé váljék. E társadalmi réteg szinte eleven illusztrációja lehetne a Max Weber által felrajzolt szociológiai képletnek, amelyben a prote stáns etika és a kapitalizmus vonásai elválaszthatatlanul egybeötvöződnek. A szorgalom és munka e társadalomban istennek tetsző cselekedet, a takarékoság erény, a pazarlás és a fényűzés nemcsak az anyagi romlás kútféje, hanem az isteni parancs áthágása is. (Gyarapodjatok, sokasodjatok). A szorgalom és a takarékoság által létrehozott anyagi jólét a társadalomban elfoglalt tekintély egyik forrása, egyben a gondviselés által adott jutalom.²⁷

A mind gyorsabban parasztosodó és a tőkés fejlődés útjára lépett iparos és kereskedő réteg közé szorultan ott él az alul inkább paraszti, felül értelmiségi igényű életformában a kézműves iparosság számszerűen még mindig legnépesebb csoportja. Az alábbi vázlatos statisztikai összeállítás durva vonásokban érzékelteti a társadalom struktúráját.

A háborús konjunktúra hulláma hamar lefutott, a kétszeri devalváció (1811-ben és 1816-ban) nemcsak a hiteléletet tette tönkre, hanem a kereskedelmi tőkeképződést is megakasztotta és nagyrészt koldusbotra juttatta a hitelező kézműiparosokat és kisebb kalmárokat. A régi törzsökös kereskedőcsaládok az 1820-

Foglalkozás	1809	1849
	év	
Földművelésből élő	2207	1972
Céhesiparból élő	2303	1563
Céhen kívüli iparból élő	552	1005
Kereskedelemből élő	220	270
Fuvarozásból élő	112	128
Értelmiségi	—	92
Összesen:	5294	5030 adózó ²⁸

as években tűntek el a város közéletéből, a harmincas-negyvenes években feltörő és a következő évtizedekben hangadó patriciusok nagyrészt homo novusok, akik szakítottak a patriarchális kereskedelmi szokásokkal. A 40-es évek végén a kapitalisztikus vállalkozások kezdeti csíráit (gőzmalom, takarékpénztár, vasútépítés) ezek segítették élesztgetni.

A civistársadalom útja végső fokon az elparasztosodás és a provincializmus felé vezet. A debreceni polgárjog sajátos rendje, amely a belső városi háztelkek tulajdonosait a határbeli ház után való föld birtokosává tette, önmagában még nem indokolta volna meg ezt a parasztosodási folyamatot. De az agrárkonjunktúra a háborúk elmúltával is tovább tartott, a magas gabona- és állatarak a föld bősége mellett még az extenzív mezőgazdasági és állattartási formát is jövedelmezővé tették. Ha az ondódi házután-*való*, vagy az ebesi tanyaföld évente négy-öt magnál többet nem is adott; ha az istálló nélkül ridegen tartott állatállománynak telenként csak tizede pusztult el, a kövér májusi legelőkön erőre kapott és meghízott marha tartása alig került valamibe, a föld jövedelmezősége még mindig biztosabb volt, mint a kockázatos kereskedelem. Így nem csoda, ha a kollégium professzorai, a gubacsapó mesterek és az újsori talyigások eredeti foglalkozásuk mellett földet is művelnek, gulyabeli marhát tartanak és nagyon szegény, elesett ember az, akinek egy-két kapa (150—300 ööl) szőlője nincs a környező kertekben. A város vezetősége a Nagyerdő és a város árka közötti sivatag homokdombokat (a Sesta, Séta, Újkert) az állandó ostrom hatására ekkortájt osztja ki; az új tulajdonosok között orvos, ügyvéd, kereskedő, csizmadia, gulyásbojtár és kofaasszony egyaránt megtalálható.

Ebben a civistársadalomban nagyon nehéz lenne a harmadik rend forradalmi képviselőit felfedezni, de még kevésbé a negyedik rendet, az ipari proletariátusét, amely tőlünk nyugatra, itt erősebben, amott gyengébben már kezdi ostromolni a polgári társadalom bástyáit.

A céhes mesterek legfőbb gondja, hogy a céhszabályok középkorisan merev elveit és gyakorlatát a piac monopolizálására és a konkurrencia kizárására a legszélsőségesebb mértékben fenntartsák. A felsőbb kormányhatóságok min-

den pártoló intézkedése a céhbe való felvétel megkönnyítésére egyre szigorodó feltételekbe ütközik. A mesterremek és a költséges mesterasztal miatt a legények részére a bejutás nehéz; az egyetlen lehető út a beházasodás vagy az özvegy mesterasszony feleségül vétele. Az ilyen módon bekerült új mesterek talán még erősebben vigyáztak a kívülrekedtek ambícióira, és a céhek konzervativizmusának ez a gyakorlat nagymértékben kedvezett.

A mesterlegények száma elég tekintélyes, 750—850 között ingadozik, de ez még mindig csak azt jelenti, hogy minden második mesternek volt egyetlen legénye és minden harmadik tartott egy inast.²⁰

A céharisztokráciához tartozó néhány mester, főleg az igények fokozódásával mind jelentősebbé váló kőműves-, asztalos- és ácsiparban, három-négy legénnyel is dolgozott. A legények és inasok mind a mestereknél, mind a kereskedőknél teljes ellátáson vannak, a patriarchális nagycsaládban szinte atyai szigor alatt élnek, nemcsak ekkor, de még az 50-es évek után is. Pesten 1848 tavaszán néhány szerény méretű mozgalom bontakozott ki a mesterlegények körében, amelyet némi túlzással osztálytartalmúnak is lehet mondani; Debrecenben sem ezekben a hónapokban, sem később nincs ilyennek semmi nyoma.

Korszakunk folyamán a mezőgazdaságból élő réteg már vita nélkül a civistársadalom legnépesebb csoportja. A város építészeti jellegét is a mezőgazdaság adja meg, és a kívülálló számára is a város népének agrárjellege a legfeltűnőbb. Éppen ezért érdemes kissé részletesebben szemügyre venni e csoportot.

A földművelő népesség összetétele

<i>Foglalkozás</i>	1809	év	1849
Méhész	8		1
Pásztor	80		125
Szántó	806		542
Napszámos	1313		1304
Összesen:	2207		1973 adózó.

A földműves-napszámosság a cselédekkel együtt a legnépesebb foglalkozási kategória. Ez utóbbiak nem fizettek adót, éppen ezért nem mutathatók ki. A napszámosok kisebb része külvárosi háztulajdonos, feleségük sulyom-, zöldség-, fonatos-áruló kofa, kenyérsütő és perces. Nagyobb részük azonban lakó, nyáron kapálással, kaszálással, télen favágással tartják el magukat. A civisgazdáknál a munkaadóval egy asztalnál esznek — hagyományt legjobban őrző családoknál ez a szokás az első világháborúig megmaradt —, *A napszámosok szorgalmasak és jól fizetettek. Bérük 30—50 krajcáron kívül háromszor napjában meleg étel; reggel lebbencs, délben gulyáslével készült hús, de mindennap hús, ünnep és vasárnap helyette kalács. A gazda a napszámosával eszik. . . Sajátos*

*e vidék napszámásainál, hogy ők bő terméskor, ha van valami jók, kevesebbet aolgoznak, mint szük esztendőben, mert hiszen van kenyerek.*³⁰

A munka ebben a rétegben, — eltérően a civistársadalom felső rétegétől —, még nem erény, hanem kényszerű szükség; a mesterlegények ellen is általános a panasz, hogy hétfőn nem dolgoznak. A *Blaumontagot* a XVII. század óta többszörösen megújított céhszabályok sem tudták eltörölni.

A társadalom hangadó és irányító rétegét az a polgárisztokrácia alkotta, amely szinte kizárólagosan kezében tartotta a városi adminisztrációt. Ez távolról sem azonos a legvagyonosabb patricius réteggel. Az idetartozó 25—30 családot bonyolult és több rétegű rokonsági, hivatali, származási és foglalkozási kötelék fűzte össze. A személyes tekintély és örökölt presztizs egyaránt belépőjegy e csoportba. A több generációra visszanyúló debreceni származás nem előfeltétele az idetartozásnak — a 30—40-es években igen sok köztük a jövevény —, de a beházasodás és a polgárjog megszerzése igen. Sőt a kettő legtöbb esetben együtt is jár. Ha hihetünk a 40-es években szaporodó pamfleteknek és röpiratoknak, a város és az egyház elválaszthatatlanul egybefonódott vezetésében nem voltak mentesek saját anyagi érdekeik képviselésétől sem. A városi közvagyon, főleg a puszták használata (illetőségen felüli legeltetés, kaszáltatás, a kaszált széna dézsmálása) körüli visszaélések a felsőbb kormányhatóságok többszöri vizsgálódásának tárgya volt, nagyrészt eredménytelenül.³¹

A 40-es évek végére a kapitalista fejlődés első hullámán beérkezett *homo novusok* türelmetlensége új intézményeket (kaszinó és színház), új vállalkozási formákat keres (takarékpénztár, gőzmalom), sőt a sajtó jellegzetes gazdasági hírközlő formáját is létrehozza.

Ezek a változások azonban alig egy-két tucat ember tevékenységének eredményeként jöttek létre. Nem is hatoltak túl mélyre, a civistársadalom lassú mozgásának folyamatát csak a felszínen borzolták fel. A napóleoni háborúk és a 40-es évek között eltelt három évtized alatt Debrecen életét mind társadalmi, mind politikai, mind szellemi síkon a konzervatív jelző illeti meg, a korszak végén az ifjú Pest mellett még a szellemi élet sodrából is kimaradt.

E tételünket az egyház és a kollégium ez évtizedekbeli élete igazolja. A helybeli református egyház a korszak elején nagy áldozattal, a belegyökeresedett puritánságán és művészetellenességén erőt véve, — de nagyrészt akaratan kívül —, létrehozza a magyar klasszicista építészeti két korai remekművét, a Kollégium és a Nagytemplom épületét. A Nagytemplom nagyratörő, de félig sem megvalósított terve mutatja a korszak optimizmusát és annak letörését. Ezzel a lendülete ki is merült. A város hangadó vezetői —, a világiak és az egyháziak egyaránt —, a felekezetiileg mind türelmesebbé váló államhatalom irányában néha a szükséges mértéken túl is lojálisnak mutatkoznak. A kor két tehetséges prédikátora, Szoboszlai Papp István szuperintendens és Fésüs András egyházi tanításában nehéz lenne felfedezni a korábbi évtizedek kálvinista oppozícióját.³²

A kollégiumnak is voltak kitűnő tanárai ebben az időben, hiszen három közülük (Sárváry Pál, Péczely József és Vecsey József) az alig megalakult Magyar Tudományos Akadémia tagja is lett és mindenik hosszabb-rövidebb időt töltött Németország, Hollandia és Anglia egyetemlein.

Sárváry Pál hírének, Arany János tanúsága szerint *szűk volt a hon és tanítványa szerint Leibnitz, Wolf, Kant nyomain készített erkölcsi philosophia két kötetes műve... megjelenése idején nemcsak a tudomány színvonalára volt emelkedve, hanem azon mű alapelveit tekintve a legjobb munkák közé sorolható és ilyen tekintetből ma is díszbe a magyar irodalomnak.*

Ercsei Dániel eklektikus filozófiájáról ugyanattól a szemtanútól értesülünk: *Józan irányban vezette tanítványait az életpályán, és hogy szükségképpen e pálya az állam és egyház szentélyein vezet keresztül, akként oktatta hallgatóit, hogy azok mindenütt tiszteljék, mi szent, teljesítsék mindenütt a kötelességet, amelyet tőlük egykor végzetük igényelni fog, minden esetre pedig sorsukkal ha teljesen nem is lenne okok megelegedni, legalább kibékülni tanuljanak.*³³

Ebben az időben működött a kollégiumban Budai Ézsaiás és Péczely József is. Alig lehet két ellentétesebb szellemet és magatartást elképzelni. Budai Ézsaiás konzervatív, lojális, sőt aulikus szellemben megírt *Magyarország történelme* művének hatását aligha ellensúlyozta ragyogó előadásmódja. *Nem egyszer történt, hogy tudományos könyvek megírásán dolgozva hallgatóit egész féléven át csak correpetáltatta, s maga csak a félév végén tartott előadást s examene mindig kitűnően sikerült.*

Ugyanílyen stílusú előadó volt, — csak más szellemben — Péczely József, a korszakunk folyamán a kollégium kissé áporodott levegőjében több ízben frissítő szelet kavarázó tanár. Óráit — mint egykori tanítványa megemlékezik róla — még a városbeliek és a vidéki érdeklődők is látogatták. *Nem is ok nélkül, mert ha különben a szikár, de jelentős alak tanszékebe fellépett, átszellemült arca, lángoló heve, velőt rázó, lelket indító érhangja az összes hallgatóságot egyaránt meglepő beszéde, eszet figyelni, szívet érezni készítő szónoklata egyaránt hozta ámulatba mindenkinek elméjét. S midőn tőle az egyetemes történelem terén a belgák, az amerikai egyesült státusok szabadságharcának rajzolását, Stuart Mária tragikus életfolyását, a harmincéves vallásháború eseményeit, a szerencsétlen lengyel nemzet bukását, vagy a magyar történelemben Nagy Lajos vagy Hunyadi korának ecsetelését hallók; remegtünk a leckeóra rövidségéért és óhajtók, vajha huszonnégy óráig tartott volna egy előadás.*³⁴

Maga a kollégiumi tanítási rend ennek ellenére inkább a formális képzést szolgálta, a mindinkább, korszerűtlenné váló publicus preceptor rendszer (a magasabb évfolyamú teológusok és filozófusok mint az alsóbb tanfolyamok tanítói) száraz és sivár órái mellett az említett professzori előadások nyilván ritka ünnepeket jelenthettek. Legalább is Arany János ironikus emlékezetében a kollégiumi oktatás négy évtized múltán is inkább csak negatív vonásaiban elevenült meg-

Nem kíméli iróniájával saját magát sem; a puritán egyszerűségű, sőt szegényes kollégiumi ellátás számára kisebb baj, nagyobb a lelki táplálék hiánya:

*S mindig valami olyanért sóvárog,
Mit nem tanítanak a tudós tanárok.
Zsúfolva is van termők! Ő tanára
Alig százötvened rész gondja volt...*

Rémítette a formalizmus és a biflázás; a természettanból magolni kellett a kő és virág nevét, a körbejárt bemutatott ásvány *brugó darabbá vált körutazásán*. A nyelvtanulás száraz grammatikai elemzés, a filozófia oktatása formális okoskodás.

*Történelemből, ha micskét tanult is,
Meg elfelejté a vizsgálatig...
Mert a fonál, ha oly hosszúra nyúlt is,
Nem az volt, mi szellemnek mondatik,
De a föld minden évszáma, királya,
Meg a tanító körmönfont irálya.³⁵*

Arany János melankóliára hajló természete nem ok nélkül idézi így fel a kollégium nehézkes szellemét, amely csak a 40-es évek végén, a szabadságharcot közvetlenül megelőző években kezdett kissé elevenebbé válni.

Maga a város is egészében rusztikusabb és provinciálisabb, mint akármikor a korábbi évtizedekben. Külsőleg is az; ezt tanúsítja minden egykorú látogató. De mindinkább azzá lett szellemében. Petőfi megjegyzése valóban telibetaláló, a szellem soványságát a disznó kövérsége nemigen egyenlíthette ki.

De még súlyosabb következménye lett ennek a megtorpanásnak az, hogy Debrecen nemcsak a lehetőségét, de a jogcímét is elvesztette arra, hogy valamilyen módon a magyar szellemi életnek akárcsak egyik centrumává lehessen. Jókait nemigen lehet elfogultsággal vádolni Debrecen iránt, képzeletét mind a város története, mind a civis-típusok élete végéig foglalkoztatták. Debrecen, Komárom és Erdély mellett, legkedvesebb írói kirándulólhelye, amely nemcsak különleges figurái, környezete miatt érdekelte, hanem régi társadalmi élete, a külső támadások ellen belső szilárdsággal való védekezése, kálvinista teokráciája miatt is állandóan foglalkoztatta képzeletét. Életének egyik nagy, szemléletében döntő sorsfordulata a szabadságharc alatt itteni tartózkodásával esett egybe.³⁶

Nem is volt hálátlan a város iránt, már a szabadságharc alatt a kormány Debrecenből való távozásakor megírta: *Pest központja az országnak, de Debrecen központja a magyar népnek. Amott minden nemzetiség érdeke, itt azonban egyedül a magyar érdekek vannak összesítve, Pest legnagyobb városa Magyarországnak; Debrecen maga egy Magyarország kicsinyben.*³⁷

Egy életen keresztül hordozta magában azt a képet a debreceni karakterről, amelyet saját képzelete vetített eléje a januári—áprilisi sorsdöntő napok forrongó eseményei között. Mivel Jókait többen olvassák, mint a száraz történeti munkákat, több mint száz éve él már a köztudatban az általa adott kép a debreceni civisek józanságáról, rendíthetetlen nyugalmaról és állhatatosságáról. Éppen úgy, mint ahogy a kollégiumi diákélet, a vaskalapos professzor, a csínytevő lunátikus, a hortobágyi bojtárok, a Sárga rózsza csárdásleánya vagy a kenyérkofák, száz tudós cáfolat ellenére is elválaszthatatlanok maradnak Debrecen fogalmától, és élnek mindaddig, míg lesz olvasójuk az író műveinek.

Ami ma egy átlagos magyar képzeletében Debrecen említésére felidéződik, nagyrészt a Jókai által rajzolt kép mozaikjaiból tevődik össze. Miután ezt a tükröképet a debreceniek az idegeneknél bizonyára jobban ismerik, nemigen csodálható, ha idő jártával hasonlítani is akarnak hozzá.

A kép azonban még Jókai tükrében sem töretlen. Akármilyen jellegzetesen magyarnak, történeti múltjával még oly tiszteletreméltónak, sőt imitt-amott példamutatónak érezte és állította Debrecent, mint gazdasági, kulturális és társadalmi központot nem tudta beilleszteni az időszerű, polgári nemzetképbe. Történetiszemlélete számára világos volt, hogy a reformkorszakkal megindult nemzeti törekvések számára az ország politikai, igazgatási, gazdasági és kulturális policentrikussága nemcsak az erők szétforgácsolását, de a fejlődés akadályát is jelenti.³⁸

A központ nem lehet másutt, mint Pesten. Már a szabadságharc után írott regényében, mikor sorra veszi a magyar szellemi központ számára számbajöhető városokat, ezt írja: *Debrecen egészen magyar, de vallásfelekezeti kizárólagossága megfosztja az universalitástól; Szeged jó helyen van, de kezdetlegesség stádiumában és egészen demokratikus város; Kolozsvár magyar is, elég jól is vannak benne vegyítve az arisztokrata elem és a hazai kultúra alkotórészei, de túl esik a Királyhágón... Pest volna hát az egyedüli központ.* Pest ugyan már élénk gazdasági centrum, de nem magyar, sőt a polgársága sem homogén. Hiányzik belőle a vezetésre egyedül alkalmas szellemi és születési arisztokrácia együttműködése. Legalább is így látta Jókai az 1850—60-as évek Magyarországnak szellemi térképét.³⁹

A látásmód helyességét nem kívánjuk vitatni. Az előre bocsátott vázlatból kitetszően Debrecen nem csupán hitfelekezeti kizárólagossága miatt nem lett volna alkalmas az ország központjának, hanem magának a civistársadalomnak felemássága miatt sem állhatott a szellemi, politikai és társadalmi mozgalom élére.

A civis szó eredeti értelmében polgárt jelent, nálunk ekkor nyeri végső jelentését, nem utolsó sorban a társadalom jellegzetes vonásai alapján. Nem volt ez egyedülálló debreceni társadalmi képlet, hiszen a Duna—Tisza közén Nagykőrös, Cegléd, Kecskemét, Szeged, a Dunántúlon Pápa, Veszprém, a Felvidé-

ken Rimaszombat, Léva, az Alföld peremén Miskolc, Szatmárnémeti, Nagyvárad, és Arad lakossága is ebbe a kategóriába tartozott, sőt nagyrészt ide lehet számítani, a kun, jász és hajdú-városok kiváltságolt szabad paraszti lakóit is. Széles skálájú társadalom ez, egyik szélén a nemzeti öneszmélés és a társadalmi jelentőség kezdeti fokán álló parasztsággal érintkezik, legfelső szintje pedig már citoyen, nyugat-európai értelemben vett polgár. Ezek száma azonban kevés, a civis társadalom nagy tömege éppen csak feljutott a társadalmi létnek arra a fokára, ahol az élet nem pusztá fizikai vegetálás, mert a holnap gondja nem nyűgözi le egészen a szellem igényeit. De arra már alig van módja, hogy a napi gondoktól megszabadulva, önmaga és a világ felé magasabb igényeket támaszson. Magyarsága vitathatatlan, de ez aligha jelent többet, mint magától értetődő természetes állapotot, — itt és ennek született, tehát nem lehet más. Ami lokálpatriotizmus van benne, az valóban lokális: a rendi társadalmon belül viszonylag szabadabb jogállásnak tudata. Ez a szabadabb jogállás a város határain kívül nem védelmező palást.

— A civis társadalom belső egyenlőtlenségei nem zavarják még; a mesterlegény, a cseléd és a napszámos, a mester és a gazda patriarchális asztalát és szállását egyelőre nem érzi terhesnek. A munkaadó és munkás viszonyának tárgyias jellegét az erős személyes függés segít eltakarni.

A civis társadalom felsőbb rétegében több a mozgás, nagyobb a világ dolgaiban való tájékozottság, mert az ifjúkori vándorévek — az értelmiségi és kalmár foglalkozásuknál ez egyaránt kötelező — legalább földrajzi értelemben segítették a látóhatárt tágítani. Mindezek a vonások egyenként rokonszenvesek, de egy olyan nagy közösségre vonatkoztatva — a szabadságharc előtt Debrecen népessége megközelítette a harmincezer lelket — kollektív jegyeként nagyon is feltűnők, és a szemlélő pártállás szerint lehetnek rokonszenvesek vagy taszítók.

Nem mondható, hogy a reformkor szellemi és politikai mozgalmái a debreceni civisek világában nem okoztak volna mozgást, de ez a mozgás és érdeklődés inkább az ifjúságot, főleg a kollégiumi diákságot érintette; a patricius kereskedő réteg a gazdasági lehetőségeket próbálta maga javára fordítani, a kisiparos és birtokos réteget a városi haszonvételekben (bormérés, erdei favágatás, legeltetési jog) és ezeken keresztül a városi javadalmakban való részesedés, korántsem a város irányítása érdekelte elsősorban. A városi szegénység a korabeli parasztsághoz hasonlóan a fizikai lét határán napról napra édegelve, valóban keveset törődött az új eszmékkal.

A debreceniség — amit Kazinczy a század első évtizedében még csak sejtlemes körvonalaiiban látott — egy emberöltő múltán tapintható valósággá vált. De az is csak azért, mert a polgári egyenlőség és a nemzeti egység követelményeivel szemben az ilyen lokális és társadalmi egységek létjogosultsága megszűnt. A kisebb, vagy markánsabb vonások nélküli közösségek meg is adták magukat, hasonultak az új követelményekhez; a nagyobbak nehezebben vetették

... a régi ruhájukat. Debrecennek azonban nemcsak ruhát, hanem lelket is kellett volna cserélni, és ez nem ment könnyen, sem hamar. Az elkövetkezett válságos idő az összeütközést még jobban kiélezte.

A szabadságharc váltakozó eseményei ugyanis négy és fél hónapra az ország ideiglenes fővárosává tették a várost. Mi sem mutatja a kölcsönös elidegenedés mértékét jobban, mint az, hogy az idejtek és a bennszülöttek között inkább a megnemértés és a vádaskodás erősödött meg, mintsem az egymásra utaltság érzése. Az egykorú emlékiratok és lapok néha csak rejtett célzásai, máskor azonban nem is titkolt megnyilatkozásai mind arról tanúskodnak, hogy a Pestről menekültek által hozott életformát a debreceniek mélységesen idegennek érezték, a maguk kétségtelenül kicsinyes puritanizmusához, de az idők komolyságához mérten is. Másfelől a menekültek sem titkolták már ekkor sem, — később még kevésbé —, keserű csalódásukat a város elmaradottsága, ridegsége, a lakóinak anyagiassága miatt. Egy névtelen emlékirat szerzője, — akinek szignója alatt csak sejtjük Gyurmán Adolfot, a kormány hivatalos közlönyének szerkesztőjét —, nyíltan kimondja; tél közepén *Magyarország egyetlen nemesb ízlésű és az élet valódi kényelmével kínálkozó városbéli kiszorítottak főleg a jobb módúakra igen leverőleg hatott.* A hangulat a menekültek körében több mint kétséges; határozottan defetista volt.

Mert milyen kényelmet kínált Pest helyett Debrecen? A város képe parasztos, kézműipara csupán a paraszti szükségletek kielégítésére való, mindenki a saját házában lakik, *eledele egyre-másra disznóhús, kövér kolbász, szalonna, itala újbó a kertekből vagy a diószegi hegyekből. . . . A szorosabb értelemben vett polgárok közül csak némely szíjjártók, fűszerárusok, szabók viseletében tűnik fel német typus és műveltség (!!), az úri rend pedig kevés számmal van és a lakosok nagy tömegében szinte elenyészik. De mindezek falusi életmódra vannak kárhóztatva saját lakásaikban, mert a város semminemű városias kényelemmel nem kínálkozik.*

A sokezer menekült — legalább is kezdetben —, sem megfelelő szállását, sem megszokott életkeretét, vendéglőjét, kávéházát, szórakozását, társaságát nem találta meg. Nem kétséges, hogy a város lakossága is igyekezett kihasználni a kedvező alkalmat; az élelmiszerek árai és a lakberek nagymértékben emelkedtek. De az emlékirat-írók is kénytelenek az ellenkező példákat is megemlíteni. Más forrásból, főleg Vachott Sándorné emlékezetéből viszont azt tudjuk, hogy a jövevények előkelő idegenek módjára egymás társaságában élve, házigazdáikkal csak a legszükségesebb mértékben érintkeztek.

„Számosan vigasztalhatatlanok lőnek az életmódnak megemészthetlensége miatt és éppen úgy sóhajtoznak Pest vendéglői után, mint hajdan az izraeliták Arábia sivatagjain az egyiptomi húsosfazekak iránt. Elgondolták, hogy mégis csak jobb volna a császári tisztekkel, ha nem is egy asztalnál, legalább egy étteremben úri kényelemmel ebédelni. . . .

...Életünk a számkivetés egy neme volt és minden erőfeszítés hasztalan vala ott, hol csak évek hosszú sorain keresztül bizonyos institutiok következtében lehetne elérhető az, ami egy európai városnak nélkülözhetetlen kellékét teszi.

...A szabadulás óráját esengve várók, s mint megunta legyen menekvők teste, lelke Debrecen városát, eléggé bizonyítja azon körülmény, miszerint amint rögtönözve történt a Pestrőli elköltözés; Debrecen elhagyása szintűgy rögtönöz-teték.⁴⁰

A menekülők emlékezetében tehát így maradt meg Debrecen és a népe, de a szabadságharc utáni generációnak egészen az első világháborúig egy sohanemvolt kép revelálódott a tudatában, ha Debrecen nevét hallotta. Elég legyen itt idézni Móricz Zsigmond késői nosztalgiával megrajzolt városképét (Légy jó mindhalálig) és Szabó Lőrinc gyermeki várákozását a csodák városáról:

*Debrecen izgatott ...
...mondják, az ünnepelt
Kollégium nagy fiakat nevelt,
és én kicsinek éreztem magam
Bújtam volna, de nem tudtam, hogyan
s amellet vonzott a városi rang,
egy-egy szó is, hogy Rákóczi harang,
Nagytemplom, Nagyerdő... Hallottam a
nagy tűzvészről, s hogy Bocskai valaha,
s Kossuth!... valami nagy dolgot csinált,
det-ro-ni-zál-ta az élő királyt!
Hű! ez a város csodákat ígért!
Féltem és izgultam Debrecenért!*

(Tücsökzene LXXIV.)

A mítosz mögött, amelynek elevenentartásáról közel két nemzedéken át Jókai mesélő kedve nagymértékben gondoskodott, a valóság eléggé kiábrándító; főleg ha s századvégi és az első világháború előtti évtized Debrecenére gondolunk. Ekkorra ugyanis még az a lendület is elakadt, amely 1840 és 1870 között egy ideig azzal kecsegtetett, hogy az immár fél évszázada tartó lemaradást a polgári fejlődésben egyetlen rohammal be lehet hozni. A szabadságharcot megelőző évtized Debrecenének gazdasági, társadalmi és szellemi életét áthatotta egy nehezen meghatározható feszültség; készülődés valamire, aminek be kell következnie. Ez a készülődés — úgy látszott —, a civis társadalmat egészen átjárta. Valóban a 48-as márciusi napokban egy ideig úgy rémlett, az egykori plebejus demokrácia új életre támad. A mozgalom ereje azonban hamar kimerült, a város közvéleményében 1848 őszén és telén még a lokális érdekek körüli vita sem tud nagyobb érdeklődést felkelteni, az országos érdekekről nem is szólva.

A kollégiumi diákság és törzsökös értelmiség fiatalabb rétege valóban aktív részt vállalt a szabadságharcban, de már a cívisek parasztosodó rétege inkább csak passzív szemlélője volt az eseményeknek; a ház után való föld és fakompetencia kérdésének megoldása nyilvánvalóan fontosabb volt neki, mint a republika kikiáltása. Ez az a tömeg, — beleértve a hóstátiakat és a polgárjog nélküli lakókat is —, amely minden nagy eseménynél sorfalat állt „törhetetlen józanságával” (Jókai) mint szemlélődő; amelyet egy-egy döntő esemény (pl. a detronizáció híre) egy múló pillanatra elragad ugyan, de aztán ismét viisszasüpped a napi és helyi gondjaiba.

A Bach-korszak évtizedes politikája kedvezni látszott a debreceni civis társadalom kompromisszumra hajló magatartásának, amely az utóbbi két és fél évszázad alatt mindig elutasította a hatalommal való nyílt szembenállást. A napi politika kivételével — amely, mint láttuk a korábbi évtizedekben sem sok vizet zavart itt —, gazdasági és társadalmi téren az abszolutizmus nem állított korlátokat a polgárság elé. A reformkor utolsó évtizedeiben felnőtt, új, frissebb szellemű, vállalkozóbb kedvű réteg valóban megkavarta a város áporodott levegőjét. A szabadságharc előtti évtized és a 80—90-es évek tespedésével összehasonlítva az 1850—70 közötti emberöltő ideje a szellemi forrongás, meg-megújuló kezdeményezés, mindenfelé megnyilatkozó érdeklődés és alkotások korszaka volt. Az újkori Debrecen képe — máig érezhetően — ezekben az évtizedekben körvonalmazódott. De sokat változott a belső tartalom is.

A korábban megalakult kapitalista vállalatok a kezdeti nehézségeket legyűrve ebben az évtizedben válnak nemcsak a város, de az ország életében is jelentős közgazdasági tényezőkké. A társasélet is kinőtt a családi keretből, (Kaszinó és olvasókör) a kulturális és esztétikai igény új formációkat hozott létre (hírlap, színház, zenede, emlékkert-társulat, városszépítő bizottság), és a polgárság vagyonos rétegének egy nemzedéke valóban részese a kialakuló újkori polgári életformának. Nagyrészt a 40-es évek végének homo novusai ezek, némi iskolai műveltséggel, de annál több autodidaxissal és valami hallatlan szomjúsággal és tisztelettel a kultúra minden megnyilvánulása iránt, lettlégyen az építészet, képzőművészet vagy zene. Sajátosképpen legkevésbé az irodalom érdekelte őket, bár a színház-pártolás inkább erre az igényre vezethető vissza. Ahol és amiben lehetett, amatőr alapon aktív résztvevők is, festenek, zenélnék és — ez a városkép számára fontosabb — építkeznek. Valami hallatlan optimizmus és életigenlés hatja át e csoportot, gazdasági sikereik a puritán erkölcsi tétel igazolása, — amit hittek is —, hogy a munkától nem marad el az isten áldása.

A civistársadalom polgárjog által kialakított zártsága is ezekben az évtizedekben lazult fel. A város kizárólagos kálvinista jellege is ekkor tűnik el; jövevények ezrei tódulnak az új vállalkozásokkal lehetőségeket kínáló város felé. Még mindig nem oly nagy számmal, hogy az asszimilálódás lehetetlen lenne, a beköltözés még nem okozza a kialakított életrend radikális bomlását. Sőt a jövevények a neofiták buzgóságával igyekeznek a bennszülöttekhez hasonlítani,

néha még túl is téve rajtuk lokálpatriotizmusban. Ez a lokálpatriotizmus egy-két évtizeden át komoly tényező, lehet rá apellálni és soha sem sikertelenül, akár kulturális, akár jótékonyági tevékenységről van szó. De akármilyen pezsgőnek tűnik is a város élete ezekben az években, a tagadhatatlan tény mégis csak az: *Városunkban minden kulturális és jótékony mozgalom csak néhány keveseknek, kiket mindenütt lehet látni, vállal nyugszik.*

A mozgást és a pezsgést egy szűkebb kisebbség tartja életben, a felszín alatt egyelőre mozdulatlanul, vagy lomhán mozdulva él a civistársadalom legnagyobb tömege, a céhes kézműipar képviselői, az immár véglegesen elparasztosodott polgárok nagy számú utódai és a még halvány körvonalakban mutatkozó, de számban egyre gyarapodó újkori proletariátus első nemzedéke.

A céhes ipar középkori korlátai leomlottak ugyan, de a mesterek, a legények és inasok még évtizedekig a céhszabályok által megállapított szervezeti formában éltek életüket. A mesterek az ipartársulati gyűléseket éppen úgy a nyitott céhláda mellett tartják, mint 200 évvel ezelőtt, a mesterlegények társulatába a felvétel még mindig az egykori legényavatás szertartásai szerint történik. A felszabadult legény még sokáig kénytelen mesterasztalt adni, nem a céhszabályok előírásai, hanem a hagyomány kötelező erejénél fogva. A helyi tehetősebb iparosság körében a református egyház és a kollégium alsófokú oktatásának szelleme a század végéig tartalomában és külsőségeiben egyaránt érezhető. Külsőségeiben abban például, hogy a mesterek és a legények az 1820-as években kialakított ülésrend szerint ültek mind a két templomban; az első két padosorban a mesterek, mögöttük a legények, és a vasárnapi templombajárás kötelezettségét még társadalmi kényszernek érzik. Lassanként azonban ez a nyomás is lazul, mint ahogy az újabb generáció műveltségállománya sem hasonlítható az előző nemzedék sajátosan kevert népi literátus műveltségéhez. Az iparosréteg utolsó képviselőin még az első világháború utáni években is érződött, hogy egy nagymúltú közösségi hagyomány örökösei voltak. S ezt a hagyományt, magatartásformát, morált és szokásrendet, — önmagában véve bármennyire tiszteletreméltó is — korszerűnek aligha lehetett volna mondani. Annál inkább valami különös lokális színezetűnek, sőt egzotikusnak.

Ha a civistársadalom iparosrétege a XIX. század második felében a modern városi élet és a kibontakozó írásos műveltség szférájának a peremére került, a civiseknek elparasztosodó csoportja pedig egyenesen kívül is került ezen a körön. Kissé túlzás ugyan, bár ennek ellenére e csoportra általánosítható a menekülés naplóírójának megállapítása: *E nép a forradalom előtt saját városát és vidékét és üzletének tárgyát, ezeken kívül mint protestáns a bibliát ismerte, egyébként a világ forgásáról fogalma sem volt.*⁴¹

A rendi társadalom fennállása idején érthető, ha a civis-polgárjog, — de még a polgárjog nélküli városi élet is —, a feudális kötöttségben élő jobbágyfalu népével szemben valami fölényérzetet adott a debreceni lakosnak. Ez az érzés, sajátos módon, de érthetően nem tűnt el a polgári egyenlőség jogi deklarálása után

sem. Annyira nem, hogy az első világháborúig a paraszti lét azonos formája és tartalma ellenére még a szomszéd hajdúvárosok lakóival, sőt fokozott mértékben, a környező falvakból beköltözött, sokszor a civiseknél is jobb gazdává lett jövevényekkel szemben is érvényesült. Törzsökös debreceni gazdalegény nemigen keresett feleséget a város határán kívül, sőt az évtizedek óta Debrecenben élő beköltözött családok még a hitfelekezeti azonosság mellett sem tudtak beházasodni a tősgyökeres debreceni családokba, kivéve, ha ennek egészen kézzelfogható vagyoni előnyei nem voltak. Viszont a bennszülött paraszt-civis családok tagjai egymás közötti házasodásának, — e rétegnek ez ad sajátos demokratizmust —, ha egyébként morális okok nem gátolták, a vagyoni különbség nem volt kizárólagos akadálya. A rokonság és leszármazás kínos számontartása máig sem vezett ki ebből a rétegből, a *nagy nemzetség, a régi család* presztizsét igazában csak az utóbbi húsz év kezdte ki, de végérvényesen eltörölni még ez sem tudta.

A századforduló és az első világháború közötti évtizedekben a civistársadalom homogenitását védő falak már minden ponton omladozóban voltak. A legfeltűnőbb a *Basahalmán* belül születettek arányának nagy csökkenése és ezzel párhuzamosan a beköltözöttek számának gyors növekedése. Látták ezt a kortársak is, — és nem minden keserűség nélkül. Az 1900—1910 évtizedben a város lakossága 17 000 lélekkel gyarapodott, de ebből 10 ezer a bevándorlottakra esik. A helybeli születésű lakosság aránya az 1900—1910 közötti évtizedben 55 %-ról 52 %-ra csökkent. Nem is ez a csekély arányvesztés, hanem az évtizedek óta tartó tendencia volt az, ami gonddal és időnként riadalommal töltötte el a város vezetésére féltékeny, törzsökös civiseket.

Gondjuk még nagyobbra nőtt az által, hogy a bevándorlás a város hitfelekezeti összetételét is megváltoztatta. A *kálvinista Róma* jelző ezekben az években kezdett szélteben használatba kerülni és kapta meg két évtizedre sajátos tartalmát; ugyanakkor 1910-ben a város lakosságának 69 %-át tették a reformátusok (18 % római katolikus és a 9 % izraelita mellett).

A civistársadalomnak sajátos reakciója: az idegenektől való *elzárkózás* és a lokálpatrióta gőg, amely sokszor és nem is indokolatlanul borzolta a jövevények érzelmeit, amely sok esetben neveltséget keltő formában jelentkezett, a századforduló előtti és utáni évtizedben hágott a legmagasabbra.

A jövevények reakciója nemkevésbé jellemző formákat mutat. A hasonulási törekvések mind kisebb körökre korlátozódnak. A nagyobb rész mintegy rokon melegséget keresve az egyébként elég zárkózott és rideg új világban, egymáshoz húzódva zárt települési csoportokat alkotott egy-egy városrészben hitfelekezeti hovatartozás vagy foglalkozás szerint. A vasutasok az állomás környékén, a muzsikus cigányok a Késes utcán, a katolikusok a Szent Anna (ma Béke útja) melletti utcákban, a zsidók a Hatvan és a Simonffy utcai városrészen laktak tömegesen. De a civis polgároknak is voltak kedvelt utcáik (Mester, Bethlen, Rákóczi és Miklós, ma Dimitrov utcák környéke). Az egykori pa-

raszt-cívis házakat ma is meg lehet ismerni az utca vonalán felfalazott kőkerítésről és a kerítésen vágott boltíves kapuról.

*Kerek kapu nagy kutya
Ott lakik a jó gazda.*

A kerek kapuk csak a tanyáról jövő 5—6 lovas csengős szekereknek nyílottak ki egyszer-kétszer hetenként, mert a cívis gazdálkodás a városi házból történt, a tanya csak nyári szállása volt a gazdának, a gazdasszony számára pedig nagy ünnep, ha évente kétszer-háromszor egy-két napra kimehetett a tanyára. A magas kőfal és a zárt kapu nemcsak a jómód jele, — a város cívis fertályaiban ekkor épültek a rangosabb kőházak —, hanem annál több. A befeléfordulás és elzárkozás jelképe.

A város peremén, az egykori külvárosokban és a szőlőskertekben, valamint a telekspekulációk által gombamódra szaporított telepeken a városba tóduló jövevények próbáltak gyökeret verni, többnyire sikeresen is, a hely géniuszától — amely amúgy is szunnyadozott már —, alig érintve.

Az utazó számára a város utcáinak látványa a századforduló táján elég sivár és lehangoló. Az 1870-es évek végéig uralkodó klasszicista stílust némi törés után a század végén a szecesszió váltotta fel és nyomta el. A klasszicista városkép egysége megbomlott, a 90-es évekből származó képeken kiegyenlítettség, nyugalmas részletet sehol sem láthat a szemlélő. A hatalmas széles utcák fátlan sivárságát nehezen enyhítette az, hogy hetenként kétszer-háromszor rendszeresen és évente négyszer két-két hétig a vásárolók ezrei és tízezrei tolongtak rajtuk.

A városkép a társadalom struktúrájának feszültségeit és kiegyenlítetlenségeit takarja; 1910-ben a lákók közül a napszámösök és cselédek odaszámításával minden negyediknek, sőt minden harmadik embernek létalapját a mezőgazdaság adja; az iparból élők aránya ennél valamivel alacsonyabb, a kereskedelem és a közlekedés együtt csak minden nyolcadik embert tart el, a közszolgálat és szabadfoglalkozás a véderővel együtt sem éri el a 12%-ot. A valóban városlakónak mondható foglalkozási csoportok együttesen alig haladják meg a lakosság felét.

Az ilyen társadalomban rengeteg partikuláris érdek feszül egymásnak és teszi hatástalanná egyik a másikat. Soha annyi egyesület, legalább is névleg, sem azelőtt, sem azután nem működött Debrecenben, mint a századforduló évtizedében. A kiházasító egyletektől a dalárdákon keresztül a temetkezési egyletekig a felnőtt debreceni az élet minden vonatkozására találhatott volna társra, ha éppen akart volna szépre jóra egyesülni. De nem nagyon akart. Legtöbb kör, egylet és társaság munkája a vasárnap kuglizás és sörözés alkalmi találkozásaiiban merült ki, s ez alól még a nagymúltú Kaszinó, a 48-as függetlenségi kör, vagy az újabb keletű és valamivel mozgalmasabb két szabadkőműves páholy sem kivétel. Az irodalmi próbálkozások csendesen haldokoltak az

1890-ben alakult Csokonai-Körben, amely a főváros forrongó irodalmi irányzatai között tétován próbál tájékozódni, bár hajlandósága inkább a konzervatívok felé húzza.

A közélet langyos állóvizeit egy-egy helyi gazdasági, politikai akció még hekre sem zavarja meg. A városi politika, a *toronyalatti* torzsalkodások és fondorkodások sem kavarnak nagyobb hullámokat. Az első világháború előtt reggel 9 órától a városháza sarkától az Aranybikáig a nagy tér vasárnap délelőtt nyüzsgött az embertömegtől. Itt volt a *köpködő-kaszinó*. Itt fogadták a gazdák a következő hétre a napszámosokat, az iparosok itt találkoztak a megrendelőkkel és az élelmesebb boltosok az üzleteket is nyitva tartották, hiába tette kötelezővé a törvény a vasárnapi munkaszünetet. Itt alakult ki, — ha alakult egyáltalában —, valamiféle közvélemény, de a Rákóczi-harang déli kondulására egy félóra alatt üressé vált a nagypiac a következő vasárnapig.

Az első világháború előtti évtizedben azonban még Debrecenben is mozogni látszott valami. A két irányból is támadt mozgalomból az egyik erősen retrográd jellegű volt, a másiknak haladó és szociális tartalma kétségtelen. Bár a két mozgalom független volt egymástól, reakciójukként az amúgy is érzékeny civis közvélemény szinte ösztönszerűen sündisznóállásba húzódva a védekezés és a teljes elutasítás alapjára helyezkedett.

A vitákban ekkor kapott nyomatékot az immár negyedszázad óta szélére használt érv, a város történeti érdemeiről. Az érv első megfogalmazója Szücs István, a város történetének érdemes monográfusa, aki művének előszava szerint nem is titkolta, — az első krónikásunk példáját követve — hogy Debrecen apológiáját készült megírni.

Elmondom, bár csak vázlatosan is, a szolgálatokat, amelyeket e város a magyar hazának vallási, polgári, közművelődési, mind szintén kereskedelmi, iparüzleti és gazdasági tekintetben teljesített. Miután e célkitűzésének három kötetnyi — máig forrásértékűnek számító — munkájában eleget tett, azzal a megnyugtató érzéssel zárhatta le fejtegetését, hogy bármi sors érje a viszontagságos idők folyamán Debrecen városát, az el nem fogult történész nemcsak azt mondhatja el, hogy e város létezett, hanem azt is köteles leend elismerni, hogy e város a nemzeti nyelv pártolása, haladás és emberiség magasztos eszméinek megtestesítése ügyében eddigelé, mindenkor becsülettel betöltötte a helyét.⁴²

A város életét felkavaró első mozgalom a kisebbségben levő, de erősen szaporodó katolikuság felől indult ki. Az egyházpolitikai harcok utórezgéseként ugyanis a múlt század utolsó éveiben az ide küldött harcos és missziós hajlandóságú plébánosok az amúgy is eléggé ingatag felekezeti békét sok okon próbálták megzavarni. A kölcsönös vádaskodásból ma már nehéz lenne kihámozni az igazság magvát. Azt azonban tárgyilagosan is meg lehet állapítani, hogy a felekezeti türelmetlenség nem a kálvinisták részéről nyilvánult meg jobban. Érthető is. Ők birtokon belül voltak, okuk sem igen lehetett rá; a város hivatalos vezetősége és az egyház helyi szervezetének felső vezetése között személyileg is nehéz

lett volna határt vonni! A kálvinista egyház és a város az évszázadok óta kialakult kapcsolat következtében még ezidőben is személyi, jogi és gazdasági viszonyban állott egymással, s a katolikus egyháznak ilyen kapcsolatai nem voltak.

A városi főtisztviselők időnkénti választásánál a felekezeti hovatartozás a század utolsó évétől kezdve éppen úgy nem mellékes ügye a közgyűléseknek, mint az iskoláknak vagy az egyházi intézményeknek adandó segélyek ügye. Persze a lényeges döntések nem a nyilvános gyűléseken születtek, sokkal inkább kulissza mögötti alkudozásoknak eredményeként. Ennek ellenére az elvi deklarációk mellett nem hiányoztak a személyi becsmérések sem. A felekezeti viszályok tüze kojtörög; ha időnként ki-kicsap is a láng, legfeljebb arra jó, hogy az ércszavú református püspök szép mondatokban megfogalmazza a debreceni gondolatot, amelynek alig van több tartalma, mint hogy Debrecen mindig a liberalizmus és a magyarság őrtüzét ápolta.

A harcos katolikus klerikalizmus időnként nyíltan is, de inkább suttogva jelentkező megnyilvánulásai ellenében a védekezés is eléggé erőtlen, minthogy az egész kálvinista egyházban nehéz lenne azidőben előre vivő szociális, hitvédelmi vagy éppenséggel missziós vonást felfedezni. A civistársadalom tagjainak kálvinizmusa megindult már azon az úton, hogy pusztán anyakönyvi megjelölés legyen; ha a konfirmáció után a menyasszony és a vőlegény a háromszori kihirdetés alatt, az esküvőn és az esküvő utáni vasárnapon, az idősebbek a gyerekek keresztelésén és a temetések alkalmával megjelentek a templomban, az egyházzal való kapcsolatuknak, az egyházi adó megfizetésén kívül nagyjából eleget is tettek. A test még él, de a lélek nagyon erőtlen. Annyira azonban nem, hogy felekezeti sérelmét feledni tudja; ha már visszaütésre nem képes, gyanakvóan önmagába húzódik.

A másik támadás már érzékenyebb ponton, a szociális gondolkodás és a haladás hívei felől érte a civistársadalmat. A régi, XVI—XVII. században kialakult földközösség továbbélő következményeként ugyanis a polgárság egy szűk rétege, — az egykori belvárosi háztelek-tulajdonosok —, előnyösebb helyzetben voltak a nem-háztulajdonosokkal szemben. Az előbbieket ugyanis a város telegkönyvi tulajdonát képező erdőkből kitermelési áron kaphattak meghatározott mennyiségű kompetenciáját és a 40 ezer holdnyi hortobágyi pusztán is kedvezőbb legelőbér mellett tarthatták állatállományukat, mint az utóbbiak. A hortobágyi puszta romantikája ugyan Jókai fantáziáját lelkesítette, a Sárga rózsza c. regényében poétikus módon népszerűsítette is, a civisek agrárrétegének azonban komoly gazdasági bázisát jelentette; mind az egy-két jószággal rendelkező kiscgazdáknak, mind a ménesnyi, gulyányi állatállománnyal rendelkező tökegazdáknak. A puszta azonban igen keveset jövedelmezett. A városi közgyűlés, amelyben a civisgazdák mindinkább kisebbségbe szorultak az egyéb városi elemek mellett, több ízben foglalkozott a Hortobágy hasznosításával. A különböző tervek a puszta arra alkalmas területének felszántásától egészen 14 új falu

telepítéséig terjedtek és érthető volt a civisek izgalma, ha arra gondoltak, hogy kihúzzák a legelőt a lábuk alól. Tiltakoztak is kézzel-lábbal, másfél évtizedig tartó perben próbálták a város telekkönyvi tulajdonjogát kétségbe vonni és mindenáron ragaszkodtak a pusztá immár korszerűtlenné vált használatához.

A vita az első világháborúig folyt, a javítást akarók komoly stúdiumokkal bizonyították, hogy a puszták megszerzése az egész város közösségének, és nemcsak a földbirtokos ősök egyéni áldozatvállalásának következménye. A vitákban a civis góg, a történeti öntudat, a későbbi beköltözők iránti lenézés, az osztályérdek csodálatos keveredésben nyilatkozott meg. De az is kiviláglott, hogy ebben a társadalomban a patriarchális életforma elevensége ellenére, vagy éppen azért, halvány nyoma sincs a kor követelte szociális problémák megértésének. Az amúgy is vaskos fogalmazásra hajlamos civis-humor nem minden írónia nélkül állapította meg a vitáról szólva: — *Ha kiverik a Hortobágyról a civis lakosságot, hát akkor kinek kell már közös legelő?!*

A provincializmus és a megmerevedés az első világháborút megelőző évtizedben minden tekintetben nyilvánvaló; ezt nem leplezhette az sem, hogy a város fennállása alatt soha sem történt annyi hivatkozás a debreceni szellemre, mint éppen ezekben az években. De mit jelentett ez valóságban?

Ady Endre már igen korán — 1905-ben — kételyét fejezte ki: *Ha éppen Debrecenben, ha most a XX. század Csokonaija születne meg, a féktelen új költőzseni, kegyesebbek és megértőbbek volnának hozzá az emberek, mint Vitéz Mihályhoz?*⁴³

Ady véleménye nem újkeletű, hiszen már három évvel korábban, egy Debrecen védelme ürügyén írott tanulmány kritikáját megírta, a magyar városok fellett szemlét tartva. Kifejtette, hogy a város és a debreceniség csak a múlt örökségéből él, expanzív erejét elvesztette. *A város színmagyar kálvinizmusa szinte predesztinálná a szabad szellemre, és a haladásra.* Debrecen a keleti országrész magyarsága számára szellemi világító torony lehetne, a valóságban azonban nincs még egy magyar város, amelynek meddőbb lenne a szelleme és zárkózottabb az élete. *Az ő debreceni vér átítatja még a bevándorlókat is; józan, zárkózott, keletiesen kényelmes és ijesztően konzervatív a debreceni szellem. És nem is olyan tipikusan magyar, mint az idegen hinné, mert még a szalmaláng is hiányzik belőle. Ellenben él benne valami érthetetlenül túltengő büszkeség.*⁴⁴

A kálvinizmus debreceni formája ortodox; iskolája a magyar oktatás olimpuszáról régen lebukott. A helyi függetlenségi párt által képviselt politikai ellenzéki sége frázisosan hazafias és tartalom nélküli. Ady politikai érzékenysége pontosan megérezte a debreceniség ezidőbeli jelentését. A „Délbáb üzeneté”-t Debrecenben alig vette valaki komolyan; sem nem értették, sem nem érezték az idők szavát. Mikor pedig a veszített háború után a jóslat beteljesedett, a királyi román csapatokat azok üdvözölték megmentőként a város határában, akik annak idején a debreceni szellemnek lehangosabb hirdetői és exponált képviselői voltak.

*

A XIX. század első évtizedeiben Debrecen éppen az eszmélőben levő nemzeti irodalom előtt vizsgázott. Az eszméltetés legfőbb harcosa, Kazinczy Ferenc kifogásai ellenére sem egészen sikertelenül, mert az utána következő nemzedék legjobb írói sem vonakodtak Csokonaira és Fazekásra hivatkozni, mint elődökre.

A debreceniséget Kazinczy az irodalmi, nyelvi és esztétikai vitában a konzervatívizmus, maradiság, értetlenség, lokális türelmetlenség, önmagával elteltség és szellemi lomhaság szimbólumának használta. Az nem tagadható, hogy a nyelvi magyarság, a felekezeti hovatartozás és a társadalmi helyzet összegeződéséből létrejött szociális forma, életmód, ízlés és morális felfogás következtében a város és népe a rendi viszonyok következtében amúgy is széttagolt magyarságon belül határozott karakterű egységet jelentett. Az elkülönülés ellenére azonban ezidőben még túlzás és a történeti valósággal ellenkező lenne a civis társadalom egészét korszerűtlennek, sőt haladásellenesnek állítani.

A polgári fejlődésben való hátramaradás, ezzel együtt a társadalmi élet és szellemi arculat konzervatív jegyeinek megerősödése inkább az 1820—1840-es években következett be. Debrecen e korszakbeli társadalmában, a reformkor gazdasági eszméin kívül, a politikai és irodalmi mozgalmak valóban nem keltek nagyobb hullámokat. Mindinkább korszerűtlenné váló gazdasági életében és társadalmában ekkor kerülnek felszínre a kívül állók számára részben meghatódást, részben mulattatást, de nem kis részben rosszállást kiváltó egzotikumyszerűen ábrázolt jellemvonások.

A 40-es évektől a kiegyezésig élt nemzedék idejében tapasztalható mozgalom már csak a felszínt érintette, a civis-társadalom mélységeiben az áramlat — ha van is ilyen, inkább visszafelé folyt. Az átalakulás a múlt század végére fejeződött be, ekkorra már a debreceni társadalom egyértelműen konzervatív; gazdasági életének korszerűtlensége, művelődésének és érdeklődésének beszűkült látóhatára egyaránt azzá tette. A két tényező szoros kölcsönhatása nyilvánvaló. A konzervatívabbá lett társadalom a majdnem egy évszázaddal korábban kialakult életformát és magatartást próbálta mind görcsösebben védelmezni és ebbeli igényeiben nem volt már érzéke a korszerű, égetően fontos és lényeges gondolatok átvételére, nem is szólva a megvalósításukról.

A XX. század első évtizedében, mikor a reformkorban elsikkadt polgári átalakulás forradalmi szüksége már minden világosan látó ember előtt elkerülhetetlennek tűnt, a civis-társadalom hagyományaihoz való görcsös ragaszkodásában riadtan utasított vissza minden olyan eszmét, amely a fennálló állapot helességét csak némileg is kétségbe vonta.

Kazinczy és hívei szóhasználatában a debreceniség még kizárólag esztétikai és ízlésbeli tartalmú; mindazon vonások összessége, amelyek akadályozzák a finomabb ízlés, a kifejezőbb irodalmi nyelv kialakulását. Kazinczy attól is félt, hogyha e szűkebb, lokális közösség nyelve, ízlése, stílusa és magatartása szélesebb körben érvényesül, akadályozni fogja az egész magyarságot összefogni

hivatott, jobb ízlésű, az európai szellemi áramlatokba bekapcsolódó, egységes irodalom létrejöttét.

Az utána következő korszak írói nem ismerték részletesebben a Kazinczy és a debreceniek között lefolyt irodalmi pert, de nekik már sokkal szembeötlőbb volt e zárt közösség sajátos, a környezettől elütő élete és szellemi arca. Ha nem is ítélték el egyaránt, alig van köztük egy is, aki ne látna benne meghatottsággal vegyes csúfolódással ábrázolt ódon korszerűtlenséget.

A XIX—XX. század fordulójára a cívis-társadalomban mindig is meglevő konzervatív vonások megerősödtek. A debreceniség ettől fogva politikai és társadalmi állásfoglalás, Ady már annak is tekinti. Az elmondottak után semmi feltűnő nincs abban, hogy Debrecennek ezt az arculatát is az irodalom fedezte fel, és tette közismertté. Ez a kép éppen olyan valóságos, mint a régiek voltak. E tanulmány nem is az irodalmi ábrázolások hitelét kívánta vitatni, csupán a társadalomtörténeti háttérét ismertetni.

- 1 Debrecen Városi Levéltár, Pósalaki János követi jelentései 1715 december 1. 2—6.
- 2 Jenei Bernáth János, aki több évtizeden keresztül esküdöt polgára is volt Debrecennek, 1695-ben, miután nemeslevelet kapott, részben személyes okokból sem volt hajlandó a városi közterhek viselésére. A hosszú, kor- és társadalomtörténeti dokumentumként jellemző pör eredménye az lett, hogy családjával együtt ki kellett költöznie a városból és a magistrátustól a becstelenségért bocsánatot kérnie. Debrecen. Városi levéltár. Bernáth János pere.
- 3 Ifj. Teleki Mihály ... naplója. Bp. 1960. 77—78.
- 4 Három évi huza-vona után 1717-ben a város kénytelen volt Császit 2300 Rh forint kártalanítás kifizetésével megengesztelni. Debrecen. Városi levéltár. Császi Miklós pere.
- 5 Schwartzner Martin: Statistik des Königreichs Ungern. Pest. 1798.
- 6 1748. február 14-én a város két küldötte, Szeremley Sámuel és Komáromi György kihallgatáson voltak a kancellárnál a város nyomdájában kibocsátott heidelbergi káté kifogásolt kifejezései miatt. A kifejezés a katolikusokat bálványimádóknak mondotta. Az ügy nem dogmatikai kérdés volt csupán, mert a kancellár szerint az uralkodóról „oly principium installáltak a község szívébe, hogy az bálványimádó, annak szükségesen és szívesen nem szolgálhat.” Mária Terézia kijelentését idézi Révész Imre: Bécs Debrecen ellen. Bp. 1966:41.
- 7 Elég itt csupán a nép körében élő, de a félig literátus rétegből származó Hatvani-legendákra, a Csokonai nevéhez fűződő hiedelmekre, vagy arra a tényre utalni, hogy a XVIII. század végén a szántóvetőknél, szabók, sőt a hortobágyi pásztorok hagyatékában is lehetett népszerű teológiai könyveket találni. Vö. Balogh I.: A civisek társadalma. Db., 1948:47.
- 8 Révész Imre: Sinai Miklós és kora. Bp., 1959: 93—95.
- 9 Vö. Váczy János: Kazinczy Ferenc és kora. Bp., 1915: I. 169—170.; Ember Ernő: Kazinczy és Debrecen. Db., 1938:8.
- 10 Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete. Bp., 1903:219.
- 11 Kazinczy Ferenc: Levelezése. Sajtó alá rendezte Váczy János. Bp., 1890—1911:II. 499—500.
- 12 Uo.: II. 514
- 13 Kazinczy: Pályám emlékezete. Bp. 1903:219.
- 14 Vö. Váczy János: Kazinczy Ferenc és kora. I.269.
- 15 Kazinczy F.: Levelezése. I. 395—396.
- 16 Uo.: II.385.
- 17 Uo.: II.446.
- 17 a Uo.: III. 265, 274, 278
- 18 Uo.: IV.344.
- 19 A felsorolt jelzők nagyrészt az 1806—1808 évi nagy per idejéből származnak, egyik másik éppen-séggel a debreceniekhez írott levelekben fordul elő. Uo.: III.301—303., 308.; IV.60., 324.
- 20 Uo.: A kétségtelenül szellemes hasonlat értelmét az akkoriak számára még annyira sem kellett magyarázni, mint a híres Arkádia kitélt. Az ókorban a trákiai Abdera lakói híresek voltak butaságukról. Kazinczy szerint ez a butaság és korlátoltság kelt új életre Debrecenben.
- 21 Uo.: IV. 383—384.
- 22 Uo.: VIII.326
- 23 „A debrecenieknek többek közt jól kijutott, kik mint valamely második hibáztathatatlan Róma azt tartják, hogy övék a nyitó és záró hatalom a magyar philologia dolgában. Mint vették ezt, mint mondtam Debrecenben, nem tudom. Legalább azt tanulják meg hogy a tudományok országában nincsen impérium”. Megrótta Budai Ézsaiást és Sárváry Pált is, hogy latinul jól tudnak ugyan, de magyarul annál rosszabbul. „Minden tudománynak tanulatni kell; tanulatni még a magyar nyelvnek is és aki magyarul csak úgy tud, mint a debreceniek, jól teszi, ha magát azok előtt, kik a magyar philológiát üzik, nevetségessé nem teszi.” Uo.: XXII. 232. — E levélben foglalt kitétel és utalás Debrecen és Róma párhuzamba állítására volt az elindítója „a kálvinista Róma” jelzői összetételének. A fogalom előzményeit finom filológiai elemzéssel tárja fel Révész Imre: Protestáns Szemle 1938. (XLVII) 440. sk.
- 24 Kazinczy Ferenc: Levelezése. IV. 424.
- 25 Vö. Szauder József: Kazinczy Ferenc (A magyar irodalom története. Bp., 1965:III.271) és Julow Viktor nézetét: Fazekas Mihály összes művei. Sajtó alá rendezte Julow Viktor és Kéry László. 1955:50—55.
- 26 A paraszti civisviselet közel egy évszázadon át az 1810—1820-as évek állapotát őrizte; a debreceni lakóház arkádós-folyosós formája a század első évtizede klasszicista építészetének elemeit mutatja; a lakásberendezés egyes tárgyai, főleg a bútorok, ugyanennek a stílusnak paraszti változatát tartották fent.
- 27 A korszak polgári stílusának és életfelfogásának kitűnő rajza Szentmihályiné Szabó Mária: Emberé a munka. Bp., é.n. című regényében olvasható. A regény hősei élő alakok voltak, az író-

- no, mint az egyik szereplő család leszármazottja, az élő modelleket részben még ismerte, levelezésüket és családi hagyományait első kézből megszerezte.
- 28 Balogh I.: A város és népe. (A szabadságharc fővárosa, Debrecen. Szerk.: Szabó István.) Db., 1948:21—27.
- 29 Pontos adatunk csak 1853-ból van. Ekkor a mesterlegények száma 843, az inasoké 539 volt. Balogh I.: id. mű, 22.
- 30 Hetilap. 1845. 29—35. sz.
- 31 Az ebből az időből származó történeti anekdota meg is magyarázza az eredménytelenség okát. A vizsgálatot megbízott kir. biztos kikocsizott a Hortobágyra és az őt vezető csósztól megkérdezte, egy nagy kazal szénára mutatva: Kie ez a kazal? — Ez a nemzeti máta biztos úré! Tovább kocsizva egy még nagyobb kazal látott. — Hát ez a kazal kie? — Ez a tekintetes szenátor úré!. Távolabb egy harmadik, de az elsőnél kétszer nagyobb kazalnál ismét megkérdezte: — Ez már a városé? Nem, ez a nagyságos főbíró úré! — mondta a kerülő. Az út végén, egy minden eddiginél nagyobb kazal szénát látva a biztos, rákiáltott a kerülőre: — Na ez már csak tán a városé lesz. Nem a! — mondta csósz. — Ez a kegyelmes királyi biztos úré lesz.!
- 32 Vö. Varga Zoltán: Szoboszlai Papp István élete és munkássága, Db., 1934 és Ua.: A debreceni lelképászorok, mint híveik politikai és társadalmi vezetői, 1790—1848. Db., 1936.
- 33 Bolond Istók. II. ének; — Szűcs István: Szabad kir. Debrecen város történelme. Db., 1871:961,964.
- 34 Szűcs István: Uo.: 959, 965.
- 35 Bolond Istók. II. ének.
- 36 Zsigmond Ferenc: Jókai és Debrecen. Db., 1925:28—30.
- 37 Esti Lapok. 1849 március 31.
- 38 Jenőy Kálmán a nádorral vitatkozik az ország politikai, gazdasági és társadalmi központja létrehozása érdekében. A vitában a reformkor haladó és maradi köreinek érvei összegeződnek. Jenőy szavaival Jókai mondja el véleményét: a policentrizmus eltűnésével a provincializmus és a partikularizmus alól is eltűnik a talaj. A rendi és helyi érdekek által széttagolt társadalom helyébe egységes nemzet lép. Jókai Mór: És mégis mozog a föld... (Összes művei) Bp., 1965: II, 91—92.
- 39 Uo.: Fekete gyémántok. (Összes művei) Bp., 1964: I.158—159.
- 40 —r—: Mcenkvés Debrecenbe 1849. év kezdetén. Pcs., 1850:17. 65—66, 68, 80—82.
- 41 Uo.: 68.
- 42 Szűcs István: id. mű: 3.,1102.
- 43 Ady Endre: Összes prózai művei. Sajtó alá rendezte: Varga József, VI. k. Bp., 1966:170.
- 44 Uo.: III, 1964:119—120.

«ДЕБРЕЦЕНЩИНА»

(История и общественный фон одного литературного понятия)

Статья изучает историю т.н. «дебреценщины» — понятия, время от времени появляющегося в венгерской литературе последних ста лет. Это понятие впервые употреблялось основоположником нового венгерского литературного движения и его руководителем в течение нескольких десятилетий — Ференцем Казинци (1759—1831). На это понятие он часто ссылается в своей обширной литературной переписке и в трудах, появившихся в печатанном виде. Возникновение данного понятия связано с той широкой дискуссией, которая в начале XIX в. развернулась по вопросам эстетики, литературного стиля и обновления языка.

В этой дискуссии тогдашние руководители духовной культуры Дебрецена — писатели и профессора кальвинистской коллегии —, по мнению Казинци занимали неправильную, консервативную, закоснелую и ретроградную позицию; в вопросе обновления языка живое словоупотребление в народной среде они предпочитали искусственному изучению грамматики и были прочь признания каноном тех принципов Казинци, согласно которым перевод литературных шедевров более развитых литератур лучше способствует шлифовке вкуса, чем создание оригинальных произведений на тяжеловесном венгерском языке.

Казинци все черты, проявившиеся, по его мнению, в концепции дебреценских литераторов, клеймил словом «дебреценщина». Под этим понятием он подразумевал косность, религиозную и лингвистическую ортодоксию, грубый литературный вкус и невежество. Так превратился этот большой венгерский город к 10-м гг. XIX в. в символ преграды венгерского литературного и национального развития.

Позиция руководящих кругов культурной жизни Дебрецена может быть понятна лишь при освещении предшествующих событий. Дело в том, что в XVI—XVII вв. на протяжении 130 лет город пользовался полной политической, административной, хозяйственной и культурной автономией.

С точки зрения формирования вышеназванного отрицательного понятия самое большое значение имело то обстоятельство, что в 70-х гг. XVI в. Дебрецен принял женеваское, кальвинистское направление реформации и с тех пор его культура, а также поведение, образ жизни и этический кодекс его жителей определялись их стихийным венгерским, национальным духом и учениями реформатской церкви.

Начиная с первых десятилетий XVIII в. политическая и юридическая автономия города постепенно суживалась, его экономическая жизнь приходила в упадок, общественное развитие застряло на полпути обуржуазивания. И правительственная власть, поместившаяся в Вене и официальная, государственная католическая церковь смотрели на сильный, однородный, многолюдный (имевший в середине XVIII в. ок. 28 тысяч жителей) культурный центр с подозрением. Городское мещанство, несмотря на свою принадлежность к венгерской нации и в дворянском сословии венгерского феодального общества не находило себе поддержку против государственной власти. Постоянное вмешательство последней в городское управление, в дела церкви и ее коллегии в равной мере питало чувство подозрения и осторожности в членах городского правления и жителей города, заставляя их постоянно занимать защитительную позицию.

В силу перечисленных причин духовная культура города в начале XIX в. уже отстала от европейских культурных течений, хотя она далеко не была на таком низком уровне, как это утверждал Казинци в разгаре спора. Все же нельзя отрицать, что стремления писателя — если и не отвергались категорически городом Дебрецен, но они несомненно рассматривались и оценивались критически.

В первой половине XIX в., после кратковременного подъема, буржуазное развитие городского населения окончательно застряло и тогда формировалось то особое полукрестьянское, полумещанское население, занимающееся ремеслами, которое стали называть «коренным обществом».

В это время снижался и культурный уровень кальвинистской церкви и ее коллегии, всегда играющие значительную роль в жизни «коренного общества» города. Жители Дебрецена

стали отличаться от населения окрестности города рядом черт, казавшихся в новой форме платья, в новом архитектурном стиле города, в новых обычаях и образе жизни. Писатели 40—60-х гг. XIX в. все эти признаки запечатлели в своих произведениях как характерные для жизни «коренного общества» Дебрецена черты и совокупно их называли «дебреценщиной». В изображении такого особого образа жизни самые большие заслуги имеет популярнейший по сей день венгерский прозаик — Мор Йокаи (1825—1904), рисующий во многих романах и рассказах жителей Дебрецена, причем отнюдь не в осудительном тоне.

Темп капиталистического перерождения, последовавшего во второй половине XIX в., был недостаточно стремителен для того, чтобы ускорить культурное и экономическое развитие города, достойное его славного прошлого. Число жителей города возросло, но вселившиеся из соседних деревень и сел крестьяне не могли разрушить единство «коренного общества». Пришельцы и «коренное общество» города жили рядом, но почти в полной изоляции друг от друга. Между ними не установилась такая связь, которая могла бы содействовать взаимному общественному и культурному обмену. К этому времени уже и кальвинистская церковь утратила свою прежнюю руководящую роль и массовое влияние на общество. Политические, экономические, социальные и литературные мысли нового времени пробивают себе дорогу в обществе, становившееся все более консервативным, только с большими трудностями. Это консервативно настроенное общество в данную эпоху обращалось к своему прошлому; потомки прежних горожан стали провинциальными, они опрощались.

В литературе первых десятилетий XIX в. появляется картина об этом обществе. Под словом «дебреценщина» тогда уже понимают коллективное поведение, коренившееся в консерватизме. Это понятие было равнозначно и культурной отсталости и отвращению от передовых общественных и социальных течений.

Крупнейший венгерский лирик эпохи — Эндре Ади (1877—1919) в своих статьях политического содержания подчеркивает именно этот характерный отрицательный признак Дебрецена. Он отказался городу даже в том, чтобы признать характерные для горожан Дебрецена черты родственными национальным свойствам венгров. Ади указал на то, что в возникновении этих черт «коренного общества» Дебрецена львиная доля принадлежит отставанию города от буржуазного развития. Дебрецен — по мнению поэта — лучшее доказательство перевода венгерского капиталистического развития на боковую дорогу.

István Balogh

„DEBRECZINERTUM“

(Ein literarischer Begriff und sein historisch-sozialer Hintergrund)

Der Begriff des Debreczineriums — dessen Entstehung und Ausbildung im Aufsatz behandelt wird — taucht in der ungarischen Literatur der letzten 150 Jahre immer wieder auf. Er wurde durch Ferenc Kazinczy, den Führer der ungarischen literarischen und Sprachreform (1759—1831) geschaffen, und wird in seiner weitverzweigten Korrespondenz wie in den theoretischen Schriften oft erwähnt. Bei der Geburt des Begriffes stehen die mannigfaltigen Diskussionen über ästhetische, stilistische und linguistische Fragen der sich erneuernden ungarischen Literatur im Hintergrund.

In diesen Diskussionen nahmen die geistigen Führer des damaligen Debrecen: Schriftsteller und Professoren, eine nach Kazinczy unhaltbare, unzeitgemäße, starr fortschrittswidrige Haltung ein; sie bevorzugten als Norm der Sprachreform den lebendigen Sprachgebrauch des Volkes gegenüber dem künstlichen Grammatisieren, und widersetzten sich Kazinczy auch darin, dass sie den wirksamsten Hebel der Bildung des literarischen Geschmacks nicht in der Übertragung der Meisterwerke der hochentwickelten Literaturen, sondern in der Schöpfung originaler, wenn auch weniger kultivierter Werke sahen.

Alle die Charakterzüge, die sich nach ihm in dieser Stellungnahme bekunden, fasste Kazinczy unter der Bezeichnung „Debreczinerium“ zusammen. Dies wollte den Konservatismus, die konfessionelle und linguistische Orthodoxie, die Unbildung und den unkultivierten Geschmack besagen.

So wurde für ihn die grosse ungarische Stadt in den 1810-er Jahren zum Symbol des Widersachers der literarischen und nationalen Wiedergeburt.

Die Haltung der führenden Kreise der Stadt hat aber eine lange Vorgeschichte, ohne die sie nicht verstanden werden kann. Die Stadt war im 16-17. Jahrhundert 130 Jahre hindurch im Besitze einer vollkommenen politischen, administrativen, wirtschaftlichen und kulturellen Autonomie. Die Herausbildung einer einheitlichen Haltung wurde am wesentlichsten dadurch beeinflusst, dass Debrecen sich in den Jahren um 1570 der Genfer, kalvinistischen Richtung der Reformation angeschlossen hat. Von dieser Zeit an sind die Lehren dieser Konfession, sowie ein instinktives Magyarentum die bestimmenden Kräfte für die Kultur der Stadt, für die Haltung und moralische Wertordnung ihrer Bürger.

Die politische und rechtliche Autonomie der Stadt wurde aber vom ersten Jahrzehnt des 18. Jahrhunderts an Schritt für Schritt geschmälert, ihr Wirtschaftsleben war im Sinken begriffen, der Fortschritt ihrer Gesellschaft auf dem Wege der bürgerlichen Entwicklung ist zum Stillstand gekommen. Auch von Seiten der Wiener Regierung und der Staatsreligion, dem Katholizismus wurde dieses kraftvolle, homogen magyarisches, reich bevölkerte Kulturzentrum — Debrecen zählte in der Mitte des 18. Jahrhunderts etwa 28 000 Einwohner — mit Argwohn und Misstrauen betrachtet. Das Bürgertum der Stadt fand trotz seines Magyarentums in der adeligen Klasse keine Verbündeten im Kampfe gegen die Staatsgewalt. Die ständige Einmischung der letzteren in die Verwaltung der Stadt, in die Angelegenheiten der reformierten Kirche und ihres Kollegiums nährten sowohl in der Leitung als auch in der Bevölkerung der Stadt das Gefühl des Argwohns, die Haltung der Vorsicht und der Abwehr.

Die geistige Kultur der Stadt konnte unter den genannten Umständen zu Beginn des 19. Jahrhunderts nicht mehr mit den grossen europäischen Strömungen Schritt halten —, war aber keineswegs so rückständig, wie dies von Kazinczy im Zuge der erhitzten Diskussion behauptet wurde. Allerdings ist nicht zu leugnen, dass die Stadt den literarischen Bestrebungen Kazinczys wenn auch nicht gänzlich ablehnend, doch mit scharfer Kritik gegenüberstand.

Die Reformjahrzehnte brachten noch einen vorübergehenden Aufschwung, dem folgte aber der völlige Stillstand der Stadt auf dem Wege der bürgerlichen Entwicklung. In diese Zeit fällt die Ausbildung des spezifischen, Landwirtschaft und Kleinhandwerk betreibenden Bauerbürgertums, das dann lange Zeit hindurch mit dem Namen „Civis-Gesellschaft“ bezeichnet wurde. Gleichzeitig sinkt auch das geistige Niveau der zwei Institutionen, die noch ihren Einfluss auf diese Gesellschaft bewahrt haben: nämlich der reformierten Kirche und ihrer Hochschule. Die Stadt und ihre Bevölkerung nahmen in ihrer Bauart, Lebensform und in ihren Sitten eigenartige, von der Umgebung stark abstechende Merkmale an, die dann von den Schriftstellern der 1840-1860-er Jahre als Charakterzüge des „Debreczinertums“ verewigt wurden. Das meiste verdanken wir dem bis heute populärsten Romanschriftsteller Jókai (1825-1904); in seinen Romanen und Erzählungen bringt er überraschend viel Verständnis dem Debreczinertum entgegen.

Auch die in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts kräftiger einsetzende kapitalistische Umbildung war nicht imstande, die kulturelle und wirtschaftliche Entwicklung der Stadt zu beschleunigen. Die Zahl der Einwohner wurde ständig grösser, die Einwanderer vermochten aber nicht die geschlossene Einheit der Ureinwohner zu lockern; die Immigranten und die bodenständige Bevölkerung lebten fast völlig isoliert nebeneinander, ohne nennenswerte wirtschaftliche oder kulturelle Beziehungen. Auch die kalvinistische Kirche hat bis zu dieser Zeit ihre Führerrolle und ihren Einfluss auf die Massen eingebüsst. Die neuen politischen, wirtschaftlichen, sozialen und literarischen Ideen der Zeit fanden immer schwerer Eingang in diese zunehmend konservative Gesellschaft, die sich mehr und mehr ihrer Vergangenheit zugewandt hat. Die Nachfahren der ehemaligen Bürger nahmen provinziellen, bäuerlichen Charakter an.

Die neue ungarische Literatur in den ersten Jahrzehnten des 20. Jahrhunderts hält die Züge dieser Gesellschaft fest; das „Debreczinertum“ war damals schon mit einer altkonservativen, kulturell rückständigen, die zeitgemässen literarischen und sozialen Strömungen ablehnenden Gesamthaltung gleichbedeutend. Endre Ady, der grösste ungarische Lyriker der Zeit (1877-1919), griff in seiner Publizistik diesen Charakter der Stadt Debrecen an. Er bezweifelte, dass dies allgemeine Charakterzüge des Magyarentums wären; ihre Entstehung und Festigung sei hauptsächlich der Verzögerung der bürgerlichen Entwicklung zu verdanken. Nach Ady symbolisiert Debrecen einen Seitenweg der bürgerlichen Entwicklung in Ungarn.

Kovács József László

EGY MAGYAR HUMANISTA
ÍRÓI PORTRÉJÁNAK KIALAKULÁSA
(Írások Lackner Kristófról 1631-től—1944-ig)

Csak a férfias arc, az erélyes szemöldök, az okos szemek, a határozott száj, a hatalmas, fodros, spanyolos csipkegallérra simuló szakáll ragyog át, világít ki az elsötétülő, mégis kitűnő összhatású állóképből, meg a finom, mégis erőt sugárzó kezek, melyek egy szalaggal összeköthető könyvet szorítanak, a részleteket évszázadok finom homálya vonja be. A könyv gerincén az ábrázolt férfi életkora: Aetate sua XXXI.

Pethe Márton győri püspök szerint a „szép doktor”, a harmincegy éves Lackner Kristóf arcképe ez, melyet ismeretlen mester alkotott a manieristák székvárosában, a rudolfinus Prágában 1602-ben.

Ilyen lassú homályosodás mosta el a kiváló humanista író életművének kontúrjait, jellegét, értékeit is. Már az 1632-es halotti emlékbeszédében sem esett szó arról, hogy az elsiratott tulajdonképpen *író* is volt. Ami Lackner korában sem volt minden értelmiségi kortársának magától értetődő, mennyivel inkább kerülhetett háttérbe az azóta eltelt háromszáz év alatt? Ki hát az az író, akinek művét akadémiai irodalomtörténetünk II. kötete A politikai és filozófiai elmélkedés fejezetben értékeli?

Lackner Kristóf munkássága sokrétű és valóban terjedelmes, tizenkét könyve mintegy 2000 nyomtatott lap. Írt szorosán vett jogi munkákat is, ilyen még páduai egyetemi vizsgadolgozata: *Theses ad juris materiam de Haereditatibus*, a filozófia és jog kérdéseinek ötvözete a *Questiones Justinianae*, ez a műve a justinianusi Institutiók és az ehhez fűződő filozófiai gondolatok gyűjteménye. Számos könyve az emblematikából táplálkozik, így a *Florilegus Aegyptiacus* is betűrendes embléma-magyarázatok gyűjteménye, vagy az emblémákat érelyenként csoportosító *Emblematischer Tugendspiegel* (Lackner maga is szívesen olvasta az egyiptomi misztikáról szóló könyveket, ilyeneket kölcsönzött a humanista krónikaíró, Fauth Márk könyvtárából). Emblematika és a királytűkör műfaja fonódik össze a *Coronae Hungariae emblematica descriptio*-ban, ez a műfaj Lacknerhez közel áll, hiszen a *Horologium principumból* is állított össze latin antológiát *Aphorismi politici* címmel. Sztoikus jellegű három, kéziratban maradt, a soproni Tudós Társaságban elmondott beszéde, melyből az egyik szülővárosa, Sopron dicsérete. Három, részben színre is került iskoladrá-

mája maradt ránk, és egy kötet évtizedek során keletkezett emblématikus ihletettséggű, részben epigrammákból álló versgyűjteménye, a *Salicetum Sempronein-*seben, melyet a Habsburg-Magyarország új oszlopának, Eszterházy Miklósnak ajánlott. Maguk az ajánlások is jelzik Lackner szellemi környezetét, a sztoikus-manierista gondolatvilág áramköre kapcsolja össze szerzőnket pl. főúri író társaival, Náprági Demeter püspökkel, vagy Révay Péter koronázóval, az irodalombarát Thurzó Györggyel vagy a nagy műveltségű főúri hölgygel, Zrínyi Miklós majdani anyai nevelőjével, Batthyányiné Poppel Évával.

Egyik fennmaradt leveleskönyve alapján ez a kör bővíthető Ferenczffy Lőrinc császári titkár, hohenecki Hartmann Jób doctor, császári tanácsos, Besoldus, tübingai egyetemi tanár, Georg Himmelreich apát, III. Ferdinánd, illetve II. Ferdinánd és olasz származású felesége, Gonzaga Eleonóra is szerepelnek címzettként a négynyelvű leveleskönyv fogalmazványaiban.

Lacknerről, a Tudós Társaság (e hetven évig fennállt író-tudós közösség) alapítójáról dolgozatunkban más helyen részletesen írunk, a sokoldalú egyéniség másik jegyeként az ötvösművészt kell megemlítenünk. Tanult szakmáját érett férfi korában persze csak szórakozásból művelte, végrendelete mégis nagyobb számú, saját készítésű tárgyat sorol fel. II. Ferdinándra pl. aranyozott ezüst mosdótálat hagy kancsóval, III. Ferdinándnak nagy ivóserleg jut, Eszterházy Miklós palatinusnak aranyozott ezüst kanna stb. Ötvösi felkészültségével függ össze Lackner rézmetsző tevékenysége, az eddig számontartott munkáinál jóval több rézlemeze (levonó lemeze) maradt ránk. A metszővéső biztos használata rajzkészséget is feltételez. Lacknernak mintegy tíz manierista jellegű rajzára éppen az ő hivatali tevékenysége alatt készült iratokon bukkanunk rá a közelmúltban. Ezek egyik ösztönzője a *meraviglia*, a csodálatos keresése. Akár csak Arcimboldi arcképei, egyik rajza egyszerre bájos levél- és virágcsokor, ugyanakkor pufók szörnyarc is. Ezt a játékot egy tollcsokor rajzával is megismétli, mely nagy hajú, nagy bajszú szörnyarcot is kibontakoztat. Egy másik iratra könnyed kézzel gótikus templomot vázol, tetejéről a madár sem marad le, mellette reneszánsz-jellegű kupolás kápolna. Finom madárrajzok, képzeletbeli címerek kerülnek ki tolla alól, szívesen rajzolja saját nemesi címerét is. Teljesebbé válik a kép, ha Lackner színműveinek zenebetétjeire utalunk, írónk alighanem maga is játszott valamilyen hangszeren.

A következőkben arra vállalkozunk, hogy e magyar humanista írói portréjának kialakulását figyelemmel kísérjük három évszázad során, megkíséreljük annak számbavételét, hogy mi maradt meg az egyes korok ismeretvilágában a teljes Lackner Kristófról. Első életrajzíróként Schwanshoffer Kristóf iskolaigazgatót kell megemlítenünk, aki az 1632. évi január 4-én lefolyt temetésén ilyen jellegű beszédet mondott.¹ Már kiemeltük,² hogy Schwanshoffer Kristóf a beszédében méltatott Lackner Kristófot csak összesen öt-hat évig ismerhette, sőt a Tudós Társaság tagja is csak második soproni korszakában, 1627 után lett.³ E beszéd hiányosságaira már utaltunk,⁴ arra pl. hogy még Lackner édes-

anyja nevét sem tudja pontosan, vagy elkendőzi írónk magyar nemzeti kapcsolatait, szó sem esik részvételéről a beszercebányai országgyűlésen, jóllehet, Lackner épp emiatt kerül Bethlen-barát hírébe.⁵ (Ezt olvassa politikai célzatos-sággal Rudinay János franciskánus provinciális a királyi kiküldöttek előtt Lackner fejére, 1622-ben: „No ismerünk mi titeket Soproniak”). Lackner védekezik: „gonoz veghre ismertek”, a páter visszavág: „nem parancolj itt mast Bethlen Gabor” és bárhog is védekezzék, a válasz az, hogy „mast is Bethlenjta uattok”⁶ Eszterházy Miklós is így végzi egy 1618-as levelét a városnak: „Vegezem irasomat mjvel tudom hogy souany az enbeszedem kegyelmeteknel”.⁷

Annál hangsúlyozottabb szerepet kap a beszédben Lackner összes — tagadhatatlanul meglévő — Habsburg kapcsolata, hogy őt II. Ferdinánd „legkegyelmesebben méltányolta és a valódi udvari szolgák rendjébe emelte, a palota-grófi címmel és ranggal megajándékozta.”⁸ Lackner „minden irodalmár, különösen azonban a kedves tanuló ifjuság boldogulásának és jólétének . . . szentelte magát, és azután végül létesített egy szép alapítványt és szövetségi köteleket szervezett, melyet ő Soproni Nemes Tudósok Társaságának hívott”, „szép követésre méltó példát hagyott” czálta. Lacknert mint városi elöljárót Schwanshoffer dicséri, hivatalait „minden időben a legnagyobb szorgalommal és gondadal látta el, tehát serényen, haláláig serényen”, nélküle „ennek a városnak jávára szóló intézkedés nem esett”⁹, magánéletét azonban a belvárosi patriciusok szemléletével ábrázolja. Igan ugyan, hogy első házasságát „embertársainak, urainak és barátainak helyeslő véleménye alapján” kötötte, még valószínűbb, hogy a nála harminc évvel idősebb Gürtner Orsolyával „sok kiállott baj és alkalmatlanság” között élt harminchárom éven át, hiszen özvegy Töltiné, Gürtner Orsolya sokkal tovább élt, mint azt 1597-ben a férfikora virágában levő Lackner gondolhatta, aki házasságával atyja, Lackner Ádám példáját folytatta, a vagyonszerzést és emelkedést a hatalomban.

Így tehát Lacknerné 1607-ben Johannes Sartorius verse szerint nobilis et pia *Matrona* — mintegy hetven éves lehetett, amikor scrliget ajándékozott férje Tudós társaságának, Lackner pedig 36 éves volt ugyanakkor.

Csaknem az ellenkezője következett be, amikor 1631-ben Lackner feleségül vehette azt a Pauer Mártát, akit az 1629-es végrendelet még „Märtil”-ként, Mártuskaként emleget, és kis összeget hagy csak rá. Lackner siet a „pia Matrona” halála után megnősülni, és amikor egy „Märtil”-t vesz feleségül, azt a belvárosi polgárok, akik közül bárki szívesen adná lányát a polgármesterhez, számítva a majdani gazdag özvegyi hagyatéokra, csalódással, ellenérzéssel vehették csak tudomásul. Így a beszéd még csak megadja a „nemes, becsületes, erényes szüz, Márta” erkölcsi rangját (bár aligha tévedünk, ha Märtilt Lackner titkos kedvesének tartjuk), az új házasságot a város hivatalos szónoka azzal magyarázza, hogy „első felesége hiánya miatt mindenféle alkalmatlanságot kellett gazdaságában tapasztalnia.”¹⁰

Amint Preining János András városi jegyző elszámolásából kiderül, a rohonci Pauer család annyira szegény volt, hogy a pompa funebrisra az özvegy anyjának, nővérének, sőt az asszony unokatestvérének (!) és még egy úrnak (!) a családból gyászruhákat kellett készíteni, még az özvegy kiadásait is a város fedezi, ami azt mutatja, hogy a Lackner-vagyont a halál percében zárolták.¹¹ Mindent a város intéz hivatalból, a nem kívánatos özvegynek nem is volt sokáig maradása Sopronban.¹² 1632 szeptemberében ismételt panaszodik az örökséggel kapcsolatos anyagi sérelmei miatt.¹³

Már Schwanshoffer sem említi Lacknert íróként. A gimnázium rektora vagy nem ismerte munkáit, vagy nem ezt tartotta fontosnak. Talán a latin iskolában beszélt erről. Így szól ugyanis: „Tehát ezért az ő személyében az érintett teljesítmények és szép dicséretes képességei miatt (melyekről a mi latin iskolánkban egy külön és részletesebb gyászbeszédet kell tartani), ebben a gondterhes időben többet veszítettünk el egy férfiúnál.”¹⁴

A temetési számadások szerint Grad György diák is beszélt „Dem Jungen Graten (!) so parentirt ducate 2”¹⁵ ugyanakkor „Domini Conrectorj et Cantorj allen beyden pro exhibitis carminibus etc Reichstaler 5” és „Ander Rauchen, pro lamentationis compositione Reichstaler 5”. Sem Valla Lukács és Holzhauser Farkas versei, sem Rauch gyászzenéje nem ismeretesek.¹⁶

Lackner Foedusa 1632 májusában emlékezett meg alapítójáról, annak hagyatéka kapcsán. „Privilegia Generosi maximeque Strenui domini Authoris huique Nobilissimi Foederi post mortem juxta ejusdem testamentariam dispositionem F. S. N. S. insinuata simulque cum sexaginta aureis ducatis ibidem repertis p (ecunia) certa quadam vinea comparanda assignata fuere.”¹⁷ A Tudós Társaság éves pünkösdi összejövetelein feltehetően rendszeresen megemlékeztek az alapítóról, ha azt az 1640-ig vezetett számadáskönyvekből nem tudjuk is bizonyítani. Lackner neve és emlékezete természetesen ezután is élő, ha másért nem, hát rá hivatkoznak a török fogságból szabadulni vágyók, vagy a külföldre igyekvő segélyt kérő diákok, de Lackner és Fauth példáját idézi az ellenkező lelkészekkel folytatott perében Musay Gergely püspök is.¹⁸ A helyi emlékek varázsa, a múlt kimagasló alakjainak tisztelete nemzedékek óta egy helyben élők-nél megkaphat, újonnan odakerült polgárokat azonban megragadhat.

Ez történhetett Barth Konráddal is, akit III. Frigyes, dán király szolgálatából hosszabb levelezés után nyertek meg papjuknak a soproniak. Hogy valaki épp az Oedenburgisches Rath-haus emlémaiból és feliratos intelmeiből állít össze prédikációt az 1670-es magisztrátusválasztásra, az lehet barokk stílusötlet, de Barth esetében tudatos kapcsolódás Lackner alakjához. Annyira tudatosnak érezték a kortársak is, hogy a beszéd egyik passzusát a tudós társasági beszédgyűjtemény végére is feljegyezték.¹⁹

E beszéd elemzése — főleg azok részleteinek bemutatása, melyeket nem szoktak idézni — alkalmas némileg az író Barth idézésére is, aki mintegy tíz művet

írt, de ezen kívül csak a Buda visszafoglalásának irodalmában szokták a *Buda receptát* idézni.²⁰

Barth témája határait tekintve — hiszen a városháza Lacknertől eredő képi és feliratos díszítése alapján kellett a hamis tanok, az irigység, a haszonlesés, az esküszegés, a tudatlanság és a dölyfösség vétkeket magyaráznia —, nem is törekedhetett teljes Lackner-képre. Néhány fontos — és épp akkor kiemelendő sajátásra azért utalnék. A beszéd deutsch-ungar fogalomköréhez kapcsolódó gondolatsorát Mollay Károly két tanulmányában is meggyőzően idézi.²¹ Polgártársait az iskolák, különösen a magyar gimnázium támogatására hívja fel, arra hivatkozva, hogy főleg idegen származásúak lakják e várost, akik eszik a termékek legjavát, hát hálátlan, aki ezt nem ismeri el.

Számunkra azonban a *hungarus* tudat e megnyilvánulása mellett fontos a beszéd polgári jellege is. Ez a beszéd alaphangütése: igazolni a városi polgár rangját. Ich bin ein Bürger — Polgár vagyok én —, mondja Barth Pál apostol könyve költői parafrázisaként²² és minden szót hangsúlyozva, „és senki se gondolja, hogy én e címet csak bitorlom” — teszi hozzá. A polgár címet Pálhoz hasonlóan védő beszédként (Schutzrede) használja. A városnak akar szolgálni, „még ha ez reményem ellenére valakinek bosszúságára esne is, ennek előre mondom védőbeszédként: Polgár vagyok én” — Szabadon szólhat, „in libera Republica oportet esse libertas, mondják a politikus urak: egy szabad városban nyelv és beszéd legyen szabad”.

Mivel Lackner dicséretét zengi, hozzáteszi Simon Maccabeus dicséretéhez, hogy a dicséret nemcsak a királyoknak jár, „ahol ilyen dicséretet gyakrabban szólnak, . . . mint az igaz”. A jó fejedelmek nevét egy gyűrűre fel lehetne írni, teszi hozzá csípősen, bizonyára az erőszakosan rekatolizáló Lipótra is gondolva. „És mi a megboldogult bölcs férfiúhoz, e helység soká érdemeket szerzett polgármesteréhez Lackner Kristóf úrhoz is igazságtalanok lennénk, ha őt ilyen dicsérettel nem tisztelnénk. (2 °) Ha nem szólnánk, a kövek beszélnének — idézi e részletet Payr Sándor.²³ Mivel személyesen a jötevést abba kellett hagynia (aufhören musste), de nem akarta abbahagyni (aber nimmer aufhören wollte), javait arra használta, hogy tudós utódokat neveltessen maga helyett, „javaiból ismét embereket teremtsenek, akik minden helyen a városnak sok jót tennének” (3 °). Prédikációjához „nincs szükség más szövegre (keine andere Postilla), mint amelyeket városházunkon e bölcs férfiútól feliratra találunk” (3 °). Majd Lackner német versét idézi, melyben felsorolja, hogy milyen bűnöket akar távol tartani. Ugyanakkor Barth is — és a soproni evangélikus közgondolkodás is — ortodox. Még ha egy angyal jönne az égből, és másik evangéliumot prédikálna, annak is azt kellene kiáltanunk: anathema! „Sopronunk tehát ne vigasztalódjék és nem vigasztalhatja magát a zsoltárral (4. zs. 8. vers) „Örülsz szívem, mivel ők bővelkednek a borban és gabonában”, hanem követni kell az igaz — azaz az ortodox — tanokat (6 °). Ezért kell támogatni iskolát és templomot. „Mivel ezeket azért építették, hogy a város javát keressék és találják meg abban. Így

értette ezt a megboldogult férfit” (5. ^v). Itt következik a beszéd már idézett hungarus szemléletű részlete, majd Barthot költői hangra ragadja a táj szépsége, minden idegen, „aki látni akar, Sopronunkat Hebronnak és tavunkat Escol patakjának nézhetik” (7. ¹). Majd újra hűségét fejezi ki a magyar földhöz: „Nem lennénk-e mi az idegenek igazságtalanok eha za gyermekeihez, ha nem segítenék őket azokkal az itt nyert javakkal, melyeket éppen az ő földjükön nyerünk?” (7. ¹). Utal a magyarság megfogyatkozására és hazája javaihoz való nagyobb jogára: „Nem lenne-e azoknak a keveseknek közelebbi joga mindenre, akik még ebből a nemzetségből megmaradtak?”

A következőkben részletesen beszél a tudós társaságról, akiknek nemessége lelki nemesség a társaság nevében. (8 ¹)²⁴ Majd így jellemzi Lackner társaságát: „Az t mondom én, a tudósok akkoriban többet értek, mint manapság, ezért is tette a szabályokban előre: Ne quis illiteratus stb.”²⁵ (A Tudós Társaság tehát annyira közismert volt a hetvenes évek Sopronjában, hogy szabályzatára templomi beszédben így lehetett hivatkozni, a jelenlevők tudták, mire vonatkozik az idézet.) Máté evangéliuma nyomán gyöngynek nevezi a Foedust,²⁶ majd a Lackner-féle emblémák részletes leírása következik. Az emblematika ezekben az években a műveltebb polgárok közismereti világához tartozik. Így nem véletlen, hogy a köteleességvállalásra Barth előbb Lacknert idézi: Senki ne kerülje a köz terheit, hanem hordja azokat vidáman. Ezután Saavedra híres művéből, az Idea Principis Christiano-Politici-ből idéz egy példasort (Tarquinius elmegy az országból Valerius Publius inkább felgyújtja házát, Fabius letette a polgármesteri hivatalt) — majd hozzát teszi: „véleményük őket mindnyájukat megcsalta”. A köteleesség elől tehát nem lehet megfutamodni. Egyben a szószéken ajánlja a legjelentősebb spanyol emblematicust olvasásra: „aki erről olvasni akar, többet olvashat magánál a szerzőnél” (25. ^v—26. ¹)²⁷

Ezek a közvetlenül lackneri diplomáciára épülő soproni világ utolsó évei. 1674-ben a soproniaknak vissza kellett adniok a reformáció előtti katolikus templomokat, 1674 március 1-én Pálffy Tamás kancellár, Kollonits Lipót kamaraelnök és Széchenyi György püspök kiadták az evangélikusoknak a kifejezetten evangélikus jellegű alapítványokat, a legfontosabbat, Lackner alapítványát azonban megosztják, evangélikus kézben csak a külföldi tanulmányokra hagyott rész marad, közös célra visszatartják a török fogságból kiváltó, illetve házasítási segélyt és a kórház támogatására hagyott összeget.²⁸ Ez a légkör, az evangélikus vallás harca fennmaradásáért, amely legrövidebb időt számolva is legalább 1681-ig tartott, aligha kedvezett a gyökereiben evangélikus jellegű egyletnek. Írásos emlékeik egy része azonban fennmaradt, mert a XIX. században forgatta azokat Gamauf Gottlieb, a jeles soproni egyháztörténész.

Lackner emlékét az a Fridelius János ébresztette 1714-ben, aki 1664-ben lett a gimnázium conrectora, 1668-ban pedig tudós társasági tag. Az említett gyűjtemény megjelenése előtt két évvel vonult nyugdíjba, (1712-ben); előbb rövid

conrectorság után 1682-től nyugdíjba vonulásáig a gimnázium rectora. A hat beszédet Eisenreich János bécsi, Asbóth Ádám nemeskéri fiatal, továbbá négy soproni, Artner Lipót, Dobner Egyed Ábrahám, Pamer Mihály és Poch János tartotta. A kötetet Fridelius előszava nyitja. Ennek utolsó sorai indokolják a kötet megjelenését. „Scribendam Sempronii A. 1714. mens. Mart. qui annus finem facit saeculo, quo ineunte A. videlicet 1614. Consulatus fasces B. Lacknero publicé et solenniter sunt commissi.” Az első beszédet — Lackner ifjúságáról és tanulmányairól — a bécsi Eisenreich János mondta. Pontosan ismeri Lackner főbb adatait, ami annyival inkább meglepő, hiszen a városi levéltár az 1686-os tűzvész óta rendezetlen összevisszaságban hevert. Olyan adatok is felmerülnek beszédében Lacknerről, melyeket későbbi összegezések, majd a rendezett levéltári anyag sem ismer. „Relicto ergo Czepregino, perquam noxia quorumdam persuasione, ex una in aliam modo Moraviae, modo superioris Hungariae Civitatem commigrans” vagy: „Sed nec militaria diu Lacknero nostro placuit, exsecratus etiam armorum strepitum inter proletarios vitae suae sortem maluit. Positis ergo armis, redux vicissim ad patrios Lares desciscere ad Parentis Auctoritatis officinam firmiter constituit.” (6. 7. 1) Talán a latin iskola előtt elmondott, ma már nem ismeretes beszédet használhatta Eisenreich, mert hivatkozik egy életrajzra: Exemplum in hoc, inquit Auctor, qui breve conscriptum vitae Lackneri nostri curriculum posteris nobis reliquit Semproniensibus, imitatione sane dignum tradidit. (13.) Poch János Lackner hivatali tevékenységéről, polgári és katonai érényeiről értekezett. Beszédében a nagy világszínház gondolataival kezd, majd az írás rangjáról értekezik: „Gloria et Martia et Politica ex Literis nascitur, perque eas fovetur: nec literaria tollit natalitiam. Ingenii divitiae sunt genuina ornamenta. Non datur nobilitati palma, sed cursui. In hoc solo tituli emblemate LACKNERUS gloriari noluit; sed virtute, animo, Musis et praecularis sago togaque in Republica meritis inclarescere” (20. 1) Ritka ember tűnik ki békében és háborúban egyaránt: „nam enituit aliquis in bello, sed obsolevit in pace; alium toga, sed non arma honestarunt.” (21. 1) Idézi ezután Lackner katonai tevékenységét a Bocskay-felkelés alatt, majd egy bécsi jezsuita, A. A. L. L. Phil. Doctor Sopron hűségét dicsőítő verséből mutat be szemelvényt, s a hűség hangsúlyozása valóban fontos is volt 1714-ben, egy eretnekgyanús, evangélikus városnak, Sopronnak. Persze, 70 kilométerre Bécstől, nehéz nem hűségessé lennie! Asbóth Ádám beszéde a kultúra terjesztőjét „in propaganda Religione, et Literis provehendis zelo”, Lackner buzgóságát dicsőíti. Lackner egyik feliratát idézve, melyben az áll, hogy nemes lélek írott alkotásban állít magának emléket, a Tudós Társaságról is szó esik. Ennek alapításával is a város javát szolgálta; Lackner egyik beszédére utalva mondja: „Id quod ex Oratione, quam die quodam foederis anniversario dixerat, non obscure colligitur: sic enim perpetuo CONVENTUM hunc celebrari voluit, ut nunquam non DEO suo gloria, Ecclesiae suae salus, civibus et incolis sua prosperitas, literatis, quorum virtutibus singula haec consistunt et sustinentur, suos constet honor

(57. 1). Pamer Mihály és Artner Lipót emblémamagyarázatai Barth beszédére épülnek, hiszen 1714-ben legfeljebb a városkapukra. „De Lemmatibus utrique portae Civitatis interioris” — festett képes ábrázolásokat és feliratokat hagyhatta meg a belvárost hamuba döntő 1686-os nagy tűzvész. Fridelius gyűjteménye Regensburgban jelent meg, bizonyára Serpilius György „Semproniensis Hungarus, Ecclesiae Orthodoxae Ratisponensis Pastor et Superintendens” gondozta a kötet nyomdai munkáját, melyet végül az ő dicsőítő verse zár.²⁹

Fridelius gyűjteményét azonban Czwitinger Specimene előzi meg három évvel. Az a Czwitinger, aki Turóczi—Trostler tanulmánya szerint „készen találja anyagának legnagyobb részét. . . kiaknázza a kezeügyébe eső nemzetközi életrajzgyűjteményeket, irodalmi címtárakat, . . . összegyűjti, kiegészíti az európai irodalomba tévedt, szórvány, véletlen magyar adatokat.”³⁰ Ez az okos, különben indokolt megállapítás azonban Lackner esetére alig vonatkozik, Czwitingernek szinte nem volt mit kiaknáznia. Martinus Lipenius nagy bibliográfia összegezéseiben szerepel ugyan Lackner, de nem tudni, hogy ungarus, és a néhány könyvcím úgy elvész itt, mint homok a sivatagban. Tudja, hogy Lackner ötvösséget tanult, felsorolja, hogy serleget, kancsót, gyűrűt, melencét készített, hogy maga a császár hagyta jóvá végrendeletét. Bármikor bejelentés nélkül léphetett be a császárhoz, mivel az olaszországi utazása során összebarátkozott az álnéven utazó, majdani II. Ferdinánddal, felismerte, de nem tárta fel a főherceg incognitóját. Ezért a császár kereste később tanácsosai között a „Lackneros Silentiarior et prudentes Cornelios Nepotes”-szerű egyéniségeket. Czwitinger ismeri a Tudós Társaságot, felépítését, tud a törvényeiről. Idézi Hartlieb epigrammáját Lacknerről:

„Laknero similem non Secula prisca tulerunt
Vixque ferent, credo, postera secla parem”³¹

Idéz a termékeny Klesch Dániel azóta Lappangó Pentas Doctorum Juris in Hungaria quod Schediasma-jából: „unica duntaxat constat philyra” „tum in litteris tum in civilibus rebus partam scientiam prudenti experientiae junctam”,³² Révai Péter *Monarchia*-ja és *De sacrae coronae ortu* műve alapján elmondja közös linzi követségüket.³³ „E férfi bizonynyal kora dísze, a császárok kedvence, az igazság szíve, a curia oraculum, Magyarország szemefénye volt” — állapítja meg Czwitinger Lacknerről. Már nála feltűnik — majd közhibává válik — az a tévedés, hogy az Ödenburgisches Rath-haus-t Lackner saját művének tartja.

Úgy hisszük, hogy a felsorolt források (Hartlieb, Klesch, Révai Péter) Czwitinger mellett bizonyítanak,³⁴ ő ennél jóval többet tud Lacknerről. A II. Ferdinánd kori történet forrása persze lehet valamely számításba nem vett Habsburg-életrajzgyűjtemény is, de még így is túl sok soproni ismeretre számot tartó adat van a Lackner-portréban. Esetleg találkozhatott 1701 és 1711 között Altdorfbán soproni diákkal.³⁵ Bod Péter Magyar Athenasa Lackner életrajzával Czwitinger nyomában jár. Lackner „A’ Törvényi Tudományokban Doktor”, élete

„mindenek előtt-való kedvességgel” folyt, műkedvelő ötvös, itt sem marad el a végrendelete és barátsága a császárral. Írt „holmi könyveket Deák nyelven”. Horányi Memoria Hungarorum szövege (néhány egyes- és többes számú alak cseréjének kivételével) teljes egészében Czwittinger szövegének másolata.³⁶ Korabinsky történetföldrajzi lexikonában is helyett kapott szerzőnk. Az ő cikke is megismétli Czwittinger adatait, találónak érzi a Specimen Lackner értékelését, idézi is. Nála torzul először a Foedus Studiosorum holmi ifjúsági társulattá. „Alapított itt egy társaságot nemes ifjak és tanulók számára” — olvashatjuk a társaságról.³⁷ A XVIII. századi magyarországi művek Lackner-életrajzait az erdélyi szász Georg Jeremias Haneréval zárhatjuk, aki újabb német forrásokból merít. Zedler Lexicon Universalisa alapján közli Lackner pontos születési és halálozási idejét, javítja Czwittingernél egy hibásan megadott nyomtatási hely közlését, ugyanígy a *Coronae Hungariae... emblematica descriptio* megjelenési évét, az 1613-at mestere, Schmeizel Márton tudja helyesen. Haner Lackner-cikke számos korrigáló jegyzetével a szaktudomány mintegy ötven éves fejlődését is mutatja.

Nem bocsátkozunk bele a XVIII. századi Gelehrten-Lexiconok további akár vázlatos idézésébe sem. Érvényes ezekre Klaniczay Tibor egy megjegyzése: „Jöcher 1715-i Gelehrten-Lexicon-jába már Czwittingernek szinte teljes anyaga belekerült.” Lacknerrel sincs ez másképp, az eddigi adatok legfeljebb egy kalácsküldési anekdotával szaporodtak: „állítólag ezeknek az uraknak gyakran még néhány soproni kalácsot is küldött”.³⁸ Ahogy Haner kapcsán Zedler és Schmeizel nevét idéztük, ugyanúgy veheti át egy éppen megjelent magyarországi munka nem ismert adatait valamely azután megjelenő német biográfiai vagy lexikográfiai munka, hogy onnan újabb magyar munkák hasznosítsák, mint erre a tudományos körforgásra már Turóczi-Trostler is figyelmeztett.³⁹

A hazai protestáns egyháztörténet, de a történelemtudomány, az irodalomtörténet, és a magyar helytörténet egyaránt több mint száz éve adósa a soproni múlt legjelesebb XIX. századi kutatójának, Gamauf Gottlieb evangélikus lelkésznek. Nem mondhatjuk, hogy előzmények nélkül, sziklaként bukkant ki a tengerből, hiszen maga is idézi a levéltár egyik XVIII. századi rendezőjének, Hocholzer Dánielnek és másoknak másolatait, nem is beszélve Ribini két kötetes okmánytáráról, a Memorabilia Augustanae Confessionisról, melyhez összeállítója már soproni tanár korában gyűjtötte az anyagot. Még ha tudjuk is, hogy felesége, leányai és tanítványai segítettek a Denkwürdige Begebenheiten hatalmas, 24 kötetes gyűjteményének másolásában, (átlag kötetenként 800 lap), nagy teljesítmény ez, mely csak előkészületet jelentett A soproni evangélikus egyházközség története c. munkája megírásához. Minden, ami nyomtatásban megjelent tőle, mellékesnek mondható kéziratban maradt művei mellett. Egész életében a fő művének tervezett soproni egyházközség történetére készült.⁴⁰ Ennek végleges megfogalmazásában elképcsztő szerénysége gátolta, de hogy küzdött folyamatosan a magára kirótt feladattal, azt a mű fennmaradt

két variációja is bizonyítja. (Lehet, hogy három kéziratváltozat is létezett, a Széchényi könyvtári példány címlapján Gamauf kézírásával a Dritte Auflage megjegyzés olvasható). Három helyre került a Denkwürdige Begebenheiten egységes gyűjteménye, a két változatban fennmaradt egyháztörténet is két helyen van, levelezése újabb helyre, az Akadémia könyvtárába jutott.

A kis adat iránti türelmes tisztelet vezette Gamaufot. Így (nevezzük egyszerűen adattárnak) lemásolta-lemásoltatta adattáraiba Lackner egyetemi iratait, (a páduait, a bolognait és a sienait) nemesi levelét, végrendeleteit, a tudós társasági meghívóit. Az evangélikus egyház története kéziratában összeállította Lackner életrajzát. Az 1600-as évek elejénél írja, hogy Sopronnak mindenekelőtt az volt a szerencséje, hogy kiváló, bátor férfiak ültek a magistrátusban, „Mindnyájuk közül úgy nőtt ki Lackner Kristóf, mint fenyő az alacsony növényzetből, és így életéből az érdekes nem igaztalanul áll e helyen.” Majd rendszeres életrajza következik, ebben Lackner első tanulóéveiről ezt írja: apja taníttatni akarta, „egyedüli fiánál hamarosan arra a szomorú felfedezésre jutott, hogy a kiváló tehetség mellett a legcsekélyebb hajlam az igazi munkafegyelemre hiányzik nála”. Megtanult Sopronban mindent, „amit akkoriban itt tanulni lehetett”, de Csepregben elhagyta magát. Gamauf itt a Fridelius kötet Eisenreich beszédének adatait követve írja meg Lackner kalandozásait és hazatérését. Ahogy első kezdő mondataiból is kisüt a sugárzó megbecsülés hőse iránt. (fenyő-aljnövényzet), ugyanígy hasonlítja össze Lackner szellemét az atyja műhelyében megmunkált nemesfémekkel. „Bármennyire nemesek is voltak a fémek, melyeket itt megmunkáltak, az ő szelleme számára ez kevés volt.” Hasonló módon örömmel ír Lackner első gráci sikereiről: „Lackner hamarosan megmérkőzött minden múzsafival Grácban az ékesszólás- és magánjogban. De az aranyműveslegénynek még többre kellett jutnia.” Tovább is az ismert életrajzi anyagot hasznosítja Gamauf. Így dicséri azt, aki városa és egyháza érdekében egyaránt sokszor tárgyalt Pozsonyban, Bécsben és Prágában. Alapítványaival még haló poraiban is használni akart. Ezekben él emléke, „és Sopronban nem is hamvadhat el sohasem egészen.” Ezeket olvassuk a régi rend visszaállítása c. fejezetben Lacknerről, akit Gamauf nem ismertet íróként, jöllehet, műveit — legalábbis részben — felsorolja. Gamauf hatalmas hagyatéka száználmas sorsra jutott. Még a fő opus, az egyháztörténet kiadására sem gondolt senki, Kis János nekrológja is a „középszerű tudósok” közt emlegeti, „kik a tudományos miveltség terjedését valamely részben elősegítették”. A kortársak tétlen nézték, hogy Gamauf 1841. február 24-én bekövetkezett halála után a kézirat anyag szinte egészét kicsalja a tudós álorcás kalandor, Litteráti Nemes Samu. A magát tudósnek hirdető, és a Dunántúlt az évben háromszor végigfosztogató Mamut cégér alatt árusító antikvárius talán az anyag kiadását ígérhette az özvegynek? Szeptember 12-én Sopronban megzajosodik a bortól, antik gemmát vásárol, és gyűjt, gyűjt, gyűjt. Néha a legszemérmertlenebb módon, a Magyar Tudós Társaság számára kéri el a családi irattárak értékeit.

A Gamauf-hagyatékkal együtt került el Sopronból számos másolásra kölcsönzött irat. Fauth Márk humanista kéziratos történeti műve Sopronról 1526-tól 1610-ig, a Tudós Társaság számadáskönyve, Lackner beszédgyűjteménye, Lackner saját iratai, amelyeket a Tudós Társaságra hagyott, jelentős társasági tagok eredeti iratai, és e sor bizonyára nem teljes. E forrásokat a Lackner-társaság megszűnése után az evangélikus konvent iratai közt őrizhették, Gamauf is bizonyára innen kérte őket kölcsön.

Most már a vásárlókedv, a véletlen szeszélye szerint kerültek iratok Jankovich Miklóshoz és innen a Széchenyi Könyvtárba, vagy Mária Dorottya főhercegasszony gyűjteményébe, illetve az Egyetemes Evangélikus Levéltárba.

A későbbi kutatás is szabadon szemelgetve hasznosította Gamauf gyűjteményét. A Budapestre kerültekből pl. Fabó András Garády álnéven ad ki iratokat, Sopronban Müllner Mátyás a Soproni evangélikus gimnázium története íráskor (1857) már Gamaufból él meg. A soproni helytörténet számos szerzője adósa, ugyanakkor a teljes pályaképét még eddig nem rajzolta meg senki.⁴¹ Müllner is Gamauf egyháztörténeti periodizációját húzza rá, iskolatörténetére ami semmiképpen sem azonosítható,⁴² az így 1606-tól kijelölt második korszakban Lackner alakja is feltűnik a peremen, mint iskolai törvényhozóé, mint jötevőé. Az újabb kutatások inkább arra engednek következtetni, hogy a soproni gimnázium fontos időpontjai is Lacknerhez kapcsolódnak, maga Gamauf sohasem alkalmazta az iskolatörténetre egyháztörténeti periodizációját.⁴³

Közben a tudományos igényű soproni kutatás újra és újra visszanyúl Lackner koráig. Paur Iván, a soproni városi múzeum egyik alapítója, korának neves levéltárosa (a Széchenyi család szolgálatában) a soproni Ritter- és Csányi-krónikák kiadója 1880-ban leírta a soproni múlt fő színterét, a városházát.⁴⁴ Ő az utolsó, aki a XIX. század végén fennállt állapotot leírhatja, már ő is megemlíti, hogy a nagymúltú épület lebontását elhatározták.

A Millennium táján Sopron is nekigyürkőzött a várostörténet megírásának, ez ugyan nem valósult meg, de a tudós Póda Enre plébános Sopron sz. kir. város monográfiája (némileg megtévesztő) címen a XIV. századtól a XVIII. századig képviselőtestületi jegyzőkönyveket adott ki 1890-ben és 1894-ben, hogy a várostörténet megírását elősegítse. Ha a monográfiabizottság nem állította is össze munkáját, az itt publikált anyag így is bekerült a kutatás vérkeringésébe. Az 1604-es jegyzőkönyvben Poda ad ki dokumentumokat a Tudós Társaság megalakulásáról, a II. kötet mellékleteként kitűnő értekezést nyújt A soproni bor címmel, ebben adta ki pl. Ördögné, Csömetei Borbála pinnyei nemesasszony Lacknerhez írt magyar nyelvű levelét, aki a borvám enyhítését kéri.⁴⁵ Bizonyára az okmánytár első kötete inspirálta Kugler Lajos városi levéltárost, hogy 1891-ben szinte teljesen az új adatokat, az új kutatás eredményeit felhasználva előadást tartson Lackner Kristófról. Már Kugler felveti Lackner sírköve kérdését. „Ezen követ a templom restaurálása alkalmából egyszerűen kidobták. Valószínűleg egyik szent-györgy-utcai házban van meg.” 1897-ben lebontották

Lackner hajdani majorját, amelyet később kaszárnyának használt a város. A major helyén nyitott utcát Lacknerről nevezték el. Ezzel a gesztussal a város „kötelességet is teljesített, mellyel egyik legnagyobb helyi szülőtte emlékének tartozott”. Ezt követően az összes addigi kutatási eredményt mintaszerű ismeretterjesztő írássá fogja össze Lacknerről Kugler Alajos levéltáros. Ez az írása két különböző soproni lapban is megjelent.⁴⁶ Nem marad el Lackner életrajza Szinnyey: Magyar írók élete és munkái VII. kötetéből sem, az addigi könyvészetet is összegezi. A Révai-lexikon a Pallas cikkét rövidíti, — mindkettő pedig a Wurzbach Biographisches Lexiconára megy vissza.⁴⁷

A XX. század első eseménye Lacknerral kapcsolatban Sopronban sírköve töredékének megkerülése. 1909-ben ad hírt a Soproni Napló arról, hogy a Szent György utcai Fritz házban „van egy különös alaku lépcsőfok, a melyről azt állítják, hogy Lackner Kristóf sírkövének egy darabja”. Kugler levéltáros a közeli Szent György — másik nevén Dómtemplom — kriptájában természetesen eredménytelenül keresi Lackner hamvait, a részben letaposott sírkötődéket május 8-án kiemelték a helyéről.⁴⁸

Kugler Alajos több cikke, s most a Lackner sírkő felfedezése újra ébreszti az emlékezetet, most már Lackner személye nem maradhat ki a XVI—XVII. századot érintő helytörténeti vizsgálatokból. 1911-ben Gantner Krónikás nap-tárában, 1914-ben pedig a Grenzpostban írnak róla, utóbbi lapban kutatásokra épülő tartalmas tanulmányt *Herr Christoph Lackners Neuerungen* címmel, vizsgálva szerepét a soproni evangélikus egyház életében.⁴⁹ Ugyanezt végzi Payr Sándor 1907 óta, számos apróbb írást itt most nem is sorolunk fel, ezek más tollából valók.⁵⁰

Csatkai Endre 1917-tel meginduló gazdag helytörténeti, kultúrtörténeti, művészettörténeti és más vizsgálatai, írásai során számos alkalommal örökíti meg Lacknert különböző vonatkozásokban. Bő ismertetést ír a *Cura regia* iskoladrámáról, pontosan követve a darab tartalmát, a két napos előadás eseményeit, különösebb írói érdemeket nem talál a darabban. A *Soproni ötvösök* című monográfiában olvashatunk az ötvös nagyapáról, Sebestyénről, részletebben ír — már Házy Jenő okmánytára megjelent köteteit használva — Lackner Ádámról, Lackner Kristóf saját készítésű ötvösmunkáiról, utalva arra, hogy az ötvös céh alighanem Lackner biztatására kért céhlevelet. A *soproni muzsika története* c. tanulmányban az iskoladrámák zenés betétei, továbbá a Tudós Társaság zenei kapcsolatai kerülnek kifejtésre.

Lackner továbbra is kedves alakja marad a tanulmányíró Csatkainak, szívesen szerepelteti más tanulmányaiban is, közli többször is metszeteit, de ezek összegezésébe itt nem bocsátkozhatunk.⁵¹ A *Sopron Civitas Fidelissima* c. album is igazolja, hogy Lackner nélkül nem lehet a város újabbkori történetéről beszélni Kelényi B. Ottó a XVII. századi Sopront a Foedus 1604-es alapításával jellemzi, azt (különösebb indok nélkül) Celtis társaságával hasonlítja össze.⁵² Tud Lackner magyar nyelvtudásáról, de megjegyzi, hogy „társasága a magyar

irodalom művelésére nem fordított gondot”. Később azonban igen, mert „A Studentenbund tagjai alapították 1657-ben... a magyar gimnáziumot.” Lackner és társasága Berecz Dezső kompendiumában is szerepel, ugyancsak Payr nyomán.⁵³

Az eddigi Lackner irodalom lehetővé tette, hogy Pukánszky Béla írhasson róla *A magyarországi német irodalom története* című munkájában. Az eddigi irodalom egyik hibáját átveszi a különben kiváló összegezés, és így a Foedust ifjúsági szervezetnek, a későbbi német önképzőkörök kezdetleges előformájának tartja. A német színjátszásról írt fejezetben mint a XVII. századi német iskolai színjáték felelevenítéjéről emlékszik meg Lacknerről.⁵⁴

Az 1932-es jubileumi évben, Lackner halálának 300. évfordulóján jelent meg Payr Sándor *Emlékezés Dr. Lackner Kristófról* című emlékbeszéde, a nyugalmazott evangélikus teológiai tanár addigi munkássága összegzéseként. Payr nagy számú egyháztörténeti dolgozatában — természetesen különösen a XVII. századról írtakban — egy-két mondatos hivatkozást gyakran találunk Lacknerről. 1907-ben írt *Negyedfélszázados főiskola Sopronban* című emlékfüzetében Lacknert Fauth Márk krónikáiróval együtt a soproni gimnázium növendékei közt emlegeti, majd végrendelete nyomán Lackner tanítványi halálját dicséri. 1907-ben a Tudós Társaságot még diákszövetségnek, holmi segélyző, szórakozási egyletnek tartotta. Szó esik ebben a tanulmányban Lackner iskolalátogató és iskolai törvényeket fogalmazó tevékenységéről is.⁵⁵ Payrnak az 1916-os soproni Luther-naptárba és *A soproni evangélikus egyházközösség történetébe* írt Lackner-portréja nagyjából azonos forrásokból táplálkozik. Első sorban Gamauf Sopronban maradt kézíratait hasznosítja, ismeri azonban Barth beszédét, Fridelius gyűjteményét is. Felhasználja a Poda-monográfiában kiadott városi levéltári anyagot, saját kutatásokat itt azonban nemigen végez. Itt is — később is — idézi az akkor még kéziratossá Payr-krónika (1584—1700) Lackner méltatását, mindkét helyen szó esik Lackner munkáiról, azonban csak címét és az ajánlásokat idézve. Mindezek mellett a Gamauf-kéziratok felhasználásával az addigi legteljesebb összegezést olvashatjuk. (Az egyháztörténetben persze a korszakolásnak megfelelően három fejezetben találjuk a Lacknerről írtakat) *Lackner Kristóf Tudós Társasága* címmel 1915-ben írt Payr a Soproni naplóban, írása összegezését is egyháztörténetében találjuk meg.⁵⁶

Az 1932-es emlékbeszédben új adatokat Házy Jenő forráskiadásai (az oklevéltári kötetek és a XVI. századi magyar levelek) nyomán találunk. A Lackner-életrajz keretében itt is a város egyháztörténete szolgál, az illusztrációs anyaggal az 1917-es egyháztörténet lapjain találkoztunk. Lackner munkáira ebben a tanulmányban is mások véleménye nyomán hivatkozik, pl. a *Florilegus Aegyptiacust* „Dobner Egyed Ábrahám hasznos és kellemes olvasmánynak mondja” az *Emblematischer Tugendspiegel* szerinte csak kézirat,⁵⁷ viszont itt buzdít a mértékletességi egylet szabályainak kiadására, felhívja a figyelmet a leveleskönyvre is. A Náprági Demeter püspöknek és Eszterházy Miklósnak, a katolikus fő-

uraknak ajánlott műveit Payr a békülékenység jeleként üdvözli.⁵⁸ Az utolsó, (XII. XIII.) más jeles evangélikus soproni közemberekről írt fejezetek már nem tartoznak a szorosan vett témához. Az elmondottak Payr meglevő érdemeit nem szándékoztak kisebbiteni, személyében nem első sorban önálló kutatót, hanem a Gamauf-hagyaték feldolgozóját — továbbépítőjét tiszteljük. Természetes, hogy egyháztörténészként hősét, mint a vallás defensorát — patrónusát rajzolja. Payr Sándor tanulmányait az ezután következő kutatás is hasznosítani fogja.⁵⁹

Mindenekelőtt Heimler Károly nagyérdemű vállalkozásának, az 1937-ben megindult Soproni Szemlének tanulmányírói azok, akik a Payrtól kialakított Lackner képen tovább dolgoznak. A folyóirat legelső portréja azonban mégis szépirodalmi esszéhez, Becht Rezső: *Az én városom* című évfolyam nyitó-programadó írásához kapcsolódik. „És a képek s színek pergésén keresztül fehérlik egy széles fodros gallér s felette Sopron »nagy polgármesterének«, doktor Lackner Kristófnak sötét arca. Aranyműves, doktor juris, katona, író, rézmet-sző, művész, tudós — minden volt, de leginkább Sopron polgármestere. 1604-ben megalapítja az első soproni irodalmi társaságot és ezzel minden időkre eljegyzí a várost a szellemiekkal.” A Soproni Szemle életképesnek bizonyul. Így itt adja ki Németh Sámuel 1940-ben a Lacknertől tervezett mértékletességi egylet szabályzatát 1619-ből.

A Soproni Szemle ismerteti Bán János *Sopron újkori egyháztörténete* című munkáját. Az 1939-ben megjelent katolikus munka alapos, 5 éves levéltári kutatásra épül. A szerző Lackner-portrévázlata hiteles, tárgyilagos, minden részletében az eredeti forrásokra támaszkodik. Lacknert persze ő is első sorban nem íróként, hanem okos, sima modorú várospolitikusként jellemzi, aki meggyőződéses evangélikus, de vallása tartós uralmát azzal alapozza, hogy nem rontja el a város viszonyát a katolikus királyhoz és a püspökökhöz. Bán János tárgyilagosan mutatja be a beneficiumok ajándékozási folyamatát, mellyel Sopron befolyásos katolikus papokat kenyerez le, Lackner diplomáciai érzéke a katolikus eredetű vagyon segítségével protestáns központot alakít ki. A város kedvező helyzetét a Lacknerhez fel nem érő utódok türelmetlensége rontja el, a mű szerzője szerint. A könyv megjelenése után nem sokkal emlékezetesen szép eszmefuttatást olvashatunk Nyilas-Kolb Jenő művészettörténész tollából Lackner arcképéről; „körgelléros, szakállas Van Dyck arc. . . A telt, de összefogott ajkak, a nyugodtan felmérő fényes szempár, az orr finom rajza, a nemes szőlő hűvösségére emlékeztető sápadt arcbőr — de miért részletezzük? Hiszen az előkelő arc titka éppen az, hogy az egész, úgy ahogy van, fogja meg az embert. . . Előbb Van Dycket említettem. Holott ennek az úrnak nincs köze a régi Németalföld színes és bő világához. Városbíró, majd polgármester volt — Sopronban”.⁶⁰ A polgármester Lacknert — mint helyi tehetséget — említi Mollay Károly tanulmányában, megkülönböztetve a helyi és az országos tehetség fogalmát. Barth hungarus szellemű állásfoglalására — Mollay tanulmányában

idézi ezt — már hivatkoztunk. Ugyancsak a Soproni Szemlében jelent meg Legény János tanulmánya a soproni iskolák magyarnyelvűségéről. Ebben Payr emlékbeszéde nyomán a csepregi gimnáziumi tanulmányokat emeli ki Lackner életéből.

Lackner írói munkássának, irodalomtörténeti értékelésének megrajzolásában Angyal Endre 1944-ben megjelent tanulmánya érte el a legtöbb eredményt. Angyal érdeklődése korábbi tanulmányaiban is érinti Lackner munkásságát, itt teljesebb vizsgálatra vállalkozik.⁶¹ Angyal nem a szokványos életpályát rajzolja meg, hanem az életszakaszok és a XVI. század vége, illetve a XVII. század eleje kulturális kisugárzásának Lacknerra gyakorolt érlelő vagy késleltető hatását keresi. Angyal e tanulmányában Pádua Lacknernak a barokk humanizmust, a dunántúli korai barokk pedig művei háttérét adják. Ismerteti Lackner szerepét, mint Guevara — népszerűsítőét, a *Cura regia* dialógusba öltöztetett királytükör-jellegét a legfőbb jegyek kiemelésével kívánja bizonyítani. A tanulmány Emblematika fejezetében ma is időt álló emblémamagyarázatokot találunk. Az utókor tükrében c. fejezet Fridelius beszédgyűjteményének vizsgálata. Angyal Endre eredményes, ugyanakkor újabb kérdéseket felvető tanulmányával a Lackner Kristófra vonatkozó irodalom számbavételét zárjuk. 1944-ben a Soproni Szemle a 3. szám megjelenése után megszakadt, csak kilenc év után jelent meg újra.⁶²

Az azóta megjelenő tanulmányok, részlettanulmányok és forrásközlések a Lackner-kérdés fehér foltjainak felszámolására törekednek. Mindez egy teljesebb Lackner-kép megírását kívánja elősegíteni.

- 1 Lackner Prágában, 1602-ben festett arcképe a soproni Liszt Ferenc múzeumban van. A bevezetésben említett néhány munkáját ld. Szabó Károly RMK II. és III. kötetében, az Emblematischer Tugendspiegel leírása az Apponyi Hungarica IV. kötetben található. Lackner leveleskönyve az evangélikus egyházközösség kéziratárát, letétként a Liszt Ferenc Múzeumban. Ötvösmunkáit a bécsi volt császári gyűjteményekben kellene keresni, rézmetszeteinek levonólemezeit a soproni evangélikus lelkészség őrzi, néhányat a soproni múzeumnak kölcsönzött kiállításra. Alig néhány lemez leírása Pataky: A magyar rézmetszés történetében, 165. l. Lacknert három szaklexikon, Éber Művészeti lexikona (II.3.1) a Thieme-Becker Künstlerlexicon XXII. kötete (180.1), végül a Művészeti Lexicon III. kötete említi ötvösként (8.1) Schwanshoffer beszédét az ITK 1966. évfolyamában közöltem, a temetés lefolyásáról részletesen írtam a Soproni Szemle 1965. évfolyamában. Preining János András számadása a soproni Állami Levéltárban, (Lad. I. Fasc. III. nr. 156)
- 2 Soproni Szemle 1965. 169. l
- 3 Neve után a felvételi jegyzékben ez áll: protunc Rector Scholae Soproniensis
- 4 Soproni Szemle 1965. 169. l
- 5 Lackner nagyszámú levelében tudósít az országgyűlés alakulásáról. ezek a soproni levéltár XXIV. et Y ladulában
- 6 Soproni Állami Levéltár I et A, Fasc. I. nr 26
- 7 A Magyar Történelmi Társulat soproni emlékkönyve kiadványban, Bp, 1883, 86. 87. 1
- 8 ItK 1966. 213. l
- 9 ItK 1966. 214. l
- 10 Johannes Sartorius versét Mollay Károly fordítja, Soproni Szemle 1968. 148—149. lapon. Az idézett beszédrész ItK 1966. 214. lapon.
- 11 A pompa funebris kiadásairól Soproni Szemle 1965. 168. lapon írtam.
- 12 Lacknerné, Pauer Márta beadványa SÁL Lad. I. Fasc III. nr 82. számon
- 13 Pauer Márta — már Völckherné — beadványa SÁL Lad. I. Fasc. III. nr 83. számon
- 14 ItK 1966. 213. l
- 15 Payr Sándor: Emlékezés Doktor Lackner Krisztfőről. A tanulmány szerint „A német beszédet Schubert Pál esperes mondta”. Schubert Preining János András számadása szerint 3 dukátot kap a szertartás végzéséért Unger Joachim paptársával együtt, a szertartásban még más pap is segítkezik. Schwanshoffer beszédének ismeretes egy latin változata is, ez azonban a német beszédből készült.
- 16 Ezeket a verseket a hagyomány szerint nyomtatványként osztották szét.
- 17 A Tudós Társaság számadáskönyve OSZK Fol. Lat. 1321, 1632. évi számadásban, 163.v-n.
- 18 Török foglyok, illetve külföldi tanulmányi segínyt kérők iratai a SÁL Lad. I-ben, Musay Gergely Lackner és Fauth példáját idéző levele az Egyetemes Evangélikus Levéltárban.
- 19 OSZK Fol. Lat. 1643
- 20 Barth műveit lásd Szinnyey I. 635
- 21 Mollay: Újabb szempontok a helytörténetírás műveléséhez, Soproni Szemle 1943, 169; ugyanerről Sopron és környéke műemlékei, II. kiad. Sopron vármegye vázlatos története fejezetben olvashatunk.
- 22 Apostolok cselekedetei 22. rész 39. vers: „Monda pedig Pál: Én Társusbéli Zsidó vagyok, Ciliciának híres-neves városának polgára; de kérlek téged, engedd meg nekem hogy szóljak e népnek” (Károli Gáspár fordítása)
- 23 Payr idézetként, de tartalmi fordításban idézi az előző mondatot Emlékezés Doktor Lackner Kristófról 44. l
- 24 Barth ezt írja: „Csak a vér szerinti nemességnak akart alkalmat adni, hogy évente egyszer poharazzanak és hogy a pünkösdi szent idejét profanizálja? Nem a lélek szerinti nemességre volt tekintettel?” (8.v) Idézetünk felelet is Payr Sándornak a Tudós Társasággal kapcsolatos itt következő nézetére: „Eldeklamáltak ugyan ezekben is, papok és világiak, egy-két verset, felolvastak valamely jó könyvet, de azután terített asztal és teli pohár várta a baráti vendégkoszorút” Soproni Napló 1915, 295. sz. E nézettel vitatkoztam a Soproni Szemle 1965. 170. lapján.
- 25 Tertius: Inire hoc foedus nequit illiteratus qui non uixit in aliqua Universitate Laudabili Testimonio ibidem ornatus Exceptis Senatoribus Item ignobilibus” Senkit sem lehet ebbe a szövetségbe be- és felvenni, aki nem tanult egyetemen és nem iskolázott előkelő udvarban, és ezt ezért igazolni tudja (kivéve a tanácsbéli urakat). És így kell azokkal is eljárni, akik nem tartoznak a nemességhez” OSZK Fol. Lat 1321 1r- 16v. A nemceket és a tanácsbéli belvárosi polgárt fel kell tehát venni, de előfeltétel a tanultság.
- 26 Máté evangéliuma XIII. fejezet 45. 46. vers „Ismét hasonlatos a mennyek országa a kereskedő emberhez, ki szép drága kőveket keres”

- 27 Lackner emblémait, melyek az 1676-os soproni nagy tűzvész idején a kiégett városházán elpusztultak, Payr: A régi soproni városház, A régi városorony című különlenyomata (Sopron, é. n.) gyűjti össze. Az emblémákat Payr nyomán a Sopron és környéke műemlékei és összegezi a 196—197. lapon. Az emblematika kérdésével dolgozatom más helyén részletesen foglalkozom.
- 28 Adatum Gamauf: Denkwürdige Begebenheiten III. 145r—146v OSZK Kézirattára Quart. Germ 285. számon. Bán János Sopron újkori egyháztörténetében úgy tudja Kaleschki Péter XVII. századi katolikus pap krónikája nyomán, hogy a fogolykiváltó és a tanulmányi alap került városi közös kezelésbe. Ez azonban téves, mert a tanulmányi alapot még 1902-ben is kezelte az evangélikus egyházközség. Vö. A soproni ág. hitv. evang. egyházközség kezelésére bízott alapítványok és alapok kimutatása, Sopron, 1902, 64. 1 — 1901-ben az alapítványok közt a Lackner-féle tanulmányi alap 13. 167 korona összeggel szerepel.
- 29 Lackner valójában 1613-ban volt először polgármester, nem 1614-ben, mint Fridelius írja. Házy: Sopron sz. kir. város levéltára Levéltári Közl. 1923
- 30 Turóczi-Trostler József: Czwittinger „Specimen”-jének német visszhangja. Magyar irodalom, Világirodalom II. Bp. 1961. 67. 1 Annak nincs levéltári nyoma, hogy Lackner a császártól kérte volna végrendelete megerősítését Inkább arra gondolok, hogy a szép arany és ezüst ötvösmunkákkal megajándékozott császár nem firtatta az ajándékozó hagyatékának mirefordítását. Az 1717-es tanácsi jegyzőkönyvbe Prisoman András Richárd feljegyezteti, hogy anyai nagypapja, Steiner Jakab vitte fel Bécsbe Lackner hagyatékát, és a császár így szólt: „Ei, Ei, so ist unser, lieber, alter Lackner auch gestorben, es ist uns leyd” 243. lap — (Az adatra Csatkai Endre figyelmeztetett) Kiadtam a SSZ 1965. 169. 1-on, 8. jegyz.
- 31 Hartlieb, Georgius Anagrammata Hungaro Sopronia Keresztúr 1610, RMK II. 335.
- 32 RMK III. 3500 — Szabó Károly már csak Klein nyomán idézi.
- 33 RMK III. 1118 és 1795 illetőleg 2058.
- 34 Erről ír Illa Bálint: Az 1614-i linzi gyűlés. Bécsi Évkönyvek Budapest. 1934,
- 35 Vö.: Die Matrikel der Universität Altdorf, Würzburg, 1912, I—II.
- 36 Czwittinger: Specimen Hungariae Altdorf 1711, 222—225. Bod Péter: Magyar Athenas Nagyszében 1766, 154—155. 1 Az Ödenburgisches Rath-haus-t azonban nem említi Lackner könyveként. Talán látott példányt Bethlen Kata könyvtárában?
- 37 Korabinsky: Geographisches Historisches und Producten Lexicon von Hungarn Pozsony, 1786, 472—473. l.
- 38 Jöcher Allgemeines Gelehrten Lexiconjának 1750. évi lipcsei kiadását használtam, Lackner a 2252. hasábon. Klaniczay Tibor megjegyzése Czwittinger adatainak felhasználásáról az 1715. évi kiadásban: A régi magyar irodalom II. 335. 1, 1958. évi kiadás (egyetemi jegyzet).
- 39 Turóczi-Trostler: Czwittinger Specimenjének német visszhangja — Magyar Irodalom — Világirodalom II. 75. l.
- 40 Gamauf nyomtatott munkái: Szinnyey III. 991—993. l. Egyháztörténetével tökéleteset, teljeset akart alkotni, ezért javíttatta e művét egy életen át. E gondolatra Bán Imre egyetemi tanár figyelmeztetett.
- 41 A Denkwürdige Begebenheiten sorozatból egy kötet maradt Sopronban, kettő került elő az Egyetemes Evangélikus Levéltárban, 21 kötetet az Országos Széchényi Könyvtár hét más kötettel együtt Jankovich Miklós II. gyűjteményéből „24 pengő forinton” (!) vett meg. A 7 között lehetett at Kirchengeschichte öt kötete is. Gamauf Lackner-életrajza a Geschichte der evangelischen Kirche kézirat I. Allgemeine Geschichte 1. Wiederherstellung der alten Ordnung fejezetben 28v és 29r lapokon. Gamaufról Kis János nyilatkozta a Soproni Szemle 1941. évf. 298. l. található. — A Gamauffal foglalkozó fontosabb írások: Hamar Gyula G. T feljegyzései Kis Jánosról, SSZ 1941, 291—299. l, ő adta ki Gamauf soproni tudósjegyzékét is SSZ 1943 255. l; újabban Fried István GT soproni történetíró arcképéhez SSZ 1964. 80—83. l.
- 42 Gamauf egyháztörténete első periódusát 1606-ig, a második korszakot 1681-ig, a harmadikat ettől folyamatosan saját koráig számítja.
- 43 Egyre inkább arra kell gondolnunk, hogy a humanista értelemben használt gymnasium nem 1557-ben keletkezett Sopronban. Németh Sámuel SSZ 1958, 37, is idézi azt az 1620-ban írt tanácsi iratot, melyben „in negotio erigendi Gymnasii” — gimnázium felállítására ügyében — fordul a város Thurzó Györgyöz. Ezt Németh úgy értelmezi, hogy „Újonnan felállítandó gimnáziumon csak a későbbben megalapított magyar gimnáziumot érthetjük” Vö. Mollay: Többynyelvűség a középkori Sopronban, SSZ 1968. 140. l. 225. jegyzet. Az idézett 1620-as irat: Lad. XII. et M, Fasc. IV. nr 158. SAL.
- 44 Sopron 1880. 92. sz.
- 45 A városi monografiai bizottság tagjai: Póda Endre, Bertók Sándor, Horváth Kristóf, Bella Lajos, Faszli István, Bancsó Antal, Király Béla, Müllner Mátyás, id. Stornó Ferenc, dr. Töppler Károly, Dörfler György, Kugler Alajos és dr. Printz Ferenc. A bizottság tagjai közül legalább a felsoroltak fele egyáltalán nem kutató, tudományosan soha nem publikált, és együttesen mint monografiai bizottság — kevés kivétellel — érdemlegesen nem hozott létre.

- 46 Ismertetése Sopron 1891, III. 14 és Oedenburger Zeitung 1891. III. 15. Az — a—s jelű magyar, illetve az L. B. jelű német összefoglalás írója Bella Lajos régész, ekkor soproni gimnáziumi tanár. Kugler Alajos 1897. évi cikke Oedenburger Zeitung 1897. III. 29 és Westungarisches Volksblatt 16 sz.
- 47 Pallas Nagy Lexikona XI. 202, Révai Nagy Lexikona XII. 446. 1. — Vö.: Wurzbach Biographisches Lexicon XIV. 9. 1.
- 48 Soproni Napló 1909. IV. 7. és V. 9. Az utóbbi hírt szinte helytöltőként hozzák, a kiemelés bejelentését megelőzi még a pénzügyőri felügyelő működésének híre is.
- 49 Grenzpost 1914. V. 3. 27. rész.
- 50 Sopronvármegye 1922. november 22, Soproni Hírlap 1922 május 7. (a páduai egyetem 700. évfordulójára), az Oedenburger Zeitung 1927. december 30. szám Lackner Kristóf ravatali képéről ír.
- 51 Csatkai Endre a Cura regiaról: Sopronvármegye 1925, nov. 1. Csatkai Endre: Soproni ötvösök a XV—XIX. században, Sopron, 1931; Csatkai Endre: A soproni muzsika története.
- 52 A Sodalitas Litteraria Danubiana és a Foedus Studiosorum összehasonlítására nincs okunk.
- 53 Sopron Civitas Fidelissima 1925, az idézetek a 61. és 62. lapról; Berecz összefoglalása: Sopron a magyar irodalomtörténetben 106. 1. Kelényi B. Ottó tanulmányában az 1602-ben festett Lackner arckép. A kép feliratos szövegét kiadta Kugler; Vezető Sopron, 1903, 44. 1.
- 54 Pukánszky: A magyarországi német irodalom története Bp., 1926 230. és 342, 343. 1.
- 55 Payr; Negyedfélszázados főiskola Sopronban 1907, a Lacknerre vonatkozó adatok a 7—12. lapon.
- 56 Mivel Payr fő forrását Gamauf kéziratai alkotják, forráshivatkozásnál először rendszerint a Gamauf kötet oldalszámát, jelezetét adja, majd a városi levéltár jelezetét akkor, ha az Gamaufnál is megvan. Lackner életrajza a Soproni evangélikus egyházközség története VII., VIII., és IX. fejezetében olvasható.
- 57 Apponyi Hungarica IV. 1992.
- 58 Payr nem ismeri fel, hogy nem az evangélikus Lackner és a katolikus Náprági, hanem két azonos irodalmi műveltségű humanista baráti-szellemi rokonságnak jele ez.
- 59 Payr emlékbeszédét a Sopronvármegye 1932. évi III. 15. száma és az Oedenburger Zeitung 1932. márc. 17-i száma ismerteti.
- 60 Becht Rezső írása SSz 1937. 1—8. 1. Kolb Jenő Előkelő arcok Új idők 1940, 284. 1; Bán János: Sopron újkori egyháztörténete 1939, 140, 146. és a 169. lapok.
- 61 Angyal Endre: Magyar barokk költők 1939 — és Barock in Ungarn, Mollay tanulmánya Újabb szempontok SSz 1943, Legény János tanulmánya SSz 1944. Ha Lacknert nem is mondhatjuk Angyal értékelése szerint az emblematika középeurópai úttörőjének, ha volt is számos elődje (Vö.: Henkel—Schöne: Emblemata), azonban Lackner is alakított az emblematika árnyalt európai összképén.
- 62 Az Angyal által felsorolt jegyek közül a germán hagyomány nyomait elhanyagolhatónak érezzük. Angyal újabb értékeléseiben Lackner horvát vonatkozásait érinti, (Lackner Stepan Konsulnak, a horvátok reformátorának unokája), a szláv kultúra, a glagolita írás titokzatossága iránti érdeklődésére utal. Vö.: Zeitschrift für Slawistik Bd V. Heft 1, Lackner helyét szerzőnk újabban a manierista világ és a magyar irodalom XVII. századi életének találkozásában keresi. (Angyal Endre: Európai manierizmus és magyar irodalom ITK 1959.)

ФОРМИРОВАНИЕ ЛИТЕРАТУРНОГО ПОРТРЕТА ОДНОГО ВЕНГЕРСКОГО ГУМАНИСТА

(Очерки о Криштофе Лакнер с 1631 по 1944 г.)

Данная статья представляет собою отрывок из более обширной работы. Она обытоживает все то, что в венгерской литературе последних трех столетий было написано о венгерском писателе-гуманисте Криштофе Лакнер (1571—1631). Криштоф Лакнер был многосторонней личностью, известным писателем своего времени, творившим на латинском, немецком, а порою даже и на итальянском языках. Он известен как автор школьных драм, эмблематических работ и юридических трактатов. В молодости он учился ювелирному мастерству, для своего удовольствия он работал в этом искусстве и позже. До нас дошли его замечательные рисунки, а в пьесах этого многогранно даровитого стойка и маниериста звучит музыка. Его гуманистическое товарищеское общество, покровительствуемое литературе и искусству — Общество благородных Ученых г. Шопрона функционировало на протяжении 70 лет. И в своем веке и в столетие избрания его бургомистром г. Шопрон ему посвящались содержательные мемуары, но потом уже упоминают о нем только в лексиконах до тех пор, пока Готлиб Гамауф в своей истории церкви, написанной с 1810 по 1841г. и в документах, встречающихся в приложении к этому труду, не воскрешает его память. К все более и более точной обрисовке облика Криштофа Лакнера стремится и литературоведение XX в.

József László Kovács

DAS NACHLEBEN DES HUMANISTEN CHRISTOPH LACKNER

(1631—1944)

Der Ödenburger Christoph Lackner (1571—1631) war eine vielseitige Persönlichkeit, bedeutender Verfasser lateinischer Schuldramen, emblematischer und rechtswissenschaftlicher Werke. Goldschmied in seiner Jugend, später formte er seine Werke zu seinem eigenen Vergnügen, liess auf uns ausgezeichnete Zeichnungen, in seinen Schuldramen schreibt diese vielfarbige, stoische, manieri-stische Persönlichkeit die Musikbegleitung vor. Sein humanistischer Schriftstellerverein, die Gesellschaft Edler Ödenburger Gelehrten wirkte siebzig Jahre lang. Die unmittelbaren Quellen und Schilderung seiner Tätigkeit sind: die Grabrede des Schuldirektors Christoph Schwanshoffer, der Nachruf des erwähnten Vereines, einige spätere Gedenkreden, dann eine Sammlung von Gedenkreden anlässlich der hundertsten Wiederkehr des Jahres, als er zum ersten Mal zum Bürgermeister von Ödenburg (Sopron) gewählt wurde (1713). Später findet er nur noch in den Gelehrtenlexika Erwähnung, bis Gottlieb Gamauf, der zwischen 1810 und 1841 in seiner Ödenberger Kirchengeschichte wieder Lackners Andenken erweckt. Erst in der ungarischen Literaturwissenschaft des 20. Jahrhunderts finden wir Versuche zur genaueren Schilderung und Wertung seiner Persönlichkeit und Tätigkeit.

Juhász Géza—J. Gulyás Margit

CSOKONAI LATIN ZSENGÉI

I.

Nincs költőnk, akinek kibontakozása tisztábban tárulna elénk, mint a Csokonaié, — úgy lehet, első verses próbálkozásaitól fogva. Néhány fennmaradt zsengején át nem is csupán az ő fejlődésébe láthatunk bele, hanem egyszersmind a debreceni Kollégium versoktatásának legeredményesebb korszakába, amikor nyelvünk valamennyi ritmuslehetősége használatba került ott, — ha egyik-másik már elhalóban vagy csak csírájában is. Csokonai hagyatékának ez a területe máig sem nyert teljes tisztázást. Rohamos tanulékonytsága pedig épp a legelhanyagoltabb részből, „deák-nyelvű” zsengeiből tűnik elő a legkézzelfoghatóbban.

Az ő mesterei közt ugyan nem akadt akkora írói talentum, mint amilyen Bornemissza Péter volt Balassi Bálint mellett, de fejlődése megalapozóiként mégis a toll avatottjai adták kézről-kézre, Budai Ézsaiás után Háló Kovács József, Nagy Sámuel és Fodor Gerzson. Az ő munkájukat aztán Földi János tetőzte be, nemcsak nyelvészeti és verstani eredményei átadásával, hanem költőnek nem jelentéktelen példamutatása által is. Mindezek együttes gyümölcsei azok a remekek, amelyeknek rohamos népszerűsége végképp eldöntötte, hogyan vegye birtokába műköltészetünk, tulajdon nemzeti versidomaink mellé, mind az antik metrumkincset, mind a nyugateurópai rímes megoldásokat — *nyelvünk adottságainak megfelelően*.¹

Csokonai zsengei zömét az ún. Zöld kódexben (ZC) találjuk. Milyen volt eredetileg, mikor ezt a nevet kapta, Toldy Ferenc írja le kritikai kiadásában.² Ma már Csokonai Kisebb Költeményei IV. kötetébe illesztette be az Akadémiai Kézirattár.³ A múlhatatlan érdemű százkezü Toldy, még Schedel néven, nem bajlódott ezekkel a gyermekségekkel; s menthető, ha azt állította, hogy a kisdíák Csokonait „Kovács József, e legvizenyősb írója a debreceni iskolának, vette át 1785-ben. . . , s megmondta neki, mi a jó rím, s megtaníta nem csak tizenkét tagu alexandrinek, de a maga kedves tizennégy tagu verspárjai alkotására is: egyebet nem adhatott e mester a tanítványnak, mert egyébbel nem bírt maga is.”⁴

Ez a Kazinczy körétől örökölt lebecsülése a debrecenieknek nem csökkent; Toldy vállalkozása érdemét, ma sincs kritikai kiadásához mérhető. Pedig nyomban akadt versenytársa, a máig földéretlen kilétű Kelemföldy, akinek még hozzá Lipcsében sikerült kiadni *cenzára nélkül* az itthon meg-megnyírbált szövegeket. Toldy a zsengekbe csak épp belepillantott; mintha még arra sem lett volna ideje, hogy végigszámolja Kovács József hosszú sorailban a szótagokat. Mindössze annyiban volt igaza, hogy Csokonai egyszer valóban hajdani préceptora *Magyar Éneiséből* vette át saját Vergilius-fordítása, a *Georgicon* számára a tizenötös sorfajtat.⁵

A Zöld kódex alapos megvizsgálására először 1953-ban került sor,⁶ de latin zsengeire akkor sem gondoltunk. Pedig még Vörösmartynak is végig kellett járnia irodalmunk fejlődésének ezt a sokszázados útját.

Mikor 1795. június 15-én, kicsapatása előtt, elbúcsúzott a kollégiumi ifjúságtól Csokonai, máris arra hivatkozhatott, hogy tíz évet áldozott „az ártatlan multság rózsáival koszorúzott Múzsák”-nak 11 esztendő korától⁷, tehát 1785 tavaszától kezdve. Kovács még a napot is följegyezte: március 17-én jött „keze alá” a kisdíák.⁸ Szokatlanul korán, hiszen mikor tíz év múlva ő lett ugyanennek az osztálynak a „köztanítója”, pöre jegyzőkönyvéből kiderült, hogy nagyrészt 17 évesek a tanítványai, sőt mint maga vallja, akadtak köztük vele egykorúak, sőt idősebbek is.⁹ A poétai klasszis tí. a középfokú tagozat végéhez járt már közel; utána csak a szónoki osztály következett: a retorika. Csokonai talentumát már maga az is sejteti, hogy gyerekfővel följutott ide; s nemcsak bírta a versenyt a nagy kamaszokkal, hanem ki is ragyogott közülük, mihelyt versfaragásra került a sor.

Ami most már latin zsengeit illeti, Fodor Gerzson ezt hagyta ránk: „Az alsóbb Tudományokban, nevezetesen a Deák Nyelvben, melynek tanulása foglalatloskodtatja mind ezideig a mi Oskoláinkat, jó fundamentomot vetett volt már az előtt gondos Attyának, szorgalmatos Tanítóinak munkája, és maga ereje által, a mellyre nékem könnyű volt építenem... Római nyelven tisztán írt.”¹⁰

Mennyire készen lehetett már akkor is, amikor első latin zsengei verslábain botladozott, meglátjuk. Háló Kovács mesteri tanítónak bizonyult; okvetlenül támaszkodhatott a több mint kétszáz éves, európai tekintélyű intézet hagyományaira, ami pedig a beleélő képzelet megmozgatását és a figyelőkészség gyakorlását illeti, azt egyéni tapasztalatként köthette nevelő társai lelkére. Nemcsak olvastatta a klasszikusokat: ki is osztotta szerepként diákjai közt: egyik Priamus lett, másik Hecuba, a harmadik Pyrrhus. Csokonai „színjátszó” képessége nyomban megmutatkozott: ő „az ilyen rollékat szörnyű tűzzel jádszotta, és a bámulásig tudta követni. Egy szóval ő dísze volt az én Classisomnak.”¹¹

De nem érhatték be Vergilius átélt tanulmányozásával; verselni is kellett tudniuk, mind latinul, mind magyarul. A költészet lényege, „a valóságos

poésis” pedig, — így magyarázta Kovács, — nem a verselés hibátlan volta, hanem a „personificálás”: a megszemélyesítés, vagyis az ábrázolás életteljesége.¹² Egy tanítványt mindenesetre kapott, akinek tolla nyomán teleáradt cselekvéssel a világ, s lehettek bár a szavai még fogyatékosak, töredékesek, valamiképp máris tükröztek a képekben fölfogott, mozgalmas mindenségből. Volt pedig ez a diák épp a legfiatalabb az osztályban. Nyilván dédelgették már származásánál fogva is. Apai ágon a győri pap unokája, a félig értelmiséginek számító borbély (azaz seborvos) céh atyamesterének fia; anyai ágon pedig Diószegi Mihály szabómester, debreceni szenátor a nagyapja. Már ezért is fokozott figyelem illette. Élénk, ragyogó eszű gyerek; egy íz sem hasonlít ahhoz a „hülye álomszusék”-hoz, akivé kiegészéskori monográfusa torzította.¹³

Latin lévén a tanítás nyelve, érthető, ha ezen kezdték a versfirkálást. De ez már csupán bemelegítésre kellett Debrecenben; valódi céljuk tisztán gyakorlati volt: az anyanyelvű verselés elsajátítása. Hiszen egy volt diák, akármiféle diplomát kapott, falun mint pap vagy tanító évenként számos alkalommal tűrhető rigmusokkal volt kénytelen előállani, hogy köszöntse vagy elgyászolja nem csupán földesurát, aki a latin rigmusok hallatán is legalább mímelte, mintha értené, hanem az egyházközség tehetősebb polgár- és parasztagjait is.

Még ebből a szempontból sem volt alaptalan Sárváry professzornak, akkor már akadémiai tagnak az állítása, hogy „ha fejedelmi nevendékek mellé kellett volna a Csokonai idejében nevelőt a debreceni főiskolából választani”, egyet sem kaphattak volna jelesebbet, „mint amilyeneket... olly számosan nyert” költőnk maga.¹⁴

Ahol az istentisztelet nyelve is magyar volt, érthető, miért vált szükségessé az anyanyelvű verselés elsajátítása. Aki legtöbbször jutott közülük, idővel az lett a poétai klasszis préceptora, s hivatalból rá várt a szertartásszerű feladat, hogy elbűcsúztassa a tekintélyesebb halottakat — illő tiszteletdíjért. Csokonai gyermekkorára már kötelezővé vált Debrecenben a felező tizenkettes, páros rímekkel, olyan fokon, hogy érett fővel nem egyet föl is használt, átvette saját gyűjteményébe, s ezek máig ott találhatók versei legújabb kiadásában is (amelyekből pedig nem egy fontos *eredeti* műve hiányzik).

Hogyan tűnt föl préceptora, Kovács József előtt, az maga nyilatkozott róla: „A legelső verseiből mindjárt vettem észre ezt a különös Geniet, mellyet osztán egész esztendeig mind inkább betsültem és mindeneknek ditsértem”.¹⁵ Hogy valóban így járt el, nem utólag szépítette meg préceptorkori magatartását, bizonyosság rá Csokonai József halotti búcsúztatója, amelyet kétségtelenül ő írt. A költő apja 1786. február 20-án váratlanul meghalt tífuszban. A tragikus esemény elsiratója, Kovács préceptor így jutott abba a helyzetbe, hogy búcsúztatójában ő adhasson először méltatást Csokonairól stílusosan, páros tizenkettősökben, már mint elismert kis poétáról.¹⁶ Okvetlenül elolvasta ezt az árván hagyott fiú újból és újból. Bőven talált benne mintát arra, amit préceptoruk han-

göztatott, hogy a gondos költő nem elégszik meg akármilyen kádenciákkal; nem, neki a választékos *szép-rím* a becsvágya, igyekszik különféle szófajokat csendíteni egybe mennél nagyobb számban. Ilyenek álltak az apa búcsúztatójában: teste — kereste, emlékezet — vezet, özvegyek — megyek, kesereg — sereg, sőt akad köztük ilyen mozaik-rím is: már oh — Máro. (Csokonai éveken belül rávetette magát hasonló megoldásokra, egy időben valósággal halmozva őket zsengei legérettebb fokán; ezt is leírta egyszer: bár, oh — báró.)

Kovács visszaemlékezése így folytatódik: „Versei mindenkor könnyen folyók, és inkább természetesek, mint mesterségesek voltak. — Az igen különös természet volt benne, hogy erőltetni a tanulásra, annyival inkább versírásra sohasem lehetett, melyet én kitanulván egész szabadságában hagytam, hogy írjon, vagy ne írjon, mikor több Tanuló társai írtak.” Lehet-e ennél tapintatosabban irányítani az érzékeny nagy képességet? S ezt épp az anyaiskolától kapta meg, amely egyáltalán nem bánt kesztyűs kézzel rendbontó diákjaival, de rideg szigorúságának híre alaptalanul vándorolt tovább egészen a mi korunkig. Hiszen az a nevelés eredményes igazán, amelyik a szigor mellett engedékeny is tud lenni a maga helyén. Csokonait bizvást lehetett hagyni, s hagyták is: írjon és tanuljon, amikor akar. Tanult is ő, korán kiküzdött, magános kollégiumi szobácskájában tanult késő éjszakáig, végül már egészségét is veszélyeztetve.

Különösen rá lehetett bízni a verselést. Csak akkor volt rá képes, ha megragadta valamelyik tétel. Az iskolai rigmusfaragásról joggal volt lesújtó véleménye Aranynak, akit még Nagykőrösön is gyötört ez a tanítási gyakorlat: »Önteni a verset valamely feladott tárgyról, mint „az év négy szaka” — „a reggel” — „az égő ház” — „a zivatar” — „a középszer” — „a fősvénység” — „a hivalkodás” — stb. vagy valamely „pátrónus” nevenapjára örvendő — halálakor gyászéneket enyvezni össze, *többnyire latinul, de olykor kivételesen magyarul is*: (Én emeltem ki. — J. G.) Ez volt a költészet műhelye, a költői hivatás criteriuma.«¹⁸ Arany gúnyja jogos: közlése azzal zárul, hogy az ilyen rigmusokkal poéta-hírré vergődők népszerűsége „egy Kazinczy homlokát nem engedé a méltó babérhoz jutni”; — amiről persze legkevésebbé a Kollégium tehetett, amely az ország egész területéről vonván magához a legkülönbeket, csaknem minden korszakban akadt rímgyártói közt némileg hivatottak is. A Maróthy György alapította kollégiumi kántus óta zenei alapozást is kaptak a debreceni költők, a ritmusforradalom legszélsőségesebb hullámvázai középett is meg bírták őrizni a helyes egyensúlyt.

Amit gyakorlatilag várt a társadalom, arra minden iskola igyekezett tőle telhetően előkészíteni diákjait. Csokonainál is megtalálunk négyet az Arany-fölsorolta címek közül; csak hogy préceptora jóvoltából, aki semmire nem kényszerítette, annyira megfogták ezek a feladatok, hogy idővel átfejlesztette őket remekművekké. Ne felejtsük: iskolai feladatból teljesedett ki *Az estve is*.¹⁹ *A tél leírása* (Hyemis descriptio) először latinul készült el, hogy magyarul még

három ízben vágjon neki.²⁰ Kovács József tételei ötletesek voltak, nem egyszer klasszikus sorok értelmezését kérte Vergiliusból, Horatiusból. Latin címet nem egyszer kapott magyar nyelvű feladatuk is.²¹ Miféle szerencsés véletlen örökölte ránk Csokonai korai kísérleteit, másutt adtam számot róla.²² Toldy kritikái kiadásában a Zöld kódex magyar zsengeit is felsorolja (LXXXVIII—IX. hasáb), kihagyva közülük a későbbi remekeket, itt-ott az egymást követőket is szétválasztva, pl. a 25. (*A virtus legbátorságosabb köfal*) után csak a 46. helyen közli a *Thisbe keserveit*. Hogyan kerülhetnek tőzsomszédságba zsengek és remekek, abban nem láthatunk mást, mint a kezdő préceptor nevelői rátermettségét. Ez csakis az ő egyéni leleménye lehetett, nem kollégiumi hagyomány. Észre kellett vennie, mennyire feszélyezi épp a legtalentumosabb diákjait, akik között akadhatott nála idősebb is, hogy egy már elismert költő előtt botorkáljanak döcögős verslábaikon. Azzal bátorította hát meg őket, hogy tulajdon zsengeiből adott nekik kóstolót. Kérésükre tollba is mondott egynéhányat. A legelső *Egy kies kert leírása* volt; jó darabig hajlandó voltam föltételezni magam is, hogy egyáltalán ez a legkorábbi. (Máig ez áll élen az Összes Versek új meg új kiadásában;²³ ma már tudom, hogy épp a legkésőbbiek egyike!) Ezután, a leendő búcsúztatóíróknak, lediktálta egy korai elmékedését is (*Szüntelen közel van a halál*), amilyenekkel a sirató verseket volt szokás kezdeni. Toldynak annyira megtetszett ez, hogy vele kezdte a Hátrahagyott Elegyes Versek közlését kritikái kiadásában; — maga Csokonai törlendőnek ítélte.²⁴ Föltehetően osztálya kérte meg arra is, hogy újabb költeményei közül szintén diktáljon le nekik egyet. Ekkor került füzetükbe *Az Estvének le írása*, s követte maga *Az estve*, majdnem végleges 32 bevezető sorával. Annyira elragadhatta az osztályt, hogy a ZC írója még a tollbamondás napját is alájegyezte: „3. Április”.²⁵ Hasonló módon két változatban került ide *Egy Fösvénynek le írása* is; mikor Csokonai birtokába került a füzet, benne végezte el az érettebb átfejlesztését a *Zsugori uram* szövegévé.

Maga a diák, talán osztálytársaival versengve, összemásolta préceptoruk valamennyi hozzáférhető versét, a szerelmi tárgyúak kivételével. Nem érte be a sikerültebb darabokkal, nem is csupán feladatként, propositióra írt verseket vadászott. Az 52. levél hátlapjától az 59-ig a legkezdetlegesebbeket sem mellőzte, még a csaknem érthetelent sem (*Lurida sub dulci melle venena latent*, — majd visszatérünk rá). Az ilyenekhez alighanem a költő öccse segítette hozzá; így mindenestre elérte azt, hogy az ő gyűjteményét maga a költő vette át. Megjelölte a törlendőket, néhányba belejavított; a latin zsengekhez egy ujjal sem nyúlt. J. Secundus és Bonefonius 5—5, Muretus 1 latin szerelmi énekét már ő másoltathatta le, valamelyik jobb írású diákjával; de ami a ZC páratlan becsét adja, hogy tíz nagy haladó versének 1794-es merész toldalékát ebben fogalmazta meg. *Az estvé*-ét pedig ide tisztázta le.

Megállapítani a „deák nyelvű” Csokonai-zsengék hozzávetőleges keletkezésrendjét nem volt könnyű. Mondanivalóik alapján megkíséreltem ugyan, de nem éreztem kellően megalapozottnak ezt a rangsorolást, noha bevontam töprengéseimbe a hazai latin költészet hivatott kutatóját, Varga Lászlót, a Lucretius-fordító Tóth Bélával együtt. Végre Gaál László barátomtól nyertem szilárd alapot. Kérésemre összeállította az 1956-os Összes Versek valamennyi verselési hibáját; s tévedhetetlen füllel nem egy esetben még azt is kikövetkeztette, mi állhat a ZC-nek egyik-másik helyén, amelyet a latin zsengéknek ez az első nyomtatott szövege hibásan közölt. Megkettőzte biztonságérzetemet, hogy a tartalmi és formai mérlegelés néha azonos eredményre jutott. Minden egyes zsenge hiteles kronológiáját remélni ma már természetesen képtelenség; de a hibapontok száma világosan jelez. A nagyjából egyezők kis csoportjaiban még némi törekvés-rokonság is föl-fölcsillan. Mindenesetre elősejlik belőlük az a fejlődési út, amelyen a kisdíák, nem is éppen apró léptekkel, elsajátíthatta a latin verselés szabályait: hiszen 3 versben 14 közül már csak 1—1 alkalommal vét ellenük, 2 verse pedig teljesen hibátlan. Kezdeti botladozásának sem tudatlanság az oka, épp ellenkezőleg az, hogy a hazai verselésmódra jár rá a keze: 1. A sorok zöme nála is befejezett mondatból áll, akár a népdalban. 2. Mivel ütemeinket teljes szó vagy értelmes szólam szokta kitölteni, Csokonai eleinte igyekszik hasonlóképpen formálni a verslábakat is. 3. Szótagokat elhagyni ritkán szoktunk, még ha szóhatárokon találkozunk is a magánhangzók. Jóccakát, Aggyistegességedre! — ilyesmiket Petőfi egyik legnépszerűbb dala sem bírt elfogadtatni: „S id' adnák a világot rá'dásnak”, országszerte így éneklik: „S a világot adnák rá-adásnak”. 4. Minden hang számít, természetesen a *h* is. Petőfi első zsengéje, egy hexameteres iskolai búcsúvers 1838-ból még teljesen magyar kiejtésű; csak mitőlfogva a deákosokba mélyed, ír ilyen disztichont 1841-ben: „Meddig nyűgöz Amor kínos lánc(a)? Endymionnal./ Meddig jajgat (h)urom búskeseregve panaszt?” Vagyis a fiatal Petőfi római módra ír magyar elégiát, viszont a gyermek Csokonai „kálvinista Róma”-i módra latin verset. 5. Még az is nyomot hagy ezeken, hogy nyelvünkben csak akkor kötelező a magánhangzóhosszúság, ha a szó értelme függ tőle (csikós és csikos!). Apja kéziratos kötetében is *szivet* és *birót* talál; de hall hasonlókat dunántúli társaitól is, erdélyiektől viszont: réformátus, múltat stb. Majd még látjuk, hogy a *simul* mellé *simult* ír, közvetlenül előtte, egyazon disztichon-sorban.²⁹

1. Lássuk, hogyan jelentkeznek a mondottak *Ne quid nimis* című versében. Ez a legkezdetlegesebb: minden sorára jut 1,58 hiba, azaz 7-re 11. Íme az utolsó sora:

Si vis / ut rata / sint tua / quaeque / omnia / facta, tehát minden láb szóvéggel fejeződik be, s majdnem ilyen a 2. sor is:

Fastidit / ille/ rem tunc / nonque per / agere / potest. Csakhogy a quaeque omnia-t a római quaequ' omniá-nak skandalta volna; a gyermekköltő elnézte a hiatus-hibát, de ha kimondandó lenne is a que, hosszan kellene ejteni, holott rövid.

Metrum-hibái még: 2.s: fastidit, nem fastidit; illē, nem illē; perāgere, nem perāgere, ez a szó egyáltalán nem illeszthető hexameterbe; pōtest, nem pōtest.

3.s: utquē, nem utquē; 4.s: āquis, nem āquis, *qu* előtt nem nyúlik meg a rövid hangzó; 5.s: nōmen, nem nomēn, hiszen *in* követi, nem mássalhangzós kezdetű szó.

A hiatus-hibát számítsuk kétszeresen, ezt latin tudás nélkül is észlelnie kellene.

Helytelen olvasás mind az 1956-os, mind az 1967-es ÖV-ben: 6.s: scandite, nem scandere.

Gaal László *Ceruzajegyzeteiben* még a következőket állapítja meg: „2. *non* a *que*-vel kapcsolva nem szép; 3. *utque* nem szép, de metrikailag is rossz, ide – – vagy – – – kellene.”

Ha ez volt az első *propositio*, amelyet Kovács József adott, bölcsebb intelmet nem is köthetett a serdülő kamaszok lelkére. Úgy lehet, Icarus példájára is ő hivatkozott. Nemcsak a polgár sarjakra fért rá ez a tanács: elégedjenek meg sorsukkal, kilátásaikkal, — a Habsburg-gyarmat nemes úrfiaira hasonlóképp. Csakhogy legfiatalabb osztálytársuk bizonyára borzongva érezte át azt is, ami csábíthatta a nagyratörőt. Icarus vízbe vesztette tollait, igaz, mégis késő századokig az ő nevét viselte ott a hely. Icarus, a szárnyas ember, nem a költő jelképe-e titokban? Gondolni arra, hogy ő is lehetne ilyen, a legmerészebb álmaiban is aligha merhetett még a kis diák, a hírnév mindenestre belevillan a versbe.

Fogalmazása kezdetleges még, Icarus nevét fölösleges ismételnie, a befejező mondat többes második személyű állítmányát is ügyetlenül cseréli egyesre.

2. Ez után az a vers mutatja a legtöbb hibát, nyolc sorban megint 11-et, vagyis minden sorra 1,37-et, amelyikhez Horatius Ódái III. könyvének 29. darabjából választja ki *propositio*ul a 29—30. sort: *Prudens futuri temporis exitum Caliginosa nocte premit deus.*

Természetesnek kell találnunk, ha a polgárváros református anyaiskolája elsődrendű feladatának érezte az óvást minden szertelenkedéstől, túlzástól, de azt is, hogy az istenség titkainak fürkészésétől szintén igyekezett visszatartani diákjait. Tehát alighogy figyelmeztetett mértéktartásra, mindjárt ki is jelölte a határt még a vallás területén is.

A hexametert gyakran bontja még három adonisi sorra, itt pl. a harmadikat. Hiatus-hibái pedig még szaporodnak. Főképp emiatt akár ezt is lehetne legkorábbinak tekinteni. A ZC latin zsengei közt valóban ez az első.

Hiatus-hibák: 1.s: orbi universo; 3.s: acuta omnia; 7.s: quia omnipotens; 8.s: tantum ipse.

Metrum-hibák: 3.s: *ēt*, nem *ēt*; 7.s: *futura*, nem *futura*; 8.s: *scīt*, nem *scīt*; — itt a h-t bizonyára teljes értékű mássalhangzónak veszi.

Az is magyar beidegződés, hogy a *caussam*-ot három szótagúként skandálja, a két *ss* létjogos alak.

Helytelen olvasás: 1.s: *orbi*, nem *ipse* (Ö. V. 56), sem *sibi* (67.); 2.s: *cunctis*, nem *eventis*; (56) 3.s: *vox*, nem *voce* (56.); *terret*, nem *tenet* (56., 67.); 4.s: *horrent*, nem *tonent* (56., 67.); 8.s: *tantum*, nem *tantam* (56., 67.).

3. Föltehető, hogy a *Prudens futuri* után kapott az osztály más proo-kat is. Csokonai olyat látszott vállalni, amelyben mintha tovább folytatta volna ön maga meggyőzését: *Magna servitus est magna fortuna*; — mind tárgya, mind verselése alapján ideilleszthető a legtöbb joggal. A hiba-arány itt 12 sorra 13, 1.08. Jaj a nagyoknak, — mondja: nagy rabság a nagy szerencse. Aki fölért a csúcsra, retteg mindentől. Még akik mézes szóval barátjának hazudják magukat, rendszerint azok is mérget rejtenek a méz alatt. (Ez a kép visszatér majd egy magyar zsengéjében is.)²⁷ A villám az ormokat sújtja, az alacsony fekvésű helyek mentve maradnak. Horatiusra is gondolhatunk itt, (Carm. II. 10.: „Feriunt summos fulgura montes”); de főképp az figyelemreméltó, hogy az egész versből árad a polgári öntudat: *a kisémbert biztonszágerzete*. Szinte szánja a magasrangúakat; még a szegény sosem nyugvó királyoktól sem tagadja meg részvétét. Debrecen nagy főbírája, Domokos Lajos ellen régóta folyik a hajsza Bécs részéről, becs-telen eszközökkel: egy besúgó okirathamisításra, sőt házfeltöresre is vetemedett a főbíró irattárának elemelése céljából. Végül sikerült is a „kalapos” királynak elmozdítani Domokost 1786. január 22-én. Csokonaira jellemző, hogy ilyen szellemben dolgozza föl az iskolai tételt; király-sajnáló eszmék okvetlenül jutottak el a kollégiumi diákokhoz még Mária Terézia korában az *Ágis tragédiájá*ból. A város protestáns polgársága bármekkora hálát érzett II. József iránt, helyes céljai miatt, erőszakos eljárásával őket is kormányzata ellen ingerelte. Érthető, hogy Csokonai később Blumauer satíráját fordítja,²⁸ amelyben az árnyékszék különbnek minősül a trónnál, mert „a trónusba sokszor terhes ülni, Te még könnyítesz a helyett”.

Hiatus-hibák: 1.s: *jam omnia*; 4.s: *nempe ut*; 6.s: *nam ii* (így: „vers nem kezdődhet” — Gaál L.); *sincero habebunt*; — mássalhangzóként kezeli a h-t.

Metrum-hibák: 5.s: *tēnent*, nem *tēnent*; *timent*, nem *timent*; 6.s: *nēc*, nem *nēc*; *amicos*, nem *amicos*; 12.s: *loca*, nem *lōcā*.

Helytelen olvasás: 4.s: *tunc*, nem *nunc* (ÖV 56., 67.); 5.s: *corde sincero*, nem *corda sincera* (ÖV 56., 67.); 10.s: *Reges*, nem *reges* (56.), *regas* (67.).

4. A hibák száma az itt következő csoportban lényegesen csekélyebb; már ebben a 4-ben: *Nil feret ad manes Divitis umbra suas* mindössze 4, soronként csupán 0.57, ezekből is két esetben a magyar gyakorlatot követi.

Hiatus-hibák: 2.s: *magna ope*; *ubique habetur*; — a h-t mássalhangzónak veszi.

Metrum-hibák: 2.s: *divēs*, nem *divēs*; *nummīs*, nem *nummīs*, — itt mindkét értékkel előfordul, akár a magyarban egyaránt lehetséges pl. csinos és csinos.

Gaál L. megjegyzése a 7. sorhoz: „*tunc* a sor végén stílus szempontjából kifogásolható. (Mint a *majd* a magyarban fentebb)” — ti. a műfordítás 4. sorában.

Helytelen olvasás: 1.s: *quisquis*, nem *quisque* (56.); 4.s: *valebit*, nem *volebit* (56.).

Olyan tárgyat dolgoz itt fel, amelyről bőven hallhatott templomi és iskolai prédikációt és polgári beszélgetést. Pénzen mindent megvehet a gazdag, de mit ér mindez. A másvilágra semmit át nem visz.

5. A következő vers címe Horatius *Ars poetica*-jának 9. 10. sorából származik: *Pictoribus atque poetis*: A festő meg a költő merhet mindig akármit, megvan rá a hatalma. A hibaarány 14 : 4, 0.29.

Az érett Csokonai teljesen modern már abban, hogy fönmaradt világirodalmi vázlata (*Historia Heliconis*) a képzőművészettel és a zenével hozza kapcsolatba a költészetet; pár évtizeddel korábban Bod Péter *Magyar Athénása* (1766) alig hajlandó irodalomnak tekinteni mást, mint a tudományos műveket. Ennek a fölfogásnak gyermekkori zsengéjéig nyúlik vissza a gyökere. Préceptora jóvoltából Horatius útmutatása alapján már 11 éves korában eltöprenghet a festők és költők közös teremtő szabadságának mivoltán.

Példáit természetesen az antik mitológiából veszi. De nemcsak a Chimaerát és közismert társait említi föl. Amivel fölsorolását kezdi, valóban elképesztő; — magát Raffaelt is megfestésre ösztönözte, pedig alapjában különbözött az antik szépségeszménytől. Egy Szűz, akinek kutyák vannak a hasa alatt! Csokonai egyenesen méhet ír: *sub utero*. Az ÖV tévesen *ultronak* olvassa, s miért, miért nem, az egészét így tolmácsolja: „mondani is hihetetlen, Diánát hogy ebek félik”. A Szűz valóban Diana, ki lehetne más; de mi abban hihetetlen, ha a kutyák félnek a vadászat istennőjétől? Egyedül az ephesosi Dianára gondolhatunk itt.²⁹ Honnan ismerte Csokonai már ezt is gyermekkorában, nincs mód eldöntenünk. Aligha préceptorai buzgósága folytán; — azok felhívták volna az osztály figyelmét, hogy az istennő szobrán különféle állatok zsúfolódnak együvé, szarvas, sőt még griff is. A kollégiumi Nagykönyvtáron kívül apja baráti körének valamelyik értelmiségi tagjánál is megpillanthatta a szobor rajzát.³⁰ S az ő minden iránt érdeklődő agyába nem csoda, ha annyira bevéődött ez a kép, hogy elsőnek épp ezt említi, mint leghihetlenebbet. Szép fiatal nőarcot látott, amelynek lepelbe burkolt testét öt pánt fogja mind szorosabbra, úgy hogy az egész kissé csonkakúphoz hasonlít. A pánt-közök mintha emeletek volnának, egymás feje fölött mindeniken 2—3 állat néz velük szembe azonos tartásban, hátsó lábain ülve s az elsőkön magasba egyenesedve. Ez is elég különös, de amit már Winckelmann is említ, jelképesnek minősítve, mellei tömeges ábrázolása. Diana szobra ez, a hold és a vadászat istennőjéé, de nemcsak vadak láthatók rajta, hanem virágok és méhek is. Mintha az egész természet

telmo posegenek jelkepe lenne ez az ephesosi „szűz”, három-négysornyi mez-
telen melle a keleti képzelet túlbúrjázásával múl felül minden emlősállatot.
Erről persze Csokonai egy szót sem szól. Neki a kutyák is elég hihetetlenek.

Hiatus-hiba: 13.s: omnia et.

Metrum-hiba: 2.s: illis, nem illis; 9.s: et Harpias, nem et Harpias.

Helytelen olvasás: 7.s: utero, nem ultro (56., 67.).

6. *Vis et nequitia*. Egész életreszóló meggyőződése fejeződik ki ebben a fel-
adatban, később magyarul is érdemesnek tartotta újból kidolgozni,³¹ címe pedig
előfordul egy 1797-es autográf versjegyzéken, amelyet a *Dietai Magyar Musá-*
hoz készített. Már gyermekfővel Trója pártján áll Csokonai, megveti az álnok-
ság diadalát. Akkor olvasták az Aeneis II. énekét, elvetemült tettnek, gonosz
elme művének minősítette Odysseus cselét. Mindössze két hibája van a versnek,
0,29 jut egy sorra.

Metrum-hiba: 7.s: p̄aritquē, nem p̄aritquē.

„6. *Priamos*, nom[inativus] nem lehet, mert így a latinba nem veszik át. Gen[iti-
vus] pedig helyesen *Priami*.” (Gaál L.)

Helytelen olvasás: 3.s: sangvinolenta, nem sangvinolentia (56.); 5.s: accedens,
nem accidens; viscere, nem vitale.

7. *Haud facile emergunt*: Nem könnyű kiemelkedned, ha az otthoni ínség
gától szüntelenül. Első disztichonos kísérlete ez. Már ekkor észlelhető csírájá-
ban az a sajátsága, hogy mindkét oldalról megvizsgálja a jelenségeket. A *Nil*
feret azt fejezte ki, mit sem ér a kincs, hiszen a másvilágra nem vihetjük át.
A földi élet szempontjából fordított a helyzet: aki pusztá önerejéből akar magas
polcra hágni, kineveti a pénz: sosem bírsz fölemelkedni a kunyhók közül, míg
együtt nem haladunk. Ebben a csoportban már egészen csekély a hibaarány
(6 : 1) 0,16. A fogalmazás módja kezdetleges marad.

Metrum-hiba: 5.s: s̄i mul, nem s̄imul, mint első előfordulásakor; akárcsak a
magyar versben egyaránt jogos lehet szíves és szives, vagy síma és sima.

„2. sine cum nummis, helytelen v. legalább is nagyon erőltetett szórend.”
(Gaál László)

Helytelen olvasás: 3.s: sine me, nem se; pergere, nem pergete.

8. *Hiemis descriptio*. A harmadik csoport javulása verstani tekintetben már
akkora, hogy hosszabb idő közbeiktatását kell föltételezni. Hibái mennyisége
alapján a *Haud facile*-t (0,16) követő 0,13-as vers, a *Hiemis descriptio* igazolni
is látszik ezt a föltevést: ilyen propositiót az évszak beállta előtt aligha kaptak.
Élmény-téma tehát, s vele átjutunk arra a területre, ahol a kisdíák-fővel kidol-
gozott tárgy nem hagyja békén Csokonait egészen érett koráig. Magyarul há-
romszor vág neki, s végül egyik leghaladóbb költeményévé fejleszti: a tartalmat-
lan úri farsangolás körképévé. Egyelőre persze egyéb érdekl, nem a hétköznapi
valóság. Olvasmány-émlékei zsúfolódnak egybe: a sarkvidék vihara, a havasok
képzelei vonzzák. Csak egyben hiteles a gyermeki szemlélet: kétszer is említi a

roppant jégcsapokat, úgy csüngenek alá az istállóról, mintha kardokként keresztül akarnák döfni a földet. Később, mikor végleges formába önti erről a tárgyról írt magyar versét, még mindig a jégcsapok képéből indul ki,³² bizony-ságául, mekkora borzadályt kelthetett benne ez a látvány.

Metrum-hibák: 9.s: nīve, nem nīve; 12.s: pēdibus, nem pēdibus.

Helytelen olvasás: 5.s: pendet, nem pendit; 9.s: Non, nem Nive (1956.), vagy [Nive] (1967); 14.s: pendet, nem pendit; stabulis, nem stabutis (1967.).

Degeneres animos timor arguit: Elfajzott lelket félelme elárul. — Már csak egy *metrum*-hibája van 9 sorból. Újabb terméke az Aeneisszel-foglalkozásnak; címét is abból vette a préceptor (IV. 13.). Az éjszakánként magánosan olvasgató, agyrémeitől gyötrött gyermek itt mintha önmaga fölött mondana ítéletet. Vagy inkább fölmentés ez? Csak az istenek meg a félistenek nem ismerik a félelmet. Vagy talán ők is érznek ilyesmit, csak nem vallják be? — szólal meg a gyermek gyanakvása, a felnőttekkel szemben.

Metrum-hiba: 3.s: tēnet, nem tēnet.

A 7. sorban a *tensit* nyilván a gyermek-poéta ragozási vétsége tetendit helyett.

Helytelen olvasás: 4.s: non scandere, nem insordescere; 6.s: quem, nem quod; 7.s: tensit, nem temptat; 9.s: sed saltem, nem vel saltem.

10. *Apum pugnae descriptio*: A méh-csata leírása.

A zsengek negyedik csoportjához értünk. A gyermek-észjárás nem változott, de igen, amin a tanulás segíthet. Már csak századrész számokkal rangsorolhatjuk a hibáját (0,09). A *Békaegérharc* költője, aki 18 éves fővel népszerű komikus eposzt alkotott, ekkor vállalkozik először harcoló állatok ábrázolására. Rokokó-remeklésekre kezdettől hajlamos képzeletével a parányi méheket énekli meg, mint majd többször is később, ezeket a hasznos méz-adókat. Fullánkkal fenyegető mivoltuk gyakran aggaszthatta kicsi korában, — magyarul is haragos, bosszúállóknak ábrázolja őket egyik zsengejében, a költői érzékenység jelképéül.³³ Olvasmányai tele vannak harcleírással; ő is fest félelmetesebb állatviadalt hamarosan: bikák párbaját.

Metrum-hiba: 5.s: dōnavit, nem dōnavit.

Helytelen olvasás: 1.s: novus, nem novam; 6.s: sociam, nem socia (56.), [socia] (67.); vocavit, nem volavit.

11. *Taurorum lucta*: Bika-párbaj.

Ez már valóságos megfigyelésnek rémlik az állattenyésztő Debrecenben, amelynek utcáin még a 20. század elején is reggel, este átvonult a város szélén legelésző csorda. Milyen rettegő kíváncsisággal figyelhette a kisgyermek a bikák párviadalát. Már belefogalmazza az okot is: a legszebb tehénért folyik a harc, s Csokonai *coniunx*-nak, hitvesnek nevezi az elnyerendő állatot, választékosabb szóval, mint az uxor.

Teljesen hibátlan utolsó szavai „tandem jam fessi relinquunt” ötlábú hexametert zárnak, de föltehető, hogy ez a másoló hibája.

Helytelen olvasás: 6.s: feriitque, nem fervitque (67.); 9.s: praecelsissima, nem percelsissima (56., 67.); 10.s: instar, nem intrat (56., 67.); 13. s: tandem jam fessi, nem tandem fessi (56.).

12. *Nescio qua natale patria cuique est cara:* Nem tudom, miért kedves kinek-kinek szülőhazája.

Megint képzeleti anyaggal dolgozik: a szülőföldjüktől távol élők lelkiállapotát ábrázolja. Hallhatott ilyen vallomásokat diáktársaitól is, akiknek csak egy része volt debreceni. De tanáraik, nevelőik szintén sosem voltak külföldjárók híjával. Nem egyszer hallhatta Csokonai erről pl. magának a nagy Weszprémi Istvánnak a megnyilatkozását is. Ketrecebe zárt fenevadakat esetleg tulajdon szemével is látott egy-egy nagyvásáron Debrecenben. Hazai vadakat, faodúk lakóit pedig megfigyelhette a Nagyerdőn is.

Végső mondatának a Horia-fölkelés adhatott korszerűséget; az anyanyelvünkben meghonosodott Hóra nevet Hora alakban bele is szövi elítélően egy 1793-as versébe (*A pártütő*).³⁴ A II. József reformjaitól bátorított erdélyi, főleg román jobbágyok 1784 novemberében keltek föl, de a hónap végére le is verték őket, vezetőiket pedig 1785. február 28-án törték kerékbe. Mikor préceptoruktól megkapták a tételt, az erdélyi esemény még elevenen élt Csokonaiban; kedvező fényt vet mind az iskolára, mind az ő családi környezetére, hogy nem sovinszta gyűlölethirdetésre aknázza ki ezt a tragikus eseményt, mikor a hazaszeretet fokát igyekezett földeríteni.

Metrum-hiba: 8.s: benē, nem benē.

Helytelen olvasás: cím: cara, nem extra; 5.s: Amalthae, nem Amalthea; 7.s: terras, nem terra (56.); 10. s: haec, nem hae (56.).

13. *Dum in dubio est animus:* Míg lelked habozik, kis ok is ide és oda ingat.

Ez már a latin zsengek végső kis csoportjából való: hibátlan. Még hozzá disztichonban, amellyel nem könnyen birkózott meg a kis Csokonai. Az a magyar disztichonja, amelyben még igen hibás sorok ringatják a gályát, *A kalmárt* éneklí. A kép-összefüggés sejtetni engedi, hogy ehhez a találó jellemvázlathoz, az ingatag polgár képéhez saját környezetéből, a debreceni civisek sűrűjéből kapott el vonásokat.

Helytelen olvasás: Címe: impellitur, nem depellitur (56.).

14. *Orpheus Tartara penetrat:* Orpheus behatol az alvilágba feleségéért, Eurydicéért. — Még maga a mitológia érdekli, Tantalus gyermekésszel is jól elképzelhető kínja, nem a szerelem, nem Eurydice. (Végső éveiben majd gyönyörű elégiákat ír ezen a néven egy debreceni lányhoz.) Utolsó szavai a dal hatalmát zengik.

Helytelen olvasás: 8.s: contingere, nem attingere; a ZC-ben gtingere áll, ha attingere lenne, az előtte álló potuit metrum-hibássá változnék, mert itt potuūt kellene.

*

Maradt még a ZC-ben a versek végén egy rövid latin búcsúbeszéd is. Más aligha írhatott ilyet, mint egy kivételesen okos, fogékony gyermek, aki már világosan képes megfogalmazni a *haszon* polgári filozófiáját. Hagyján, hogy e nélkül a földek parlagon hevernek majd, — fejtegeti — de a templomok is összedőlnek, nem lesz isten sem (persze a pogány istenekről mondja ezt). Csokonai préceptora átnézhetette, talán csiszolt is rajta, de tőle aligha származhatik ilyen állítás, sőt még az a másik sem, hogy Nagy Sándor inkább ellensége volt az emberiésgnek, mint barátja. Messze előre világítanak ezek az eszmecsírák, jelezve a költő békevágyát. Jön idő, mikor gyilkosoknak, henteseknek nevezi az eposzi hősokeket.

Arany maga is a debreceni Kollégium hatóságán belül tapasztalta, hogy „a poéták” jóval több latin verset írtak, mint magyart. Csokonai esete is ez volt-e, vagy csak a ZC összeállítója fordította meg az arányt, nem tudjuk. Mivel a búcsúbeszéd bajosan hangozhatott el máskor, mint 1786 tavaszán, — a költő csodagyerekszerű kibontakozásáról ennyiből kell képet alkotnunk. Kétségtelennek tekinthetjük, hogy hamarabb megismerkedhettek a latin, mint a magyar verselés szabályaival.

Természetes, hogy az újdonsült poétáknak egyetlen egy osztályon belül a „magyar deákság” azonos pályáját kellett befutniuk, mint amelyet egész irodalmunk csinált végig akkorára. Líránk első mestere, Janus Pannonius még törvényszerűen csak latinul tudhatott művészi fokot elérni; sőt a 18. századi Debrecenben is előbb vált híressé latin verseivel Németi Pál, mint magyar remekeivel Csokonai.

Nem jelenti ez azt, hogy valamennyi latin zsengéje megelőzte volna az anyanyelvűeket; egy részük bizonyára egymást váltva keletkezett. Arra nem látok lehetőséget, de szükségét sem érzem, hogy a latin és magyar zsengeknek ezt a váltakozó sorrendjét próbáljuk megállapítani. Valószínű, hogy az első 7—8 főnmaradt latin nyelvű még 1785-ben létrejött, a poétai klasszis még hátralévő pár hónapjára maradt a többi. Még legfejlettebb latin zsengein is érzik a gyermeki szemlélet; a magyar zsengek írása okvetlenül folytatódott a következő években. Miután letelt Kovács József préceptorsága, 1786 tavaszától Nagy Sámuel, a későbbi prózafordító vezette tovább Csokonait egy éven át, mint *orator novitiust* (első éves rétor), s mikor abból az osztályból is kikerült, 1787/88-ban Fodor Gerzson vette át, mint *orator veteranust*, vagyis „második esztendő s Rhetor”-t. Fodor arról is számot ad, hogy Csokonai még főiskolai hallgató, „Metaphysicus” korában is irányítása alatt maradt, összesen tehát „egymás után két esztendeig”.³⁵ Ez alatt „mind szabad mind kötött beszédben Római nyelven tisztán írt.”³⁶ Ebből arra kell következtetnünk, hogy propozíciókat még 1789-ben is dolgozott ki. Magyar verseit Fodor nem említi ugyan, de bizonyosra kell vennünk, hogy feladatokat tovább is kaptak tőle. A ZC *propositio*-jelzéseit nagyjából hitelesnek lehet tekinteni. Akkor pedig Csokonai préceptorai szem

előtt fejlődött egészen a francia forradalom évéig, amikor végleg följutott az időálló alkotások fokára.

III.

A poétai klasszis kitünő alapot adott Csokonai formaművészetének. Főlkészítette mind hexameterben, mind disztichonban, hogy teljes vértességgel jelenhessen meg az ország legmagasabb méltóságai előtt, kezdve a nádortól a hercegprimáson meg a szatmári főispánon át, akiket mind latin nyelven ünnepelt és üdvözölt. De akkor a legkülönb magyar nagybirtokosoknak, sőt feleségüknek is bátran írhatott magyarul, megértették, meg is becsülték. (A következő nemzedékből Széchényi Ferenc fia, a „legnagyobb magyar” már csak felnőtt korában tanult meg magyarul; Vörösmarty pedig Gonerileknek bélyegezte kora magyartalan hölgyeit.) Csokonai már húsz esztendő fővel világosan látta, — *Tempesfője* rá a bizonyosság, mit remélhet, aki a kiváltságos osztályoktól vár anyagi támogatást. Dunántúli éveit nagyrészt köztük élte le; ő, aki Debrecenből 1795-ben mindjárt legalább négy kötetnyi kész művel és még továbbiak tervével állított be Pestre, komolyan hozzá sem láthatott tervei megvalósításához, míg haza nem tért szülővárosába, s előfizetőket nem gyűjtött Debrecenből és Patakról; — a Dunántúlnak csak a legszélén Komárom lakosai jelentkeztek komoly számban.

A magyar versművelésre is kisdíák éveitől fogva készült, avatott irányítással, de főképp saját géniuszától vezetve. Nincs egyetlen kortársa, de még utóda sincs, aki hozzá fogható arányban sajátította volna el nemcsak a múlt századok legszebb hagyományát: Balassi, Szenczi Molnár, Gyöngyösi, Faludi és Földi János vívmányait, hanem még művészi kuruc- és népdal ritmusokat is, olyan ritka ütemezésű sorfajtat, mint a 2, 4, 2³⁷ és a 2, 3, 3³⁸.

Latin zsengei a hibák csökkenése alapján öt csoportra oszthatók: I. soronként egynél több hiba, II. 0,57—0,29; III. 0,16—0,11; IV. 0,09—0,071 és V.: hibátlan. Véletlenül a négy első csoportból 3—3 vers maradt ránk; az utolsóból kettő, egy hatsoros disztichon és egy tízsornyi hexameter. Tárgykörönként is tagolhatók némileg: I. alapintelmek, II. élet és költészet, III. szorongások, IV. állatok harca; hazaszeretet, V. ingatag lelkek, s a dal ereje.

A zsengekből sokoldalú érdeklődés sejthető, a gyermeket olvasmányai vonzzák inkább, mint tulajdon élményei. Nemsak a hősök: Aenas, izgatja a Trója vesztét földidéző görög álnokság is; a mitológia közismert alakjai, Orpheus, Tantalus, az alvilág háromfejű ebe mellé odavillan még az ephesosi Diana is. Az Alpesekek, újra meg újra a tenger, főleg viharozva, a hegyoromba csapkodó villám, utóbarokk képzetei nála hamarosan a romanticizmust előlegezik már. Viszont a nyugtot nem ismerő hatalmasok már a felvilágosodás fényét jelzik, akárcsak a világszáró hős kalmárok, kunyhóból pénz híján föltörni nem bíró tehetségek (egy magyar zsengejében ilyen kifejezés is akad: „sok szegény király”).

— Két király-nyakazás közt írja ezt; a 17. századit angol bárd oltotta ki, a 18-ít a párizsi guillotine.) Feudális urak nem pompáznak itt. Hiányzik a magyar történelmi érdeklődés is, szinte az Árpádiász korai sárospataki tervéig. Józan polgári világ; keresztény misztikának egyetlen fuvallata sincs benne, de az antik mitológiához mértén teljességgel hiányzik belőle a bibliai képzeletvilága is, — élete végéig jórészt azokat az eseteket véve ki, amikor hivatalból írt halotti verseket.

Csokonai latin nyelvű zsegeit Juhász Géza helyesbítésével és magyar fordításával kiadványunk következő kötetében hozzuk.

- 1 Juhász Géza: Csokonai verselése, *Studia Litteraria* I. Bp. 1963. 49—67. Ezentúl Csv.
- 2 D(r). Schedel Ferenc: Csokonai Mihály minden munkái, Pest 1844—46. 952. hasáb. Ezentúl Sch.
- 3 KK IV. 33—102; benne a latin zsengek 78—85.
4. Sch XV—XVI. hasáb.
- 5 Harsányi István és dr. Gulyás József: CsVM Összes művei (ezentúl: HG) II. k. 665. Négyütemű tizenkettősökben kezdte a Georgicont, de mindjárt áttért 15-ösökre; „elfelejtethetlen publicus praceptor”-a, Kovács József ugyanígy fordította le az Aeneist (ld. Sch 823.h.). Ez a magyar sorfajta egyezett meg leginkább a hexameter terjedelmével.
- 6 Vargha Balázs: A „Zöld codex”, *ItK* 1953. 111—162. Helyesbítettem JG: Cs zsengei, *It* 1955. 1—17. Időrendem alapján kerültek aztán kiadásra CsVM Összes versei (ezentúl ÖV) 1956-ban, s azóta még két alkalommal, 1960-ban és 1967-ben Az 56-os latin zsengeiben sok a hiba. Viszont a 67-esben újból fölbukkan egy vers, amelynek semmi köze a költőhöz (II. 501—7. Álom).
- 7 HG II. 596.
- 8 Márton József: CsVM nevezetesebb poétikai munkái, Bétsben 1816. VI. Ezentúl NPM
- 9 Nagy Sándor: A debreceni református kollégium, Hajdúhadház 1933. 104.
- 10 Márton NPM VIII.
- 11 Vargha Balázs: Csokonai emlékek, MTA 1960. 191. Ezentúl CsE
- 12 NPM VII.
- 13 Haraszi Gyula: CsVM Bp.1880, 12. Megfoghatatlan, honnan merítette ezt a „hülye”-séget, szemben a költő préceptorainak egybehangzó efragdatásával. Alighanem: ahonnan Rózsit, a „beteg szomszéd lány”-t.
- 14 Sárvary Pál: Csokonay életének töredék vonalai, CsE 393.
- 15 NPM VI.
- 16 Debr. kollégiumi nagykönyvtár R 702 aa; CsE 27.
- 17 NPM VI.
- 18 Arany J: Irányok. Prózaí dolgozatai, Bp. 1893. 91.
- 19 ÖV I. 252.
- 20 ÖV II. 274; I. 70, 275; II. 247.
- 21 Tizenhárom ilyen maradt ránk. ÖV II. 230, 232—35, 241, 244, 246.
- 22 *It* 1955. 5—9.
- 23 KK IV. 37/r. ÖV II. 229. ÖV 67. II. 183.
- 24 Sch 711.h.
- 25 Március 24-én választották meg préceptornak; — elég gyorsan haladhatott.
- 26 Haud facile emergunt. . . 5. s. ÖV II. 272.
- 27 Lurida sub dulci. . . ÖV II. 234.
- 28 Óda az árnyékszékhez, ÖV II. 463.
- 29 Petiscus: Der Olymp. Kezemben a 16. kiadás: Leipzig 1871. Ld. IX. tábla.
- 30 Elterjedt lehetett ez a vaticani szoborábrázolás. Ld. ugyanezt Petz Vilmos: **Ókori lexikon**, Bp. 1902. 245: Az ephesosi Artemis.
- 31 ÖV I. 23.
- 32 ÖV II. 247; I. 70, 275.
- 33 ÖV II. 233.
- 34 ÖV I. 151.
- 35 NPM VII.
- 36 NPM VIII, CsE 230.
- 37 CsV 55.
- 38 Juhász Géza: Az első magyar műnépdal, *Alföld* 1967. február.

ЮНОШЕСКИЕ ЛАТИНСКИЕ СТИХОТВОРЕНИЯ ЧОКОНАИ

Статья занимается четырьмя стихотворениями великого поэта-классика венгерского Просвещения, написанными, по обычаю того времени, на латинском языке как школьные поэтические задания. Эти юношеские опыты Чоконאי до сих пор почти оставались вне внимания исследователей. Соавторы описывают практику и метод обучения поэтики и обязательной версификации, практикуемые в Дебреценской кальвинистской коллегии в конце XVIII в., и тем самым облегчают понимание юношеских стихотворений Чоконאי. С учетом метрических ошибок, встречающихся в стихотворениях все реже и реже, а также путем анализа идейности и содержания юношеских латинских стихотворений Чоконאי, соавторы определяют их до сих пор неизвестную хронологию. Они вводят корректуры в ошибочные прочтения, находящиеся в прежних изданиях. Вместе с тем они обращают внимание и на то, что отдельные характерные темы и идеи поэта в зародышевой форме уже здесь имеются налицо. Они доказывают и то, что это вкрасификаторство на латинском языке помогло Чоконאי в том, чтобы в области венгерского стихосложения превосходить всех своих предшественников и современников по разнообразию и совершенству формы стихов.

Géza Juhász—Margit Gulyás:

DIE LATEINISCHEN ERSTLINGSWERKE VON CSOKONAI

Im Reformierten Kollegium von Debrecen war, wie in allen Mittelschulen der Zeit, üblich, im Zuge des Poetik-Unterrichtes als Schulaufgaben lateinische Gedichte zu schreiben. So hat auch Csokonai, der repräsentative Dichter der ungarischen Aufklärung, in seinen Gymnasialjahren lateinische Gedichte abgefasst, deren Text erhalten geblieben ist. Diesen Erstlingswerken hat die ungarische Literaturwissenschaft bisher fast keine Aufmerksamkeit gewidmet. Die Verfasser machen uns mit der Praxis des Poetik-Unterrichtes im Reformierten Kollegium am Ende des 18. Jahrhunderts bekannt; auf Grund inhaltlicher Merkmale und formaler Eigenschaften (z.B. Häufigkeit der metrischen Fehler) stellen sie eine Chronologie der Gedichte auf. Einige charakteristische Themen und Ideen des reifen Dichters melden sich schon in diesen Versuchen; auch seine später ausgebildete hohe Verskunst wurde durch diese frühen lateinischen Übungsstücke begründet und vorbereitet.

Boros Dezső:

ADALÉKOK CSOKONAI CSURGÓI TANÁRSÁGÁHOZ

Csurgót iskolája, iskoláját pedig Csokonai tette híressé, s e két név úgy összeforrott a köztudatban, hogy egyik a másikat felidézi az emlékezetben. Ma ropant egyszerű e kijelentő mondat két igazságát megfogalmazni, valamikor hatalmas küzdelem, sok-sok emberi aggodalom kapcsolta az iskolát is, Csokonait is Csurgóhoz. A múlt összezsugorította a küzdelmet is, az aggodalmat is, és a történelem ma már csak a tényeket tudja: Csurgón Festetics iskolát alapított a somogyi publikum számára, és — Csokonai dunántúli bolyongásai közepette Csurgón helyettes tanári állást vállalt. Sem egyik, sem a másik nem a csurgóiak akaratából történt, és mégsem lehet Csurgó szempontjából a véletlen szeszélyes játékaként felfogni egyik eseményt sem. Az iskola nemcsak azért került Csurgóra és nem Alsokba, mert Csurgó Festetics-birtok volt, hanem azért is, mert Csurgót a múltja predestinálta erre: „...Alsok egy szegény, alávaló hegyes völgyes falu... Csurgó mezző népes város... itt minden mesteremberek, piac, országuttya megvan... nemesebb is volna ilyen nevezetes Institutumnak egy mezzővárosban, politusabb lakósok, mint egy közönséges ismeretlen faluban, sült parasztok közé helyeztetni.”¹

Csokonai viszont Csurgóra kerülése előtt jó másfél évvel látatlanban szemet vetett az iskolára, amikor azt kérte a patrónustól: „...méltóztasson engemet valamelyik Oskolájában Professzorságra kegyelmesen felvenni.” (Csokonai első levele Festeticshez 1798. január 22.) A valamelyik iskolák egyike a csurgói volt. Igaz, később ígéretésekkel és barátságra appellálva kellett Csokonait Csurgóra erőszakolni — de a komáromi kudarc után Csokonai somogyi bolyongásainak motívumai között feltétlen ott lehetett az egykori gondolat: hátha tanár lehetne Csurgón.

Csokonai csurgói tanárságának előzményeiről nagyon kevés dokumentum maradt fent. Az előbb említett levélbeli kérelmen túl egyszer arról beszél Lillának, hogy szép városbeli professzorné lett volna, ha vární tudott volna két hónapig, egyszer pedig Szentgyörgyi esperes írta le: „Én tegnap Csokonait megpróbáltam, de semmiképpen rá nem beszélhettem, holott elébb maga nagyon kérte...” hogy t. i. Csurgón tanár legyen.² Aztán már csak azt tudjuk, hogy 1799. május 25-én megérkezett Csurgóra mint interimális professzor.

Feltételezni sok mindent lehet, akár azt, hogy Festetics ígérte meg neki

Csurgót, akár azt, hogy barátai: Szokolay, Kis Bálint, Pálóczi villantották fel előtte a lehetőséget. E feltételezéseken túl egy bizonyos: volt olyan időszak Csokonai életében, amikor nagyon szeretett volna csurgói tanár lenni, amikor maga kérte. Talán ezért is ment vissza másodszor is Somogyba, különben nehéz elképzelni, hogy Lilla férjhezmenetelének hírére Nagyvázszyból miért Délre, és miért nem Keletre vette útját. Pest, az Alföld és Debrecen is elrejthette volna a magát számkivetésre kárhóztató költőt. „Egy titkos kényszerítésre” Somogyba indult. Ez a titkos kényszer az a gondolat volt, hogy elnyerheti a professzorságot, mert ekkor már nagyon sok helyről tudta, hogy Csurgóra tanárt keresnek. Tudta Lengyel Józseftől,³ akivel még Komáromban találkozott, s aki elmondta neki, hogy őt erőnek erejével akarták rávenni Festetics ágensei, hogy ne Debrecenbe, hanem Keszthelyre és Csurgóra menjen. Tudta Szokolaytól,⁴ aki azért indult Komáromból Hedrehelyre (Csokonaival együtt), hogy a Csurgóra subrectornak távozó Kovács István tanítói örökébe lépjen. Tudta Kis Bálinttól, akinek anyósa az a Nagy Gergelyné asszony volt, aki később kosztadója lett Csokonainak Csurgón. És tudta végül a nagybajomiaktól, Sárközytól és Pálóczitól, akinek vendégszeretetét élvezte 1798 nyarától kezdve. Közvetlenül Somogyba érkezése után lehetett az a pillanat, amelyről Szentgyörgyi szól: amikor Csokonai nagyon kérte, hogy alkalmazzák. De a Belső-somogyi Tractus vezetői haboztak, mert nem szerettek volna Festetics ellenkezésbe kerülni, aki hónapok óta egyebet sem tett, mint tanárokat ajánlgatott Csurgó számára. Sárközyék úgy gondolták, hogy Festetics jogot formál a professzor kinevezésére, mivel ő adta a pénzt a tanári fizetés számára. Nem tudták levetni feudális életszemléletüket, és nem tudtak élni a szabadsággal, amelyet a felvilágosult Festetics felkínált nekik. Jól mutatja ezt éppen a professzori katedra betöltése körüli toporgás: a somogyiak mindig azt akarták megválasztani, akit Festetics ajánlott, jóllehet olykor maguknak is volt jelöltjük. Mikor például 1798 januárjában Festetics Lengyel József volt debreceni széniort kereszteti Kerekes ágenssel, a somogyiak tudomásul veszik, hogy az lesz a tanáruk. Vagy amikor Festetics egy mellékmondatban megjegyzi, hogy „... valami Szentgyörgyi is ajánlatik, kinek Győrött Doktor bátja vagyok...” ez elég arra, hogy Csépan azt írja Festeticsnek, miszerint Sárközyvel megértették egymást és Szentgyörgyi Dánielt meghívták professzornak. (Directoratus Protocollum 1798. április 18. 444 sz. alatt). Festetics augusztusban ismét mást ajánl: Jezernitzkyt. Csépan szeptember 15-én még enyhén tiltakozik Jezernitzky ellen, s azt mondja, hogy ő Kallós Mózes felé hajol, mások pedig egy bizonyos Ángyánt akarnak. De amikor október 19-én Festetics rádörrent a Tractusra, hogy Jezernitzky megérkezett Bécsbe, s el ne szalasszák, mint Lengyelt, elég arra, hogy harmadnapra tractualis gyűlést hívjanak össze Csurgóra a professzor meghívásának és beállításának megtárgyalására. Jezernitzkyhez írott meghívó levelük fényt vet arra a viszonyra, amely Somogy és Festetics között volt. A levélben ugyanis kifejtik azt, hogy nincsenek meggyőződve Jezernitzky

alkalmassága felől, de mert a gróf ajánlotta, meghívják. Festetics ezt a levelet nem továbbította a címzetthez, hanem egy másikat írt, az előjáróságnak pedig az alábbiakban fejtette ki véleményét: „Belső meglelégedéssel értette Eő Nga a Ven. Tractusnak a Csurgói Oskola gyarapítására s virágoztatására intézett dícséretes készségét, melly szerint azon új Oskola kormányzása nem csak Professor választani, hanem még más ide tartozó tárgyakra nézve is szükséges Rendeléseket tenni s kitelhető képpen gondoskodni méltóztatott. Éppen csak azt az egyet sajnállaná Eő Nga ha ne talám a Ven. Tractus Jezernitzky urat tsupán csak az ő ajánlására vó [való] tekintetből válaszotta s más esmeretesebb meg-lehet derekabb férfiakat is ennek kedvéért a kit Eő Nga maga sem esmér hanem egyedül a Kerekes Ur javaslatára bátorkodott proponálni, félre tett s elmulasztott volna: mert e szerint Eő Nga egyenes szándéka egy általlyába el-volna hibázva a ki nem szintén Jezernitzky urnak, hanem hogy már valahára Oskola Kormányzónk legyen, egy akár kinek csak derék ember legyen az, választását óhajtotta. . .” (Festetics levelének kivonata a Directoratus Protocollumból 1798. november 2. 1092 sz. alatt.)

Az egész huzavona azért érdekes, mert mindez 1798-ban történt, amikor Csokonai Somogyban volt, aki maga is nagyon akarta, hogy Csurgón tanár legyen, sőt aki éppen ez időtájt dolgozott Pálóczyval egy jelenleg lappangó tanterven. Ezt a tantervet Csépának kellett volna elkészítenie, de végül is Pálóczy vállalta magára, s gyaníthatóan Csokonai segítségével állította össze, vagy Csokonai tanácsainak igénybevételével. Csokonai ugyanis 1798 nyarát és őszét Nagybajomban töltötte (bizonyíték erre a Mihálynap-i vers), s el sem képzelhető, hogy ne vett volna részt barátja munkájában, hiszen ő jobban ismerte az iskolai dolgokat, mint Pálóczy, akit 20 évvel előbb csaptak ki ateizmusa miatt a debreceni kollégiumból.

Írásos bizonyíték nincs, de feltételezhető, hogy Csokonai alkalmaztatása Festetics és Sárközyék között már 1798 júliusban, a főispáni beiktatáson szóba kerülhetett, ahol Csokonai nagy sikerrel szerepelt. De Festetics leinthezte őket, mert ágensei révén tudhatta, hogy Csokonait miért távolították el a Kollégiumból.

1798-ban sehol nincs nyoma a Festetics-levelezésben annak, hogy Csokonai is lehetne csurgói tanár, s éppen ez a hallgatás felettébb gyanús, különösen ha hozzávesszük, hogy amikor Csokonai valóban Csurgóra kerül tanárnak, ezt a tényt a vezetők csak két-három hetes késéssel merik bejelenteni Festeticsnek. Erre később még részletesen visszatérünk.

1798. december 15-én Festetics a következő alternatíva elé állítja a Tractust: „. . . Vagy az Alsóki Predikátor, aki most supplálja a Professort válasszasson Ordin. Professornak . . . vagy Kallós uram kit némellyek a Tractus tagjai közül projektáltak, hivattasson meg . . . vagy pedig halasztasson még addig a más professor választása, míg Jezernitzky szándékát tudunkra adja. . .” (Directoratus Protocollum 1798. 1304 szám alatt.) Csokonai talán egy ideig reménykedett,

s amikor megtudta, hogy a patrónus mindenkiről beszél, csak róla nem, hagyta ott Nagybjajomot, átment Csökölybe, s ott írta a *Kifakadás* keserű sorait „Mind-en lelkek napján”, 1798-ban. Ettől az időtől fordulhatott meg a helyzet, amire Szentgyörgyi levele is utal, hogy hiába kéri, menjen Csurgóra, nem hajlandó. A következő esztendőben még kilátástalanabb a helyzet, amikor is márciusban két professzort hívtak meg Jénából: Császári Lósi Pált és Budai Pált. Budai el is indul Jénából Csurgóra, de oda soha nem érkezett meg, mert időközben a Tractus meggondolta magát, s kisebb jövedelmet akartak számára biztosítani annál, amit eredetileg ígértek. Amikor ezt Festetics megtudta, nagyon kemény hangú levelet írt Csépán fiskálisnak, amelynek a kivonatát ismerjük: „Nem ítéli szükségesnek Eő Nga, hogy ez eránt való észrevételeit elől ne hordja. Maga Fiskális Úr által fogja látni melly nehéz légyen az egész Tractus nevében tett ígéretek már akárhogy és akárki által tétettek légyen is azok, visszavonni és így egy ilyen tiszteletre méltó tagnak jó hírét nevéért kérdésre kitenni; mert ki ne veszené el kedvét ha előszer kellemetes Propositionok tétetnek utóbb pedig azokat restringálni kívánniák. . . Ilyen politicával hogy t. i. többet ígérünk s az után mindég kevesebbet adunk lehetetlen jó embereket kapni és így ezen oskolának pusztulásra kelletik jutni. Koránt sem Eő Nagysága miatt, a ki az oskola virágoztatásáért maga részéről mindent elkövetett, hanem a Tractus előljárói késedelmezések és határozatlanságok miatt. . . Amidőn tehát Eő Nagysága tsudákozását jelentené, hogy Fiskális Úr a Budai Úrral történt dolgot elhallgatta, hogy ha még Keresztur táján mulatna, Keszthelyre által rándulni ne sajnálkozna. . .” (Directoratus Protocollum 1799. május 20. 565. szám alatt.)

Csépán nem Keszthelyre, hanem Nagybjajomba sietett, ahol sürgősen összehívta a Tractus vezetőit. Ekkor beszélték rá Csokonait, hogy tegye félre sértődöttségét és menjen el Csurgóra. Ismertették vele a helyzetet, amely nemcsak Budai távozása miatt súlyos, hanem Császári miatt is, mert kint maradt még egy szemeszterre Jénában, és akit a pápaiak, nagyobb fizetést ígérve, el akartak csábítani. Csokonai engedett az unszolásnak és május 25-én Csurgóra ment. A gyűlésről Csépán számolt be Festeticsnek, de egy szóval sem említette a megoldást. Érdemes a levelet eredetiben idézni:

Illustrissime Domine Comes Domine mihi Gratosissime!

Hesterna die perlectis in Consistorio Tractuali duplicibus Dni Császári Litteris quas idem ad publicum et ad Rdum Dnum Szentgyörgyi rederat, longa de eo, quid agendum esset habita fuit consultatio. . . parte autem et altera obtulit se oculis omnium nostrum triumphus Papensium, qui quia jam Superos nequeunt, Acheronta movent, ut pia Illustritatis Vestrae Sacrificia Nostramque intentionem eludunt, et Scholam partibus his tam utilem futuram is ipsis incunabulis Suffocent ac perimant. Tristes hae imagines ita occuparunt Animos omnium nostrum ut qui alius prouti Satis fuerunt, hac vice vocem premere coacti sint. . .

Casum vero in omnem, ego Dnum Paulum Buday, qui in Mező Sz. György futurus dicitur, inducerem ad hoc ut vi promissi ad nos concedat, ac adventurum quasi pro certo Császárium suppleat eo atque, Dum tempus monstraverit eundem in Csurgo erga minus Salarium sine jactura Gymnasii retineri posse. Quod dum Illustritati Vestrae humillime referrem una in

eo Supplico dignetur Illustritatis Vestrae cum D^o Sárközy rem omnem ita conficere ut is
Nominē V. Tractus Menti Illustritatis Vestrae Conformiter ultimam possit D^o Császári ex
ipso adhuc itinere mittere Resolutionem, ego id agam omnia opera, ut Dnum Buday (nisi
morbus, quo pridem luctatur impediret), mecum ad Csurgo adducam. Gratiis in reliquo et
protectioni Illustritatis Vestrae humillime devotus, humillimo cum cultu et obsequio perenno
Illustritatis Vestrae

Nbajom die 25-a May 799.

humilimus Servus
Stephanus Csépan mp

A levél magyar fordításban:

Méltóságos Gróf úr nekem kegyelmes uram!

A tegnapi napon a Tractualis gyűlésen felolvastatott Császári Úrnak mindkét levele, melyeket a Tractushoz illetve Főtisztelendő Szentgyörgyi Úrhoz küldött, hosszasan tanácskoztunk arról, hogy mit is csináljunk... másrésről pedig mindannyiunk előtt megvilágosodott a pápaiak mesterkedése, akik ha már az égieket nem áll módjukban, az alvilágot mozgatják meg, hogy Méltóságod kegyes áldozataiból és a mi erőfeszítésünkől csúfot üzzenek és hogy ezen a részen oly hasznosnak ígérkező iskolát már bölcsőjében megfojtsák és teljesen elpusztítsák. Ezek a szomorú gondolatok mindannyiunk lelkét úgy megülték, hogy azok, akik más tekintetben szinte elégedettek voltak, emiatt hallgatni kényszerültek...

Mindenesetre én Buday Pál urat, akiről azt mondják, hogy Mezőszentgyörgyön lesz, rávenném arra, hogy ígérete alapján jöjjön hozzánk és Császárit, aki szinte már biztos, hogy meg fog érkezni, helyettesítse, és azon felül majd az idő is megmutatja, hogy őt Csurgon vissza lehet tartani kisebb fizetéssel a Gimnázium romlása nélkül. És még azt terjeszteném elő alázatosan méltóságodnak és egyúttal azért könyörgök, hogy méltóztassék Sárközy úrral az egész ügyet úgy intézni, hogy ő a Tiszt. Tractus nevében és Méltóságod beleegyező akaratával elküldhesse a még útban lévő Császári úrnak az utolsó határozatot. Én pedig minden örömmel azon leszek, hogy Buday urat, hacsak a betegség, mellyel régóta viaskodik, meg nem akadályozza, magammal hozzam Csurgóra. Egyébként magamat legalázatosabban Méltóságod jóindulatába és védelmébe ajánlva, legalázatosabb tisztelettel és hűséges odaadással maradok méltóságodnak

Nbajom, 1799. május 25 napján

legalázatosabb szolgálja
Csépan István mk.

(Eredetije Országos Levéltár Festetics levelezés 1799. 612 sz.)

Csokonairól mélyen hallgatnak, s ez az, ami megerősíti a föltevésünket, hogy Festetics korábban már elvetette Csokonai alkalmazásának lehetőségét. Csak két héttel később, június 6-án meri Csépan bevallani, hogy Csokonai Csurgon tanít, akkor is csak éppen megemlíti egy hosszú latin levélben, miután beszámol a Budayval folytatott beszélgetése sikertelenségéről. Néhány részlet a levélből:

...Domino Paulo Budai in consistorio Superintendentiali haud comparente, sed nec in possessione Áts, ubi parens habitat, reperto, usque Possessionem Hetény ultra Danubium sitam eundum mihi fuit. Hic collatis aliquamdiu Sermonibus impense ut delatum mihi fuerat, rogavi Dnum Budai, quatenus una mecum ad Csurgo veniret, ac vacantem Gymnasii Cathedram usque adventum Dni Császári suppleret. Recusavit primum ea assignata ratione: quod quum paulo ante, quam reverteretur Mater mortua esset, pater iam Senex et viribus fractus dimittere eum nolit... promisit: se iuxta duos dies ad parentem reversurum, cumque eo, quidquid posset, acturum. Cujus veniam, si impetrare posset, sine accurrere paratus esset... Casum in eum si erga invitationem medio mei factam venire Dnus Budai recusaret, solatium illud est: quod jam 24-a Maii adsit Professor interimalis Dnus Csokonyai magnoque cum scholarium applausu doceat; spes autem adhuc ea relicta, quod per fratrem... huc pertrahi possit D. Paulus Budai”

Magyar fordításban:

Budai Pál úr a superintendentiális gyűlésen nem jelent meg, sem Ács községben, ahol szülei laknak nem találtatott, ezért túl a Dunán lévő Hetény községbe kellett mennem utána. Itt sokáig beszélgettünk, és felette igen kértem Budai urat, hogy jöjjön velem Csurgóra, és tölts be a gimnázium üresen lévő katedráját Császári úr megérkezéséig. Visszautasította először azzal a megokolással, hogy anyja nem sokkal megérkezése előtt halt meg, apja pedig öreg és erőtelen és nem akarja őt elengedni... megígérte, hogy két nap múlva visszatér apjához és vele megtárgyalja, hogy mit tehet. Ha annak engedelmét kieszközölheti újbóli hozzáfordulás nélkül kész lesz (t. i. elmenni.) Arra az esetre, ha az általam eszközölt meghívásra Budai úr vonakodnék jönni, az a vigasztalásunk, hogy már május 24-től ott van mint időközi (ideiglenes) professzor Csokonyai Úr és a tanulók nagy tetszésére tanít, még az a remény is megvan, hogy estvére révén ide lehet csalogatni Budai Pál urat...”

(Országos Levéltár Festetics Levelezés 1800. 98 sz.)

De nemcsak Csépnán jelenti Csokonai munkábaállását, hanem Szentgyörgyi eszperes és Sárközy is.

Szentgyörgyi levele a következőképpen hangzik:

„Méltóságos Groff, Nagyságos Uram! Örömmel taníttya Csokonyai Mihály ur interimaliter a Csurgói Ifjakat, azok is nagyon jó kedvvel tanulnak, az én akaratom szerint ez már régen úgy lett volna, jobban is esett volna; a jövő héten egy Jénából jövő Tiszteletes Ifju Akadémikus téssen személyes tiszteletet Nagyságodnak. Ez otthon létivel szerentsélténk [!] Nagyságodnak. Alázatosan jelentem a Csurgói tanulóknak examennyek 4 julii lészen, reménylem Kovács István subrector ur fog szorgalmatosságának jelével vigasztalni, ezen terminust currentáltam és Mindeneket az examenre invitáltam, én Nságodat invitálni nem bátorkodom, de ha szerentsénk lehetne, nekünk Nságod kegyes személyének jelenléte örömet szülne, a Csurgói Oskola iránti észrevételeimet Nagyságodhoz adott levelemben többet írtam reménylem méltóztatott venni. Többire alázatos tisztelettemmel Grátiájába ajánlva vagyok Nagyságodnak alázatos szolgája.

Gige die 13 Junii 1799.

Szentgyörgyi István mk.”

Nagyméltóságu Gróff! Nékem különös Pártfogó Nagyságos Uram! Hivatalombul annyi időcskét szakasztván, hogy itt való Oskola mostani állapotját meg tekintsem, nagy örömmel tapasztaltam, hogy interimaliter substittus Csokonyai Ur a Tanulóknak teljes Contentumokra és nem kevés épülettel járjon el kötelességében. A methodus docendi, modus agendi, melyet mind publice mind sétálási közben Tanítványaival elkövetni szokott igen magához édesítette őket s minden jó reménységet nyújt Császári Ur eljövételéig maga felől.

Az már reményem valaki által Ngodnak referáltatott, hogy a jövő Esztendőben a mi Belső Somogyi Társaságunk az esztendőnként tartani szokott Superintendetiális Gyüléssel meg fog tiszteltetni és annak helye Nagy Bajomba defigáltatott. Ha Isten éltet hasznát fogjuk venni minden kitelhető képpen. Tudom akkor Csurgót Curiositásból is meg fogják látogatni. Bár-csak akkorig Deákjaink szaporodnának.

Hogy Császári Pál Ur eljön, valamint akkor, midőn Nagyságotól 100 arany anticipatiot megérttettem nem kételkedtem, úgy most már tellyes bizodalommal hiszem midőn Philosophiai Doctorságával Diplomája qua designati Professoris Csurgoiensis vagyon kiadva, melyet alázatosan accludálok.

Én neki egy nem régi vett privát levelére igen nyílt szívüen feleltem és abban recapituláltam mind azt valamit elébbi leveleire válaszoltunk s még tudni neki szükséges volt, már most ha eljön nem csalatkozhatik nagyon meg képzelődéseiben.

Hallom hogy a Pápaiak három ezer forint Capitalist szerettek össze számára vagy még egy professornak tejendő fundatioul, de még ennek interesse nem elég; az anticipatiot pedig neki egy általán denegálták, így ki tetszik, hogy ő kegyelme a Pápaiakkal szint ugy tractált mint mi vellünk. De hiszen ez mind semmi csak hogy mi kapjuk meg a Gloriát.

Ezek után magamat hathatós pártfogásába ajánlván alázatos tisztelettel maradok Nagyságotnak alázatos szolgálja.

Csurgó 17 junii 799.

Sárközy István mp.

(Mindkét levél eredetije az Országos Levéltár Festetics levelezésében található 1799, 710 sz. alatt.)

A három levél Csokonaira vonatkozóan ugyanazt mondja: interimaliter, ideiglenesen tanít. Ennek hangsúlyozása minden bizonnyal Festetics megnyugtatását kívánta szolgálni. De mind a három levél dicsérő szavakat is tartalmaz Csokonai munkáját illetően. Annyira egybehangzóak ezek a szavak, megállapítások és dicséretetek, hogy önkéntelenül felvetődik a gondolat: a tractualis gyűlésen előre megállapodtak abban is, miképpen értesítik Festeticset Csokonai alkalmaztatásáról, talán még a sorrendet is meghatározták: Csépan jelentse a tényt és indokolja Budai bizonytalanságával a szükségességét, Szentgyörgyi, aki viszonylag független volt a földesúrtól, fogalmazza meg, hogy Csokonai megbízása már rég megtörténhetett volna, és Sárközy részletezze Csokonai munkáját, s ezzel bizonyítsa az eljárás helyességét. Van még egy mozzanat, amely Festetics első reagálását mutatja. A keszthelyi jószágigazgatóságon minden érkező levelet s a rá adott választ gondosan bejegyezték a Directorátus Protocollumába. A Csépan levelét azonban csak egy évvel később, 1800 elején iktatták be a pro-

tocollumba. Ez arra mutat, hogy Festetics első felindulásában félredobta a levelet, mert úgy érezte, hogy kijátszották, elgondolásait és akaratát megkerülték. Csak a másik két levél olvasása után csillapodott le, és csak azok érkezése után, június 21-én válaszol Csé pánnak: „... Távul légyen, hogy Eő Nagysága valami ollyast szóljon, mely maga után még nagyobb nehézséget vonna, hanem egészen a Fiskális úr vélekedésére s a Ven. Tractus végzésére hagyja magát, akar tehát Császári úrnak lejöveteléig Csokonay urat marasztják meg, akar pedig Budai urat veszik fel vagy akarmi mást művelnek Eő Nga mindennel meg fog elégedni. Ha hogy Eő Nga foglalatosságai megengedik utolsó júniusba azon lesz, hogy Csurgóra lemelessen, ahol Fiskális Úrral több dolgokrul fog értekezödni. . .” (Directoratus Protocollum 1799. 612 sz.) Az utolsó kitétel arról tanúskodik, hogy van még mondanivalója erről a kérdésről, de azt nem lehet leírni, mert nem tudhatja, kinek a kezébe kerülnek levelei, épp elég kellemetlensége volt már, a császári udvar titkos ügynökei minden lépését figyelik, nemrég nyilvánították non grata personának, s tiltották ki Bécs területéről. Majd szóban kifejti véleményét a Csokonai ügygel kapcsolatban.

A közölt dokumentumok arra engednek következtetni, hogy Csokonai csurgói alkalmaztatásának Festetics volt az ellenzöje, aki politikai meggondolásokból igyekezett megakadályozni a tanári katedra elnyerését. Csokonai nem egyszerűen dunántúli bolyongásai közepette lett helyettes tanár Csurgón, hanem a körülmények kényszerítették erre a lépésre akkor, amikor már rég letett a csurgói professzorság szándékáról. Amikor először megfogalmazódott benne a gondolat, Lillával való boldogságának ígérétét jelentette volna Csurgó, amikor pedig Csurgóra kerül, Lilla már egy esztendője másnak az asszonya, s nincs szüksége a szép városra, mert nincs Lilla, hogy benne professzorné lehessen.

*

Csokonai munkakezdésének lendülete, Sárközyhez intézett kérelme a Geographia könyv elküldése iránt ellentmond a bizonytalanságnak és reménytelenségnek, jóllehet azt írja a levélben, hogy úgy él, mintha minden percben ki kellene Csurgóról költözködni. Igyekezett megvalósítani azt, hogy félelemmentessé tegye a tanulók életét, gondolkodásra és gondolkoztatásra építette az oktatást.⁵ Tanítványai nem értelmetlenül és mechanikusan magoltak, mert a professzor az óra egyik felében megmagyarázta közönségesen a tudományt, a másik felében magányos végrehajtásban egyénenként foglalkozott a tanulókkal. Ha tanítványa gyengébb volt a felfogásban „ott kezdte a világitást ahol tanítványának felfogható eszét állani észre vette” (Gál László visszaemlékezései. Csokonai Emlékek.) Jól látta, hogy az aktivitás, a „praxis”, az „Élet” jelenti a tudás alapját. Nem volt könnyű dolga. Elvadult embereket kapott, akik a régi oktatáshoz voltak hozzászokva. Csokonainak előbb arról kellett meggyőznie tanítványait, hogy van emberszerető oktató is, nem száraz tudomány, hanem

emberformáló tudást szeretne biztosítani. Ezért akart számukra a legmodernebb könyvekből jegyzeteket készíteni a magyarázatok kiegészítésére, ezért tanítja őket magyarul a magyar verselés szabályaira. Abban gyakorolja őket, „amelyben fogvatkozások vannak: a deákba, a számvetésbe és az erkölcsökbe”. A merev formákat is széttrökte, mert nemcsak az osztályteremben foglalkozott tanítványaival, hanem sétálás közben is. Nem a törvény, nem a virgács, nem a kemény szó biztosította a rendet, hanem a professzorból áradó humánus. Elődjének, Benedek Istvánnak nem éppen példamutató élete, az Alsók végében lévő „Pendelhajtogató” elnevezésű csárda az előző években elvadította a nagyobb diákok morálját. Csokonai jó szóval, életet tartalommal megtöltő tudománnyal megszelídítette az erkölcsöket. Gál László szerint nemcsak száraz tudományt adott elő, hanem érdekes ismereteket botanikából, természethistóriából, nemzeti történelemből, földrajzból. Csokonai a felvilágosodás humanizmusát és filantropiáját honosította meg háromnegyed esztendőre a csurgói iskolában.

Társadalmi bemutatkozása három héttel Csurgóra kerülése után történt, amikor is diákjaival felköszöntötte Festetics csurgói tiszttartóját, Paizs Antalt. Június 13-án volt Antal napja, s Csokonai az ezt követő vasárnapon, 16-án megjelent tanítványaival a majorban s erre az alkalomra írt köszöntő versét (Antal napjára) elénekelték a tiszttartó vendégei előtt. Ezzel a karénekléssel mutatkozott be a későbbi „színtársulat”. A karének betanítása közben jöhetett a gondolatra, hogy az évvégi vizsgán színi előadással rukkolhat elő. Sebtében összeállította *Cultura* c. darabjának szövegét. Három hét alatt mindennel elkészültek. A párbeszédet megírta, a szöveget be is tanította, a függönyös színpadot szükséges kellékekkel fel is szerelte. Igaz, a darab egy része megvolt. Még Debrecenben írta. A Patvarszky alapszövegét egészítette ki, s töltötte meg egy sereg aktualitással. Tisztes alakjában Nagyváthra, Festetics jószágkormányzójára ismerhettek, az ő életkörülményeire, méhészetére. Petronellában Nagyváthy háztartásának vezetőjére, Szalay Katalinra. Nagyváthy ugyanis a Festetics-től kapott birtokból⁶ Csurgón mintagazdaságot rendezett be, szőlőt plántált a malomgát felé húzódó kertjében, méhekkal bibelődött, virágokat és gyümölcsfákat ültetett a belterjes gazdálkodás tanulmányozása céljából, hogy később tapasztalatairól könyvet írhasson. Sajnos semmi adatunk nincs arra nézve, hogy Csokonai milyen viszonyban volt a művelt, sokat tapasztalt, szabadkőműves, polgári származású Nagyváthyal. Sehol semmi feljegyzés, levélbeli utalás. Nagyon közel laktak egymáshoz, pár száz lépésre volt Nagyváthy lakása a kollégiumtól. Ezen kívül Nagyváthy volt az iskola inspektora is, tehát mindenképpen kellett a kapcsolatot tartaniuk. A hallgatás, a nyomok későbbi eltüntetése arra utal, hogy valami miatt összekülönböztek. Ezért joggal merülhet föl, hogy az ok vajon nem Petronella, Szalay Katalin volt-e? A *Cultura* szerint Lehelfi a *Natur und Liebe* c. románnal és versecskével kedveskedett Petronellának. Vajon nem így kísértette-e meg Csokonai Nagyváthy barátnéját, házvezetőnőjét, aki a következő esztendőben (1800. november) egy leánygyer-

meket szült barátja házában, s Nagyváthy ezt a leánykát fogadta később örökbe az anya halálos ágyánál.⁷ Sem a vizsga körüli izgalmak, sem Festetics látogatása kapcsán Nagyváthy neve nem szerepel. Még Császári beiktatásának lázas ténykedéseiben sem. Vajon nem a haladó elvek, és a XVIII. századi körülmények közötti ellentét kényszeríthette arra Nagyváthyt, hogy magányba vonuljon, bezárkózzék; s ebből az elzárkózottságból a lány örökbe fogadása árán vágja ki magát? Kérdések, amelyekre nem lehet egyértelműen válaszolni. Mindenesetre Csire, aki az iskola első történetét megírta, Csokonairól olyan dolgokat is tudott, amelyeket szándékosan elhallgatott. Csokonai 1799 telén nem a Csurgón lakó Nagyváthyhoz, az iskola inspektorához fordult kéréssel a fűtés és a világítás miatt, hanem a kaposvári Csépanhoz.⁸

A *Cultura* előadásának napjáról legkülönbözőbb időpontokat közölnek a Csokonairól szóló művek. Megzavarta a meghatározást a fentmaradt másolatok eltérő szövege, az a bejelentés, melyet Ábrahám a következő előadásról mondott. Ezért többben augusztus 17-re teszik az előadás napját. A *Cultura* bemutatása minden kétséget kizáróan július 11-én volt, az examen napján. E csütörtöki napon az oratóriumban tartott vizsgán megjelent Festetics is, Sárközy is, Csépan is. A vizsga végeztével megtekinthették a *Cultura* előadását. Festetics nem értette meg a művet. A szájhagyomány megőrizte kifakadását, a levéltár pedig levelét, melyben Csépan fiskálissal közölte véleményét a vizsgáról és az előadásról. Kovács subrectort megdicsérte, Csokonait elmarasztalta, ha talált is számára mentséget a „rövid készülési idő”-ben. A színi előadásról az volt a véleménye, hogy bár a közönségnek tetszett, nem lett volna szabad a Rákóczi-nóta eléneklését engedélyezni. És nagyon határozottan kijelentette, hogy soha többé vizsgán, vagy előadáson nem jelenik meg, míg biztosítékot nem kap arra nézve, hogy félremagyarázható és kétes dolgok nem fognak történni. Az Országos Levéltárból előkerült Festetics ismert számonkérő levelére Csépan fiskális válasza, amelyben mentegetőzik a történetek miatt. A levél teljes szövege a következő:

Illustrissime Domine Comes Domine mihi Gratosissime!

Sapientissimas Illustritatis Vestrae Reflexiones de examine juventutis nostrae prouti summa cum veneratione suscipimus, ita intimo grati animi sensu recolimus. Hoc, si eloqui licet, nos etiam subrektoris Merita maiora multo, quam Csokonyaiana aestimanda perspeximus; et in Conclusionē non inadversi [?] tentaminis doluimus, Dnum Csokonyai rectorem, quamvis nisi forte levem, quod scopo Satyrico cantilenam ori rustici indiderit pro praesentibus tamen temporum Circumstantiis, vix reticendum commiserit. Equidem si vel augurari de tempore potuissem eundem lusu aliquo Comico Illustritati Vestrae Patronatui praesentī complacere laboraturum, Comoediam, prius quam luderetur, legendam, censurandamque transmitti petissem: at id cognoscere mihi non prius licuit, quam ubi nonnulla ad instruendum Spectaculum Necessaria a me peterentur, quod et paulo ante exordium, et dum aliis Negotiū moram haud ferentibus quam maxime occuparer nec attentus satis ad omnia esse possem, contigerat. Ceterum prouti Sancte polliceor Me imprimis, in eo adlaboraturum ne tale quid

amphius (:quia non satis est esse probum vitaeque integrum sed et talem videri ac apparere oportet:) eveniat: ita vicissim supplex sum Illustritatis Vestrae dignetur Nos ultro quoque Gratia et Protectione sua prosequi, duplicatam in eo operam locaturos ut hanc utramque dure saltem aliquo promereri valeamus, Cui itaque dum Nos conatusque Nostros humillime et pro futuro commendaremus, humillimo cum cultu et obsequio perennes Illustritatis Vestrae

Csurgo 9^a Aug. 799.

humillimus Servus
Stephanus Csépan mp.

A levél magyar fordítása:

Méltóságos Gróf Úr! Nekem kegyelmes Uram!

Méltóságodnak ifjúságunk vizsgájáról [írt] igen bölcs megjegyzéseit, amint a legnagyobb tisztelettel fogadtuk, ugyanúgy a hálás lélek belső érzületével szívleljük meg. Ha szabad azt mondani, mi is beláttuk, hogy a subrektor érdemei sokkal nagyobbra becsülendők, mint Csokonaiéi; sajnáltuk, hogy a megjegyzéssel kísért Tentamennek a befejezése alkalmából Csokonai rektor úr jóllehet talán csak könnyelműségből, mégis azt, a jelen körülmények miatt el nem hallgatható dolgot követte el, hogy szatirikus célzattal paraszti szájba azt az éneket adta. Hiszen ha csak időben sejtettem volna, hogy ő valamilyen komikus darabbal fog törekedni Méltóságodnak mint jelenlévő patrónusnak a tetszését elnyerni, a komédiát mielőtt eljátszották volna olvasásra és cenzúrázásra magamhoz kértem volna, de azt nekem előbb nem volt alkalmam megismerni, csak amikor némely, az előadás rendezéséhez szükséges dolgot kérték tőlem, ami egyfelől kevéssel a megkezdés előtt történt meg, másfelől miközben más, halasztást nem tűrő foglalatosságok a lehető legnagyobb mértékben lefoglaltak, s nem lehettem mindenre elég figyelmes. Egyébként szentül ígérem, hogy elsősorban én csak arra fogok törekedni, hogy ilyesmi többé ne forduljon elő (hiszen nem elégséges derék és feddhetetlen életűnek lenni, hanem olyannak kell látszani és feltűnni is), így viszont kérem Méltóságodat, méltóztassák továbbra is kegyével és pártfogásával kísérni bennünket, akik kettőzött igyekezetet fordítunk arra, hogy mindkettőt legalább megközelítőleg valahogyan megérdemelhessünk; miközben tehát magunkat és törekvéseinket alázatosan és előre is felajánljuk, alázatos tisztelettel és hűséges odaadással maradok méltóságodnak

Csurgo 9. Aug. 799.

alázatos szolgája
Csépan István mk.

(Országos Levéltár. Festetics levelezés 1799. 612 sz.)

1799. július 12-vel lezárult Csokonai csurgói tartózkodásának első szakasza. A nyári szünet öt hetét Nagybjomban töltötte. Segédkezett Sárközynek levelezése lebonyolításában. Van az Országos Levéltárban egy Sárközy-levél 1799. július 31-től keltező (Directoratus Protocollum 1799. 859 sz.), amelynek a hátsó lapján Császári Lósi Pálnak levele olvasható Csokonai kezeírásával. Sárközy értesíteni akarta Festeticset Császári leveléről, de nem az eredetét küldte

el, hanem lemásoltatta Csokonaival. Festetics erre a levélre válaszolva (aug. 26-án) a következőket írta Sárközynek: „Gál Kristóf és Czinderi Pál urak halála is már máshol lévők között való mulatása Csokonai úrnak alkalmatosságát nyújthat arra, hogy Parnassus tetejére feljutván, termékeny költő szép gondolataiból ama megholtak között való beszélgetéseket munkája tárgyává fordíthassa”. (Directoratus Prot. 1799. 859 sz.) Festetics tehát elismeri Csokonai költői tehetőségét, maga ajánl neki megénekelni való témát. Lényegében azt kívánta volna Csokonaitól, hogy folytassa a Czinderiről szóló verset. Nincs adatunk arra, hogy a költő a tanácsot megfogadta volna, és az ajánlott téma kidolgozásával „udvarolt” volna Festeticsnek, lehet, hogy nem is tudott az ajánlatról, mert augusztus végén ő már Csurgón volt és nem Bajomban, ahová a levél érkezett.

Augusztus 19-én ugyanis Sárközy fiával, Alberttel kocsin visszatért Csurgóra. Útközben meglátogatta Veres Izraelt, a szobi papot, s nála felejtette porköpenyét. Továbbhaladva Szentán megálltak uzsonnázni a vendégfogadósnénál, ott meghagyta a cifra ládakulcsot. Amikor megérkeztek Csurgóra, észrevette a hiányokat s a visszatérő kocsissal levelet küldött Szobba a köpeny, Szentára a kulcs miatt. Amikor a köpenyt megkapta, írta a fentmaradt köszönő levelet Veres Izraelnek.⁹

A tanítást másnap, augusztus 21-én kellett volna elkezdni. Megoldandó feladat volt elég: a tanulók jegyzetekkel való ellátása, az új komédiára vonatkozó ígélet teljesítése. Ha feltételezzük, hogy a Karnyónét a nyári szünetben megírta, akkor is nagy teljesítmény volt a játékra nézve nehezebb, bonyolultabb darabot megtanítani, a dalokat begyakorolni, még akkor is, ha csak szeptember 24-én adták elő. Egyesek szerint szeptember 1-én volt a bemutató, mert Egyed napjára írt versek vannak a darabban. Messze vezetne a pör eldöntése, lényegében mindegy, akár 10 nap alatt, akár egy hónap alatt készítette elő a darabot, mindenképpen nagy munkát végzett. A Karnyónéval a Rákóczi-nóta ejtette csorbát szerette volna kiköszörülni. Ezért kerültek a darabba franciaellenes kiszólások. Szeptember 24-én Festetics egész uradalmában, így Csurgón is meg kellett ünnepelni a mantuai győzelmet. Csokonai erre az alkalomra külön verset írt, s maga olvasta fel az egybegyűltek előtt, akik között Festetics is ott volt. A nagy ünnepelés után megkezdődött az őszi vakáció, amely egyébként a rendtartás szerint szeptember 30 és október 18 között szokott lenni. Csokonai szeptemberben már új dolgokat nem taníthatott, mert arra számított, hogy megbízatása októberben lejár. Császári ugyanis erre az időpontra jelezte érkezését. Csokonai ezt a vakációt Nagy Gergelyné és Kis Bálint körében töltötte a bárdi szőlőben. Aztán végiglátogatta ismerőseit és elbúcsúzott mindenkitől, mielőtt visszament Csurgóra holmijáért. Császári azonban nem érkezett meg, Csokonai a tanítványokra való tekintettel s „arra nézve, hogy a csurgói gimnázium ellenségei azt ne mondják, hogy két ős közbe 3 tanítója volt, egyiket kítették, másik megunta, harmadik otthagya, a negyedik esztendő alatt ért le” — tanításhoz fogott. (Csokonai levele Csépan Istvánhoz 1799. nov.) Ekkor kezdődött egy

hosszabb és tartalmasabb szakasza tanári működésének. Ekkor tanítja diákjait a magyar verstanra. Az értelmesebb kisdiakokat kivette Kovács István subrektor kezéből, s A magyar verscsinálásról közönségesen és Az epepearól c. értekezéseit fejtegette nekik. A szükség elővettette Vergilius Georgicáját, s fordítani kezdte alexandrinusokban, igen ragaszkodva az eredeti szöveghez. E fordítás egyesek szerint azért készült, mert Csokonai fülébe jutott Festetics Georgicát kiadni akaró szándéka. Ez azonban sokkal később történt. Csak 1802. január 10-i Festeticshez írott leveléhez csatolja a Georgica fordítását mutatványként az esetleges kiadás számára. A csurgói fordítás nem kiadási tervből, hanem tanári szükségletből született 1799 őszén.

December végén a diákok karácsonyi szünetre mentek. Csokonait pedig meghívta Pálóczi Alsokba Ádám napra. A költő köszöntő verset is vitt magával, amelyben malíciával arról beszél, hogy egyikőjüket sem hallgatja meg senki, s Csurgó annyiban Helicon, hogy pusztá. Az ünnep után Pálócziék magukkal vitték Nagyabajomba, ahol 27-én felvette azt a bizonyos 25 Ft-ot, amelynek nyugtáját a csurgói könyvtár őrzi.¹⁰

1800 februárjában megérkezett Császári. Csire szerint február 21-én meg is kezdte a tanítását. Csokonai elbúcsúzott tanítványaitól, de nem hagyta ott azonnal Csurgót, mint azt többen is állítják. Február 25-én még ott volt, leveleket írt Sárospatakra.¹¹ Február végén újra beköszöntött a tél. Nyitray tisztartó szerint március 3-án leesett a hó, nem tudták megkezdeni a mezőgazdasági munkát. Előzőleg pedig az olvadás következtében oly nagy áradás volt, hogy Csurgón elvitte a malom gátját.¹² Március 19-én, Császári beiktatásának napján még Csurgón lehetett.¹³ Ekkor tractuális gyűlést is tartottak, melyen megszavaztak Csokonainak 80 forintot kilencedfél hónapig tett szolgálatjáért, de levonták belőle a nyári examenra kapott ruha árát, 30 forintot. Ezt csak a gyűlés után közölhették vele, s ő csak ekkor tagadhatta meg a csonkított összeg felvételét. Erről maga számol be Festeticsnek 1800. december 10-i levelében: „Ugyanis, minekutána a Szerentsét, mely vagy került, vagy üldözött, hijába kergettem volna; haza jöttem, s ott hagytam Csurgót, hanem, hogy Poplicolaságomnak, mellyről a világot még mind hijába próbáltam meggyőzni, legalább ottan jelét hagyjam, még a fizetésemet sem vettem el, tudván a Tractusnak tagadhatatlan szegénységét. Ötven Mföldnyi utamnak neki indultam, nem hozván egyebet Somogyból annál a megelegedésnél, hogy ha nem gyarapítottam is, legalább jobban elszélledni nem hagytam azt a felette szükséges Oskolát s a vélem az előtt való esztendőbe illetlenül bánt Publicumnak jóval fizettem vissza, ezzel a magános örömmel indultam haza, és még — 2 forintra. . .” (A levél eredetije Országos Levéltár. Festetics levelezés 1800. 1423 sz.)¹⁴ Erre válaszolja Festetics a következőket: „Ezennel az Úrnak azon nagyszívűségének jutalmául, hogy a Csurgói fizetését ki nem vette 25 f. küld Nga, úgy tekintvén ezt, mint szíves ajándékot.” (u. ott.)

Mindebből kitűnik, hogy március 19-én Csokonai még Csurgón volt, s csak ezután tért vissza Szigetvár érintésével Debrecenbe.

Csokonai elhagyta Csurgót, de tanítványai őrizték emlékét, szerte vitték tanításait, többek között a magyar színjátszás felkarolásának ügyét. Tíz évvel később már azt írhatta Sárközy Kazinczyhoz, hogy „...Itt a pallérozódás annyira ment, hogy nemcsak a főbb uraknál sok helyen vannak jól elkészült Theatrumok, mellyeken esmerőseikkel némelly nevezetesebb napokon jádzanak — de még Kaposváron is. . . az uraság engedelméből a Hertzeg Szálájába (melyben Csokonai hajdan a Dorottyát bevezette) Theátrumot készítvén fel. . . szép darabokat produkáltak.” (Kazinczy levelezés VIII. k. 488. l.) A Csokonai elhintette mag kiterébélyesedett és holtig való adósává tette a somogyiakat.

- 1 Festetics György levele Sárközy Istvánhoz 1792 január 30. Közölte: Dr. Bódi Ferenc: A Csurgói Református Csokonai Vitéz Mihály Gimnázium másfélévszázados története (Kaposvár 1943) c. munkájában, II.k. 4.
- 2 Vargha Balázs: Csokonai emlékek. Bp. 1960. 621. lapján idézi Csire István: Vázlatok Csurgó múltjából (Csurgó 1907.) című könyvének 132. lapjáról Szentgyörgyi esperes levelének töredékét.
- 3 Lengyel József levele Csokonai Józsefnek. Megj. Vargha B. i. m. 220—221. Továbbá lásd még Festetics Directoratus Protocollum 1798. 61,151, 312 sz. alatt. Országos Levéltár.
- 4 Csire: i. m. 21.
- 5 Csokonai levele Sárközy Istvánhoz 1799. június 2 (és nem június 25). Megj: Harsányi-Gulyás: Csokonai Vitéz Mihály összes művei II, k. 660—663.
- 6 Nagyváthy 1799 október 11-én vonult nyugalomba, s kapott Festeticstől 40 hold földet, 2000 Ft-ot, egy házat, 10 marhára való istállót s haláláig évente 12 öl fát. Direct. Protocollum 1797. 864 és 931. sz.
- 7 Nagyváthy levele Kazinczyhoz. Kazinczy levelezés XV. k. 153. l.
- 8 Bódi: i. m. 56.
- 9 Csokonai levele Veres Izraelhez. Harsányi—Gulyás: i. m. II. 659.
- 10 Bódi: i. m. 56.
- 11 Csokonai levelei Kövy Sándorhoz és Vályi Nagy Ferenchez. Harsányi—Gulyás: i. m. II. k. 667—669.
- 12 Nyitrai tisztartó levelei Festeticshez 1800. február 27-én és március 29-én. Dir. Prot. 233 és 310. sz.
- 13 Csépnai István levele Festeticshez 1800. március 23. Dir. Prot. 1800. 321 sz.
- 14 A levél töredékesen megjelent Harsányi—Gulyás i. m. 664—666. Megjegyezzük, hogy ebbe a kiadásba Csokonainak Festeticshez írt levelei nem a végleges szöveggel kerültek be. Valószínű, Harsányiéék a fogalmazványokat találták meg, s azokat közölték. Scheiber Sándor csak részben korrigálta a szövegeket; Irodalomtörténet 1949.

Деже Борш

МАТЕРИАЛЫ К УЧИТЕЛЬСКОЙ РАБОТЕ ЧОКОНАИ В Г. ЧУРГО

Автор статьи путем обработки материалов архива им. Фештетича дополняет наши сведения о времени пребывания Чоконai в г. Чурго и об учительской работе поэта в этом городе. Статья выясняет обстоятельства приезда в Чурго. С привлечением документов автор статьи доказывает, что не архиерей Сентдерди помешал Чоконai устроиться учителем, а по политическим причинам и соображениям сам Фештетич опасался Чоконai, который в конце-концов получил возможность работать учителем без ведома вельможи. В статью включены три письма от руководства школы, в которых сообщается о приеме Чоконai на работу только через несколько недель, и сильно подчеркивается временный характер должности поэта.

Во второй части статьи автор коротко характеризует учительскую работу Чоконai, уточняет дату представления его комедии «Культура» и публикует письмо, адресованное Стефаном Чепан Фештетичу по поводу представления этой пьесы. Автор задается и целью выяснить причину отсутствия нормального контакта между инспектором школы — Яношом Надьваты и Чоконai.

В третьей части статьи автор при помощи современных писем доказывает, что Чоконai покинул Чурго гораздо позже, чем это до сих пор предполагалось в литературе.

DATEN ZUR LEHRTÄTIGKEIT CSOKONAI'S IN CSURGÓ

Der Graf Georg Festetics hat im transdanubischen Dorf Csurgó im Jahre 1792 ein Gymnasium gegründet. Der Dichter Csokonai war eine Zeit lang (1799-1800) als Hilfslehrer an der Schule tätig. Verf. hat Forschungen im Festetics-Archiv vorgenommen, um unsere bisherigen Kenntnisse bezüglich dieser Lebensperiode des Dichters zu vervollständigen. Die Dokumente lassen erkennen, dass der ungarische Aristokrat aus politischen Gründen gegen die Anstellung des Dichters war, und dass dieser mit Umgehung des Schulgründers nach Csurgó berufen wurde. Einzelne Momente seiner dortigen Tätigkeit werden auf Grund von Briefen und Dokumenten klargestellt: die Schulaufführung seines Lustspiels *Cultura* und der Nachhall der Aufführung, die Gründe der unfreundlichen Haltung des Schulinspektors gegenüber Csokonai, sowie der genaue Zeitpunkt seines Abschieds von Csurgó.

Baffy Dezső

MONTESQUIEU HATÁSA A FIATAL KEMÉNY GONDOLKODÁSÁRA

A francia felvilágosodás eszméinek hamarosan követői támadtak a magyar nemesség körében is. Filozófusai közül Montesquieu hatása látszik legerősebbnek és legtartósabbnak, bár Rousseau demokratikus gondolatainak és Voltaire ateizmusának is mindig voltak hívei. Montesquieu kevésbé radikális nézeteinek társadalmi bázisát csakúgy, mint Franciaországban, a polgárság és a polgárosulni kívánó nemesség adja. Főműve, az *Esprit des Lois* (A törvények szelleméről) már közvetlenül anyanyelvű megjelenése után, tehát a XVIII. század derekán bejárja Európát, 1751-ben német, sőt latin nyelvű fordítása is megtalálható Magyarországon.¹ Híres tételei a század végén már szinte közhelyek. Elsősorban a hatalom megosztásának elve, mely szerint az államélet csak akkor funkcionál egészségesen és szabadon, ha a törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalmat más-más személyek, illetve testületek gyakorolják. Másik jelentős eszméje az ún. „klímaelmélet”, a felszín-, éghajlat-, talajviszonyok közvetlen hatása az államra, társadalomra; pl. a mérsékelt éghajlat kedvez az alkotmányos monarchiának, a forró éghajlat az önkényuralomnak. A magyar nemesség Montesquieu-ben megtalálja alkotmányos monarchia iránti rokonszenvének és saját létének elméleti igazolását is.² A nemesség történelmi szemléletet, haladásba vetett hitet, mérsékelt antiklerikalizmust is tanulhatott Montesquieu-től; a Habsburgok elleni kifakadása, a vallási türelem kérdésében kifejtett elvei a legkülönbözőbb nézetűek kedvelt olvasmányává tették munkáit. Műveinek magyarra fordítását 1778-ban Bessenyei György sürgeti, de az első próbálkozások, két-két részlet a *Considérations sur les Causes de la Grandeur des Romains et de leur Décadence* (Elméltetések Róma nagyságának és hanyatlásának okairól) és *A törvények szelleméről* c. műből csak a *Mindenes Gyűjtemény* 1790-i évfolyamában jelennek meg.³

Nem csökken népszerűsége a századforduló után sem. Az *Elméltetéseknek* 1803-ban már teljes magyar fordítása is van.⁴ Bár a *Törvények szelleméről* csak 1833-ban fordították magyarra⁵, francia, német és latin nyelvű példányai közkezen forogtak. 1825-ben Kazinczy is fordít Montesquieu-t.⁶ Felmérhető Montesquieu hatása Széchenyi gondolkodására is.⁷ Kemény későbbi elvbarátai, a centralisták szintén megemlékeznek Montesquieu rájuk gyakorolt hatásáról.⁸

Angol mintára felépített alkotmányos monarchiája, a politikai szabadság hirdetése harmonizál a liberális reformerek céljaival, és ezek a célok csak a korszak végén, a leghaladóbbaknál nőnek túl a Montesquieu-adta kereteken.

Kemény 1848 előtti írásaiban is könnyen szembevetünk Montesquieu eszméinek jelenléte. Az első, egyszerűnek látszó kérdést éppen a nagy francia filozófus permanens magyarországi hatása teszi nehezen megválaszolhatóvá. Azt kellene megállapítanunk, hogy ezek az eszmék a fiatal Keménynél a művek olvasása, tanulmányozása eredményeként bukkannak-e elő, vagy csupán magáévá tesz már általánosan használt nézeteket. A másik, a fontosabb probléma az, hogy milyen mélyen, mennyire szervesen illeszkednek be Montesquieu gondolatai a keményi eszmerendszerbe. Kiindulásunkat még az is nehezíti, hogy a nagyenyedi Bethlen-kollégium könyvtára és Kemény saját könyvanyaga csak töredékeiben maradt ránk. Pár közvetett bizonyíték mégis elégnék látszik, hogy indulópontul előlegezzünk egy megállapítást. Kemény állam- és jogtudományi érdeklődése korán elvezette Montesquieu tanulmányozásához, ismerte a három nagy művet: a *Lettres Persanes* (Perzsa levelek), az *Elmélkedéseket*, a *Törvények szelleméről*-t. 1842-ben egyik cikkében említést tesz a trogloditákról. Montesquieu e képzeletbeli nép példáján a társadalmi erkölcs szükségességét igazolja a *Perzsa levelek*ben.⁹ Kemény *Korteszédés és ellenszerei* c. röpiratában terjedelmes idézeteket közöl Montesquieu rómaiakról szóló tanulmányából. Itt még az sem valószínű, hogy az 1803-as magyar kiadást használta volna, a szöveg csak értelemszerűen egyezik annak megfelelő részével.¹⁰ *A törvények szelleméről*t cím szerint is többször említi, a hatalom megosztásának elvével, mint később látni fogjuk, több soron foglalkozik. A képviselői monarchiával kapcsolatban is mint tekintélyt emlegeti Montesquieu-t. 1847-ben írja: „... Montesquieu-t fölötte kevesen tartják egy ámító sycophantnak, ki csillogó, de csalfa okoskodásaival ártott volna a valódi szabadság ügyének, meghamisította az alkotmányos élet műszereit, s tanba foglalja volna akár a kevesek zsarnokságát, akár a tömegek anarchiáját.” (*P. H. 1847. 953. sz.* — A cikk címe is jellemző: *Montesquieu és I. Béla király*)

Valószínű, hogy már diákéveiben megismerkedik a lényegesebb tétélekkel. Világnézetének alapvetését általában is a nagyenyedi kollégiumból származtatjuk. 1823-tól 1834-ig diákja a kollégiumnak, ezekkel az évekkel, és főleg Szász Károly és Köteles Sámuel professzorok nevével szoktuk az első hatásokat megjelölni. Itt találkozunk a felvilágosodás szellemével, s hogy ez már kezdetben sem idegen tőle, Péterffy Alberthez írt levele is bizonyítja, melyben volt tanárát középkorai gondolkodásáért rója meg.¹¹ Szász Károly hatására alakul ki állam-eszménye, a képviselői alapon álló alkotmányos monarchia. Szász inspirálta jogi érdeklődését, alapozta meg történelmi beállítottságát. Bár Kemény róla szóló emlékbeszédében nem említi, hogy Montesquieu is a közösen megvitatott gondolkodók közé tartozott volna, nyilvánvaló, hogy a modernnek, Savigny és Troxler mellett a felvilágosodás legnagyobb alakjai sem kerülték el figyelmüket.

A lényegi kérdés végül is az, mit használ fel Kemény Montesquieu szellemi örökségéből, milyen szerepük van a legfontosabb nézeteknek reformkorszaki gondolkodásában. Hogy erre válaszolni tudjunk, meg kell vizsgálnunk állammal, társadalommal, történelemmel kapcsolatos gondolatait.

Kemény mindenkori állameszménye, a képviseleti alapon álló alkotmányos monarchia lényeges vonásaiban megegyezik Montesquieu államideáljával; államról írt fejtegetéseiben ugyanarról a platformról indul el, mint *A törvények szelleméről*-nek szerzője.¹² Jól illusztrálja ezt egy idézet a *Még egy szó az utasítások körül* c. cikkéből. „Semmi sem kezeskedik inkább, miként az európai polgárisodás és szabadság csak monarchiai formákkal állhat fenn, mint az, hogy a köztársaság legvérengzőbb ministere, akkor sem volt hittel a köztársaság iránt, midőn érette ezereket gyilkoltatott meg.¹³ De a polgárisodás feltétele egyszersmind a képviseleti rendszer. Ezen széles alapon nyugosznak az európai szabadság monarchiai formái. A karok és rendek rendszere, minden intézményeivel együtt, csak átmenetül szolgál.” (*P. H. 1847. 920. sz.*) Kezdetben jelentős szerepet szán a nemességnek; főleg a nagybirtokos és középbirtokos nemesség az, mely szerinte helyzeténél fogva megakadályozza a szélsőségeket, az anarchiát és a despotizmust. Ez az erő, melynek érdeke biztosítani a „folytonos és rázkódások nélküli haladást”, tulajdonképpen a polgári fejlődést, a törvényhozó hatalomban, az országgyűlésben egyesül, kiegészülve a városi polgársággal. A kismemességről mint „pergamenes nyers erőről” beszél, elitéli tudatlanságát, féktelenségét, a fejlődés kerékkötőjének tartja.

Monarchia-felfogásának lényege az uralkodó (a végrehajtó hatalom) és az országgyűlés (a törvényhozó hatalom) „súlyegylene”, ez biztosítja egyfelől a politikai szabadságot. A politikai szabadság Keménynél is főként a törvényeséget, a törvények betartását jelenti. Ilyen megfontolásból utasítja el Rousseau „népfelség-eszméjét”, — a „genevai bölcs” demokratizmusával is hadilábon áll — mely szerinte általános népfelség értelemben a féktelenséget, mint egy személyre ruházott népakarat a zsarnokságot alapozza meg elméletileg. Mindkettőt az erőszak megjelenési formájának tartja, s Kemény egyértelműen szembenáll mindenfajta erőszakkal, a „bunkokratiával” (ld. *Korteskedés és ellenszerei*) éppúgy, mint a szociális mozgalmakkal. A „forradalom” terminust 1848 előtti írásaiban mindig pejoratív értelemben használja, lázadást, rendbontást, féktelenséget, a műveletlen tömeg anarchiáját érti rajta. A tömeg értelmezése már kettős. Legtöbbször a „pergamenes” kismemesség csordába verődött korteseiről beszél. Ezekkel közvetlenül is találkozott, hiszen megtalálhatók voltak számos megyegyűlésen. Kevésbé tud mit kezdeni a szociális mozgalmakkal, ezekről csak másodkézből, külföldi könyvekből, újságokból értesül. A tájékozatlanság miatt a korai munkásmozgalmakról elég torz képet ad. Már a *Korteskedés és ellenszerei*-ben is túlzó színekkel festi a munkásegyleteket, kiemeli a vezetők iránti vak engedelmességet, a titkos válaszmányokat; hajlik rá, hogy orgyilkosok gyülekezetének tekintse a munkások szervezeteit. (II.

31—32. o.) Mikor aztán alkalmat talál ezek művészi ábrázolására, — itt gondoljunk a *Gyulai Pál* magyarból törökké vált és mindenkit eláruló muderrisere — felhasználja a vadromantika minden kellékét, hogy ennek a társadalom számkivetettjeiből álló szervezetnek hazaáruló, erőszakos, maffiaszerű jellegét hangsúlyozza.

Szembénáll Kemény a centralizációs törekvésekkel is. Elsősorban a Habsburg-centralizációval, de ellentmond a hazai központosítóknak is kezdetben. „Én inkább vagyok az összpontosítás védője, mint te és Kossuth; de mégis az új Pesti Hírlap centralizáló szelleme fölforrálja véretem.” (Wesselényi Miklóshoz 1844.) A centralizációs törekvések azzal a szereppel is ellentétben állnak, melyet Kemény a megyéknek szán. Bírálja ugyan a helyhatósági rendszer túlzott önállóságát, káros kinövéseit, de párosítva a képviseleti rendszerrel, életképesnek, történelmileg is indokoltnak tartja. „...miként képviseletivel párosított helyhatósági rendszer, ha jótékonyágát az egész tömegre kiterjeszti, egyedül képes annyi boldogságot megadni a népnek, mennyi formák által eszközölhető.” (*E. H. 1842. 8.*) Így mintegy kettős biztosítékot kap a monarchia a despotikus tendenciákkal szemben: „...a municipalis rendszer nem engedi, hogy a főváros minden rossz szenvedély gyűlpontjává váljék.” (*E. H. 1842. 73. sz.*) Az említettekkel kapcsolatban érdemes egybevetni pár sort Montesquieu-tól, illetve Keménytől. „A monarchia akkor pusztul el, mikor a fejedelem mindent magához vonva, az államot fővárosában, udvarát pedig saját személyében egyesíti.” (*A törvények szelleméről*, I. 261. o.)

„Az ország jogaiból kizsákmányoltatott, hogy a ragadmányok Párizst ékítsék, és most a főváros mondja magáról el azt, mit hajdon XIV ik Lajos: a közállomány én vagyok.” (*E. H. 1842 8. sz.*)

A hatalom szétválasztásának elve, mint mondtuk, közhelyszámba ment már a XVIII. századvégi Magyarországon is, s a politikai szabadság alapvető biztosítékaként szerepelt. Nem feltűnő tehát, hogy Kemény forradalom előtti újságcikkeiben többször találkozunk az elvvel. Általában mint a törvényesség biztosítóka kerül elő. (Aktuálisan a negyvenes évek törvényhozásának szabadsága.)

„De az minden renden kívül van, abban elaljasodás és halál elve rejlik, midőn alkotmányos országban a hatalmak köre összezavartatván, idegen befolyás ad másmás szint és alakot a törvénynek.” (*E. H. 1842. 43. sz.*) Ebből a szempontból kifogásolja a különböző hatalmi körök keveredését egy 1847-i levelében is: „... meg fogom a P. H.-ban támadni a városok rendezéséről szóló csatolmányt is, mellynek két gyökérhibája van: egyik a kettős választás; másik az administratioi, kormányzási és bírói functiók összevegyítése, minél fogva az igazgatásnak mindig tág tere nyílik political tekintetekből üldözni valakit magányjogi viszonyaiban s kiforgatni pénzéből doctrináiért.” (*Wesselényi Miklóshoz 1847.*) A szétválasztást minden szinten követeli, a megyei testületekről írja megrovóan: „...egyik jellemvonása, az egyedül sükerre vezető munkafel-

osztástóli irtózat és a különböző természetű kötelességeknek egy egyénre vagy testületre halmozása. Másik sajátága, hogy jogkörébe felolvad és összevegyül minden állományi hatalom és funkcióból valami.” (P. H. 1847. 884. sz.)

Kemény megint csak a folytonos és rázkódások nélküli haladás, az erők súlyegyene érdekében elveti a montesquieu-i elv vulgáris, metafizikus értelmezését, távolról sem vallja azt, hogy szigorú cezúra választja el a különböző hatalmakat. Praktikus gondolkodására mi sem jellemzőbb, mint az, hogy a hatalmi körök mérsékelt összeütközéseit, érintkezéseit éppen a negyvenes évek politikai viszonyai között, szükségszerű, a fejlődést elősegítő jelenségekként értékeli. „Azért, mert egy francia lángész agyában és örökhírű irataiban a hatalmak külön osztályoztatának, nem következik, hogy az életben hatásuk néhol egybe ne folyjan.” (E. H. 1842. 2. sz.) Ugyancsak 1842-ben ezt bővebben is kifejti. „Nem céлом kimutatni, miként a statustan midőn a képviseleti országokban elméletileg különválasztá a hatalmakat, a gyakorlati élet egész szövegén nem tudott vagy nem akart keresztül tekinteni; miként a közállomány minden érverése, idegmozdulata, életnyilatkozata hangosan ellentmond az aprólékos pontossággal elsorompózott törvénytevői, végrehajtó és ítélő hatalom egymástóli függetlenségének. Ezen annyiszor pengetett triplicismus csak a legszélesebb általánosságban igaz, mert gyakran látjuk Európában s minden nyomon nálunk, miként vág egyik működésébe a másik befolyása, s kölcsönös összevegyülés, semlegesítés és kipótlás után eszközöltetik a polgári társaság gyors és szakadatlan mozgása, melly a hatalom különválasztásának merő megcsontosult következetessége által minden lépten fenakadna.” (E. H. 1842. 7. sz.)

Kemény nemcsak a vulgáris értelmezéstől védi meg Montesquieu gondolatát, szembenáll azokkal is, akik mindenestől elutasítják a hatalom megosztásának elvét: „... korántsem olly nevetséges az állományi hatalmak súlyegyenéről írt tan, míg betűértelemben nem vétetnek.” (P. H. 1847. 904. sz.) Elveti Lamartine azon állítását, mely szerint a hatalom egy és oszthatatlan, s az állományi erők súlyegyene csak politikai költészet: „... a végirány nem más, mint a törvényhozó hatalomban rejlő állományi erőknek célszerű elhelyeztetése... A világpolgárisodás máig sem lelt olly Oedipusra, ki az állományi hatalmaknak minden erős összekoccanásban súlyegyenét föltalálja; de az erők azon elhelyeztetése is nem csekély érdemmel bír, melly épen a siker kétsége által a hatalmak küzdését csillapítja, féken tartja... a parlamentáris kormány mindenütt több példait tünteti föl az állományi erők kiegyenlítésének, mint az egy-más elleni táborozásának.” (PH 1847. 900. sz.)

Külön foglalkozik, különösen a megvesztegetések, a korteskedés, a „bunokratia” kapcsán, a bírói hatalommal. Alkotmányunk rozsdája — mondja, hogy „... a political és administratiói kötelességek szorosan összefonódtak a bírói tiszttel.” (PH 1847. 878. sz.) Hogy a bírakat se érje befolyás, s a bírák se keresztezhessek a többi hatalom működését, egyszóval, hogy a törvényhozó által adott törvények szerint ítélkezzenek, a bírói hatalom függetlenítését is kí-

vánja. Ennek gyakorlati síkon többféle megoldását is elfogadja, bár legcélravezetőbbnek nem a választott, hanem a kinevezett, felelős bírakat, bírói testületeket tartja. „Igyekezünk büntető codexünkben a törvényhatósági ítélőszékeket oda módosítani, hogy ezeknek tagjai ne essenek periodicus választások alá alólról, s elmozdíthatatlanok levén, ne tétethessenek ki hivatalaikból felülről.” (*PH 1847. 878. sz.*) — „Végre a tapasztalás által érdekei iránt fölvilágosítatva és az események mindig növekvő erejétől kényszerítetve szól a bíróhoz: légy elmozdíthatatlan!” (*Korteskedés és ellenszerei I. 75. o.*) Úrbéri cikkeiben főleg a földesúri bíraskodást támadja, sikra száll a törvény előtti egyenlőségért. A polgári fejlődés híve tarthatatlannak nevezi azt az állapotot, melyben az ítélkezők különbséget tesznek nemesek és nemtelenek között. Kemény nézetei a felelős, független, kinevezett bírakról a polgári fejlődés akkori fokán a leghaladóbb gondolatok közé tartoztak.

A hatalmak elkülönülését mindig az alkotmányos monarchia keretein belül vizsgálja, a politikai szabadság és a társadalmi haladás perspektívájában. Maga az elv, mellyel nála torzulásoktól mentes, eredeti formájában találkozunk, centrális helyet foglal el reformkorbeli gondolkodásában. Montesquieu helyes értelmezését adja, mikor a politikai szabadság biztosítékaként a hatalmi körök elválasztása mellett a törvényesség tiszteletét is középpontba állítja. Hogy végülis a hatalmak megosztása mai szemmel nézve másodlagos, felszíni kérdés, hiszen minden hatalom az uralkodó osztály kezében összpontosul, nem csökkenti Kemény szemléletének érdemeit. S az a mód, ahogy az elvet a Habsburg-centralizáció ellenében a polgári haladás szolgálatába állítja, széles látókörű, ügyes politikusra vall.

Montesquieu szelleme nemcsak Kemény konkrét politikai gondolkodásában érezteti hatását. Ha világnézetének mélyebb, alapvetőbb rétegeit, társadalom- és emberszemléletének legfontosabb összetevőit vizsgáljuk, ismét rátalálunk Montesquieu-től származtatható elvekre s az alapok hasonlóságára. Leginkább mutatnak erre a rokonságra Kemény világnézetének egyes materialisztikus tendenciái, történelemszemléletének pillérei és a földrajzi materializmus felbukkanása.

A már említett „klíma-elmélet”, melynek szemléletbeni alkalmazását földrajzi materializmusnak vagy földrajzi determinizmusnak nevezhetjük, önmagában nem tud kielégítő választ adni a lényeges társadalmi kérdésekre. A földrajzi környezetnek, a felszín-, talaj-, éghajlatviszonyoknak van ugyan bizonyos szerepe a társadalmi viszonyok alakulásában, főként a termelő erőkre gyakorolt hatáson keresztül, de nem definiálhatók pusztán ennek alapján társadalmi formációk, különböző termelési módok. A geografikus szemlélet elemeit megtalálhatjuk Keménynél is, de a társadalmi problémák ilyen megközelítése világnézetének perifériájára szorul, inkább csak korának romantikus divatját követi. „A regényes és bércekkel övedezett tartományok — tapasztalat szerint — erős, szabadságszomjas és szilárd népfajt születtek.” (*EH 1844. 55. sz.*) Hasonló álta-

lánosságok találhatóak más cikkekben is. „Miként történt, hogy Erdély, ezen a gondviselés által egymás mellé szórt hegyek halmaza, hol a magas bércek, az éles vékony idegedző lég, magasztos hazafiság ösztönét plántálták a kcbelbe — mert a havasi lakók, a történelem tanúsítása szerint, függetlenségre vágyók és szabadság-szomjasok — . . . keblében a feudális bilincseket szorosabbra vonták, mint a testvérhon?” (EH 1842. 13. sz.) Elvértve találkozunk fontosabb kérdésekben is földrajzi tényezőre visszamenő érveléssel. „Hol a Sierrák egymást keresztül szövik, ott van sasfészke a Mináknak, Cabreráknak és a kimeríthetetlen guerilláknak; hol a sivatag beláthatatlan tömkelege kifárasztja a puszták hajóját — a tevét — ott védve van, törvényhatósági rendszer nélkül is, a beduin.” (Korteskedés és ellenszerei I. 78.) A társadalmi kérdéseket elsősorban történelmi alapon elemzi. Társadalomszemléletének az előbbinél sokkal fontosabb vonulatára, történelemszemléletére kell nagyobb figyelmet fordítanunk.

Bár itt csak a közvetlenül Montesquieu-re utaló mozzanatokot vagyunk hivatva kifejteni, elengedhetetlen, hogy történelemszemléletéről általánosságban is ne beszéljünk. Kemény nagy érdeme, hogy a történelem értékelésében reális, objektív szempontokat vesz figyelembe. A történelem számára nem eszmék, hanem különböző, felismerhető erők harca, s néha elfogadni látszik, hogy a harc tulajdonképpen osztályharc, elnyomók és elnyomottak között. Legtöbbször azonban, s ez szemléletének korlátja, a hatalomért folytatott frakcióharcra redukálja. A fejlődés kérdésében mindig az evolúció talaján áll, nem ismeri el az ugrásszerű változások szükségességét. A reformok, a felülről jött változások hívének álláspontja ez, s Kemény soha nem lép túl ezen a sorompón. Legnagyobb félelme, a társadalmi fejlődés, a polgári átalakulás igénylése mellett, a változások forradalmi útja.

Történelemszemlélete különös fontosságot nyer, mert Kemény a jelen társadalmi problémáit, az aktualitásokat is, gyakran a történelemben keresztül igyekszik megközelíteni. A múltat példák tárházának tekinti, rendkívüli érzékenységgel találja meg az analógiák lehetőségét, s legmeggyőzőbben ezeken a hasonlónak látott szituációkon keresztül fejt ki véleményét kora kérdéseiről. Társadalmi kérdések ilyen jellegű megközelítése természetesen együtt jár a valóság nagyfokú szubjektívizálásával. A fiatal Kemény egyik kedvenc analógiája pl., hogy a reformkorszaki Magyarország (és Erdély) helyzetét azonosítja (!) a Mohács előtti idők pártvillongásokkal, a katasztrófa sejtelmével terhes légkörével. „Azonban napi eseményeinknek főhasonlatosságát a 16-ik század elején kell keresnünk. Forgassunk keresztül néhány lapot krónikáinkból. Elvek fölött az első verekedés 1516-ban a rákos-mezei országgyűlésen történt, midőn Zápolya fegyverzett párthíveit Tomori megszalasztotta. . . . A hatvani gyűlés forradalommal változott. Ezen vitatkozások alatt óriássá nőtt egy szomszédhatalom; nálunk pedig nem kelle oraculum szó annak megjóslására, hogy a viszályokba merült és elerőtlenült magyar nemzet egy véletlen — egy vesztett csata által tönkre jut. A nyers erőnek elvkérdésekbeni első zsarnoksága után tíz esz-

tendő mulva földerül Mohács vérnapja. Jelen korunkban 1841-ben, december hónapban, nyert elvek fölött első diadalt a nyers erő. . . Mekkora hasonlósága kül- és belviszonyainknak a régiekkel! És hány év kell 1841-től. . . De ne törődj, nyájas olvasóm! jóslatokkal.” (*Kortelkedés I. 118—120*)

Ez az élmény, melyet Barta János szavaival Kemény „Mohács-élményének” nevezhetünk, legélesebben a *Kortelkedés és ellenszereiben* fogalmazódik meg, de ez indikálta a *Historiai töredéket* és *A mohácsi veszedelem okairólt*, s közvetve találkozunk vele az *Élet és ábrándban* is. Magát a katasztrófát ugyan nem szimplifikálja, okait igyekszik teljes részletességgel, objektíven feltárni, de éppen célja, a magyarság történelmi felelősségének hangsúlyozása érdekében eltorzítja az arányokat. Nem veszi figyelembe, hogy a vereséget a belső egység hiánya mellett a török birodalom hatalmas katonai ereje is motiválja. Az analógia reformkori oldalát tekintve is túlzás. Mint felhívás, figyelmeztetés a párt harcok féktelensége, a kortelkedés elburjánzása ellen, vagy másik oldala, a „keleti” (pánszláv) veszedelemtől való félelem is tartalmaz reális összehasonlítási lehetőséget. De a párt harcok, a kortelkedés nyilvánvaló, hogy nem azonosíthatók a „főnökrend” Mohács előtti hatalmi harcával. A múlt tendenciózus felelevenítése végül azt eredményezi, hogy nem látunk nagyságrendi különbséget sem a helyzetek súlyossága, sem egy tényleges szuperhatalom (a török 1526-ban) és a pánszláv „törekvések” között. Így válik a történelem önmaga és a jelen torzító lencséjévé, és ha nem is „fantomok” azok, melyek ellen felesleges harcot folytatnia, arányérzékének megbízhatatlanságával mindig számolnunk kell.

Történelemszemléletének Montesquieu-re utaló centruma a történelmi szükségszerűségről vallott nézete. Az irodalomtörténet jó ideig mint a fatalisztikus életszemlélet reprezentánsát értékelte Keményt. Ezt a tévedést főként világnézetének egyoldalú megközelítése eredményezte, mely valóban meglévő emberi dilemmáit, az író konfliktuslátó hajlamát, tragédia-érzékenységét kiszakította a világnézet egészéből, s Keményt mint az immanens magyar tragédia, a Sors szekere alatt vonagló nagy egyéniség örök példájának ábrázolta. A dilemma, mely valóban a középpontba csak egy műben, a *Gyulai Pálban* kerül, s röviden akaratszabadság, büntulajdonítás, szemben fátum, sors, végzet fogalmakkal definiálható, csak az egyén és a társadalom kapcsolatában jelentkezik, az egyén dilemmájaként. Társadalomszemlélete nem engod meg semmilyen irracionális megközelítési módot. Kemény gondolkodásának ezt az értelmezését, melyet idealisztikus kicsengése mellett a rárakódott retrográd képletek még tovább hamisítanak, már kikezdte az idő. A mai irodalomtörténet egy szintetikusabb, embert, író, politikust egyaránt figyelembe vevő portré kialakításán fáradozik, és Barta János, Benkő Samu, Nagy Miklós, Sótér István tanulmányaiban Kemény világnézetének sokoldalú elemzését kapjuk. A korrekció egyik érdekes kísérlete Barla Gyulának egy ma még kéziratban lévő tanulmánya.¹⁴ A szerző a *Gyulai Pált* elemzi, és a tulajdonítás elvéből kiindulva arra a következtetésre

jut, hogy a regény főhősének töprengéseit, a végzetre való minduntalan hivatkozását a regényben fel-fellépő író kritikusan szemléli.

De Kemény nemcsak itt siet segítségünkre a tévhit eloszlatásában. Hogy társadalmi kérdésekben mennyire távol áll tőle a fatalizmus, azt nyomatékosan hangsúlyozza is, nézeteit aláhúzendó Montesquieu-t hívja segítségül. „Nem véletlen határoz a polgári társaság fölött. Vannak általános okok, erkölcsiek és phisikaiak, mellyek minden országban munkálnak, emelvén, fentartván, és buktatván azt. A véletlen ezeknek alárendelve van. És ha egy ütközet — tehát egy részletes ok — tönkre juttatott valamely állományt, létezni kellett olly általános oknak, melly eszközlé, hogy ezen állomány megsemmisüljen *egyetlen esata által*. A rómaiak szünetleni siker- és szerencsében részesedtek, mig egy terv szerint igazgattának s folytonos visszahanyatlás kíséré más tervre áttértöket.” (*Korteskedés és ellenszerei I. 3.*)¹⁵ „A főnirt sorokat olly irótól kölcsönöztem, kinél figyelmesebben és több tanolsággal senki sem olvasta a világesemények lapjait, vas-szorgalommal és páratlan elmeéllel nyomozván azon intézményeket, mellyek népeket emelének föl vagy sülyesztének alá... Annak, ki Montesquieu főnidézett nézete helyességétől teljesleg áthatva van, és hona boldogságát, miként szive érverését, élete föltételének tartja, e meggyőződés áldás és ostor keblében. Mert nem tekinthet többé tunya fatalizmus tetterőt-lenségével a polgári viszonyok szövedékibe; nem ígérhet gyermekies hittel *tabula votivát* a vakeset hatalmának...” (Uo.: 3—4. o.)

Nem „vak fatalizmus uralkodik tetteink felett”, mint regényhőse, Gyulai Pál, tetteit mentve mondja. Kemény szerint a helyzet az egyéni és társadalmi erők harcának belátható következménye. Az egyéniség, a politikus feladata felmérni ezeket az egyén és társadalom sorsát meghatározó „erővonalakat”. Ha téved, ha valamit nem vesz számításba, ha nem képes kiigazodni a „tömekegben”, tragikai vétséget követ el. S a hibalehetőség óriási! Nagy tragikus hősei mindig hibáznak valahol, tragédiájuk „okkútfője” fellelhető. Többszörös a bűnük, ha hibás lépésük egy kollektívum bukását eredményezi, ha tévedésük, rajongásuk egy országot sodor a katasztrófába. Tetteink felett — olvashatjuk ki Kemény gondolatát — nem a végzet, hanem a törvényszerűség, az okozati-ság uralkodik. Ezen az alapon veti el már első történelmi tanulmányaiban a mohácsi tragédia minden idealisztikus, eszmei magyarázatát, és a vereséget mint szükségszerű okozatot értékeli; a főök, mely a katasztrófát előidézi, a nemzet hanyatlása, az egység, az erő hiánya. A *Korteskedés és ellenszereiben*, mely célzatát tekintve a fejlődés radikális útjának elutasítása is, a reformkorbeli állapotokat nem csak a Mohács előtti helyzettel rokonítja. A korteskedés jelenségeit elemzi, és úgy látja, hogy ezekben az a bizonyos, a hanyatlást előidéző „általános ok” jelentkezik, melyet Montesquieu is felismert a rómaiak hanyatlásában. „A hir- és hivatalszomjasok egész városok és vidékek népességét hozatták be Rómába, a szavazattöbbséget megzavarni, vagy maguk számára kicsikarni törekedvén; a gyűlések összeesküvéssé fajultak; tanácskozó

testületnek nevezteték néhány lázítónak becsődített csordája; a nép tekintélye kigúnyoltaték, törvényei ön maga előtt bábjátékká váltak; a féktelenség olly fokra hágott, hogy gyakran azt sem lehetett tudni: történt-e határozat vagy pedig nem?" (uo. 8.)¹⁶

Kemény a történelmi erőkben és helyzetekben rejlő törvényszerűségről és szükségyszerűségről vallott nézeteiben Montesquieu tanainak sarkpontját ragadja meg. Alapos a gyanúnk, hogy itt közvetlen hatásról beszélhetünk, s ezt a szemléleti azonosság mellett formai elemek is bizonyítják. Az előbb idézett sorok és a *Kortelkedés és ellenszerei* c. röpirat első mondatai egyaránt egy Montesquieu-tanulmányból valók. (*Elmélkedések*) Ennek a műnek részleteit közölte már magyar nyelven a *Mindenes Gyűjtemény*, de ott nem szerepelnek az említett gondolatok. Az 1803-as fordítás szövege eltér a Keményétől, s mivel egyéb fordításról nem tudunk, Kemény önálló munkájának kell tekintenünk a két igen lényeges gondolatsor fordítását. Az idézetekben könnyen ráismerünk Kemény stílusjegyeire is. Maga az a tény, hogy Montesquieu eszméi ebben a világnézetét legjobban, legteljesebben kifejtő tanulmányában kerülnek központi helyre, több mint véletlen, s — bocsánat a szójátékért — „létezni kellett olly általános oknak, melly eszközlé”, hogy Kemény a felvilágosodás filozófusai közül épp Montesquieu-t idézi minduntalan. Jelen dolgozat a szemléleti hasonlóságok bemutatásán túl igyekezett ezt az okot is feltárni.

A kompromisszum filozófusának eszméi adják alapjait, és később is tökéletesen beilleszkednek Kemény világnézetébe. Biztosítja ezt a két gondolkodó osztályhelyzetéből fakadó hasonló elképzelése a társadalmi fejlődésről, a polgári átalakulásról. De nem ellentétesek ezzel Kemény világnézetének egyéb összetevői sem. Más-más szempontból, mégis szervesen kapcsolódik ide a társadalom és a benne élő személyiség etikai megközelítése, mely Köteles tanain keresztül Kantig vezethető vissza, a fiziológiai megközelítés, mely nagyenyedi tanulmányai és a bécsi évek orvosi előadásai hatására fejlődik ki. Nem ellentétesek ezekkel jogi nézetei sem. Kemény a historiai jog védelmezője, felfogása itt is támogatást talál a természetjog fogalmát lazító Montesquieu-ben. Természetes, hogy Kemény gondolkodására már a XIX. század nagy filozófusai is hatással voltak, de Montesquieu eszméi mindvégig lényeges elemei maradtak világnézetének.

JEGYZETEK

- 1 Eckhardt Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon. Bp. 1924. 23.
- 2 Montesquieu: A törvények szelleméről. Bp. 1962. 134—135. „A legtermészetesebb közbenső hatalom a nemességé... Ha nincs egyeduralkodó, nincs nemesség; ha nincs nemesség, nincs egyeduralkodó. Akkor azonban van egy zsarnok.”
- 3 Mindenes Gyűjtemény 1790. IV. negyed, 158—165; 184—204. Az adatokat közli Baranyai Zoltán: Első Montesquieu-fordításaink. EPhK 1920. 6—7.
- 4 Montesquieu elmékedése a rómaiak nagyságának, és el-enyészésének okairól. Fordította egy igaz magyar. Posonyban és Pesten 1803. Ny. Landerer Mihály bet. Közli Petrik Géza; Magyarország bibliographiája 1712—1860 II. köt. Bp. 1890. 782. Ennek a fordításnak két példányát is megtalálhatjuk Debrecenben. Az egyik a Debreceni Református Kollégium könyvtárában van. Sajnos a, címoldalnak csak a felső része maradt épségben, így nem állapítható meg, hogy melyik évben adták ki. A cím nem egyezik pontosan a Petrik által közölttel helyesírásiilag; ott: *el-enyészésének okairól*, itt *elenyészésének okairól*. A másik a Debreceni Egyetemi Könyvtárban található, ez teljesen ép példány. Itt: *el-enyészésének okairól*, de *Posonyban és Pesten* helyett *Posonyban s Pesten*, itt *Füskuti Landerer Mihály költséggel*, ott *Landerer Mihály bet.* Az Egyetemi Könyvtárban található példány kiadási éve 1808(!) (Cimlapkiadás?)
- 5 Montesquieu: A törvények lelkeről. Fordítottatott a párisi 1816-odik esztendei kiadás szerint. Posonyban, 1833.
- 6 Hencze Béla: Kazinczy és a francia felvilágosodás. Bibliothèque de l'Institut Français a l'Université de Budapest 6. sz. 1928. 33.
- 7 Bariska Mihály: Gróf Széchenyi István és a francia irodalom. Bibliothèque de l'Institut Français a l'Université de Budapest 4. sz. 1928. 22—23.
- 8 Trefort Ágoston: Kisebb dolgozatok az irodalom, közgazdaság és politika köréből. Bp. 1882. Az adatot közli Sötér István: Eötvös József. Bp. 1967. 14.
- 9 Montesquieu; Perzsa levelek. XI—XIV. levél. Kemény: Adónkról. Erdélyi Híradó 1842. 40.
- 10 A Korteskedés elején idézett sorok itt: „Hogy a világ nem a vak történet által igazgattatik, azt bizonyítják a Rómaiak, a kik szakadatlanul szerencsések voltak, míg egy bizonyos planum mellett hűségesen meg maradtak; és éppen olyan szakadatlan szerencsétlenséget tapasztaltak, mihelyt attól eltávoloztak. Vagnak olyan közönséges okok, már azok akár moralis, akár phisika okok legyenek, mellyek a Monarchiába mivelnek, ezek emelik azt tartják fenn — és taszítják semmiségre.” 191.
- 11 A levelet közli Trócsányi Zsolt: A nagyenyedi kollégium történetéhez. Bp. 1957. 31—33.
- 12 Túlzás Benkő Samu kítűnő tanulmányának az a megállapítása, mely szerint Kemény államideálja a „műveltségi viszonyok szerint korlátozott demokrácia”. Kemény bizonyos demokratizmusa nem zárja ki azt, hogy mint államformát, a monarchiát tartsa legcélszerűbbnek az adott viszonyok között. Az igaz viszont, hogy legközelebb a monarchia angol formájaként emlegetett „monarchia formájába bujtatott köztársaság”-hoz áll.
- 13 Itt Kemény elmesél egy anekdotát. A francia forradalom napjaiban Danton a fiatal Lajos Fülöp-pel találkozott, s kérte a trónörökösöt, vigyázzon életére, mert a nép nem szereti a köztársaságot, és vissza fog térni a monarchiához.
- 14 Barla Gyula: Kemény Nagyenyeden (kéziratban)
- 15 Ld. a 10. jegyzetet.
- 16 Kemény itt ismét az Elmékedésekből idéz.

ВЛИЯНИЕ МОНТЕСКЬЕ НА МЫШЛЕНИЕ ЮНОГО КЕМЕНЬ

Филологически можно доказать, что Жигмонд Кемень был знаком с трудами Монтескье и идеи великого французского философа до 1848 г. играют серьезную роль в политическом мышлении венгерского писателя. Под влиянием Монтескье формируется государственный идеал Кемени — конституционная монархия, основанная на системе представительства. Кемень принимает и принцип «разделения власти», который и по его мнению является залогом политической свободы. Этот принцип он подхватывает с целью обеспечения парламентской и судейской свободы, которой угрожала политическая установка Габсбургов на централизацию. В образе мышления Кемени обнаруживаются и следы знаменитой «теории-климата». Монтескье познается и в его взглядах на историю: из его трактата «Размышления о причинах величия и падения Рима» можно сделать вывод, что падение государства — дело не случайное, а следствие его слабости, отсутствия внутреннего единства. В своей работе «Вербование голосов и его противодействующие средства» Кемень проводит аналогию между причинами падения римлян — с одной стороны, и партийной борьбой в Венгрии до Мохача — с другой, а также между отдельными явлениями периода реформ. Автор статьи стремится к тому, чтобы дать почувствовать детерминизм Кемени и ставит под сомнение мнение, согласно которому Кемень был влиятельным сторонником фаталистического миропонимания.

Dezső Baffy

MONTESQUIEU'S EINFLUSS AUF DAS POLITISCHE DENKEN DES JUNGEN KEMÉNY

Der Aufsatz bringt den Nachweis, dass der ungarische Publizist, Politiker und Schriftsteller Zsigmond Kemény die Werke von Montesquieu gekannt hat und dass vor 1848 die Ideen des grossen französischen Philosophen eine erhebliche Rolle im politischen Denken von Kemény spielen. Nach dem Vorbild von Montesquieu gestaltet er sein Staatsideal: die konstitutionelle Monarchie auf repräsentativer Grundlage. Er übernimmt das Prinzip der Trennung der Gewalten, und erblickt darin die Sicherung der politischen Freiheit. Er will durch dieses Prinzip in erster Linie die Freiheit der parlamentarischen und der richterlichen Gewalt gegenüber der Habsburg-Zentralisation sichern. Auch die bekannte „Klima-Theorie“ hat ihre Spuren im Denken von Kemény hinterlassen. In seiner Geschichtsauffassung kehren die Schlussfolgerungen der Betrachtungen über Grösse und Verfall der Römer wieder: der Sturz eines Staates wird nicht durch den Zufall, sondern durch reale Ursachen, durch innere Schwäche, durch Uneinigkeit herbeigeführt. In der Flugschrift „Parteiwerbung und ihre Abhilfsmittel“ fasst Kemény von Montesquieu beeinflusst den Verfall des Römischen Reiches, die Vorgeschichte der Katastrophe von Mohács und die ungarischen Parteikämpfe der 1840-er Jahre als analoge Erscheinungen auf. Die ungarische Wissenschaft sieht in Kemény den Repräsentanten einer fatalistischen Lebensanschauung; diese Interpretation kann auf Grund der Gemeinsamkeiten mit Montesquieu in Zweifel gezogen werden.

Baranyi Imre

A FIATAL MADÁCH PESTEN

Madách személyiségének és írói indulásának vizsgálata megkívánja, hogy alaposabban foglalkozzunk azzal a nyolctagú baráti körrel és kéziratos folyóiratával, a *Mixtura*-val, amelyek a fiatal költő pesti éveinek színterei voltak. Ez a baráti közösség a romantikus életérzés melegágya, a *Mixtura* pedig az írói próbálkozás műhelye volt. E két fórumot nem lehet egymástól elválasztani, legfeljebb megkülönböztetni. A „nyolcak” az önművelődésüket, az író-közéleti készülődésüket dokumentáló folyóirat, a *Mixtura* körül forrnak egybe, ahol persze a Madách—Lónyay barátságé a vezetős szerep. A fiatal juristák baráti körét nehéz lenne önmagában, elszigetelt mivoltában tárgyalni. Jelentőségét és mélységét éppen a reformkori, hasonló típusú diák-társasági mozgalmak hátteréből és ismeretében lehet felmérni. Ebből a távlatból egész más képet kapunk a „nyolcak” törekvéseiről és céljairól, s több ponton módosítanunk, bővítenünk kell a korábbi monográfiák idevágó helyeit.

Bodolay Géza kitűnő könyve után különös érzékenységgel, minden eddiginél nagyobb gonddal kell megvizsgáljunk Madách baráti körének szervezkedését a reformkorszak középső harmadában.¹ Ezek a társaságok nagyon jelentős szerepet játszottak országszerte az irodalom művelésében és népszerűsítésében, de a politikai cselekvésre való felkészülésben is. „Jelentőségük nemcsak abban rejlik — írja Bodolay —, hogy műveltebb olvasóközönseget neveltek, hogy sok író, költőt indítottak el az irodalmi pályán, hogy a magyar nyelvű irodalom alkotásait ismertté tették szélesebb körök előtt (ezt később is elmondhatjuk több önképzőkörrel), hanem abban is, hogy ezekben a társaságokban nőtt fel a magyar polgári átalakulás és haladás harcra késztetője, a Főiskolai Magyarországi Nagyszerű Gárdája.”² Madáchék baráti körét természetesen nem lehet ezzel a mércével mérni. Sokkal szerényebb eredményeket mondhat magáénak, mint egy ilyen, az egész reformkori diáktársasági mozgalmat jellemző értékelés. Szerényen bár, de ez a nyolctagú baráti közösség is beilleszkedik a reformkori diáktársasági mozgalomba, azzal szoros kapcsolatot tart. Sőt minden jel szerint társaságnak is tekinthetjük. A „nyolcak”-at létrehívó erők, az összetartozást meghatározó elvek, az önművelődés programja, a kéziratos lapszerkesztés, mind-mind arra vallanak, hogy a hivatalosan működő *iskolai diáktársaságok*val azonos értékű közösségben éltek Madáchék. Kétségtelenné válik ez,

mihelyt közelebről szemügyre vesszük a pesti egyetem diáktársaságainak helyzetét az 1830-as évek végén, az 1840-es évek elején.

A Madách-testvérek, ha a legjobbkor is, de egy vonatkozásban mégiscsak kedvezőtlen időben érkeztek Pestre: éppen 1836-ban tiltották be a *Cassino* néven működő, 83-tagú egyetemi társaságot.³ A pesti egyetem társaságai nem voltak erősek, hosszúéletűek, következésképpen olyan eredményesek sem, mint a vidéki református kollégiumokban működő társaságok (Sopron, Sárospatak, Debrecen, Pápa, Selmec, Pozsony, Eperjes, Losonc, Kolozsvár s a többi fókusz: ezeken a helyeken virágoznak igazán a diáktársaságok). Pedig Pesten már 1790-ben megalakult az első társaság, de újból csak 1833-ban ad magáról hírt, amikor egy *Nemes Kompánia* néven ismert, elsőéves jogászokból és bölcsészekből verbuválódott 32 tagú társaság után nyomoztat az egyetemi elnök.⁴ Az 1836-os betiltás közvetlen oka az volt, hogy a *Cassino* ifjai gyűlést tartottak az Orczy-kertben. A valóságos indok persze egészen más, sokkal mélyebb: a Helytartótanács félt a rebellis hangulattól, a nyílt politizálástól, s „magukat a *szervezett társaságokat* is veszélyesnek tartotta szervezeti formájuk miatt.”⁵ Így került aztán sor még ugyanebben az évben országszerte a diáktársaságok betiltására. 1836, a betiltás éve, mindent megmagyaráz: a pozsonyi országgyűlésen hallatta először messzehangzóan hangját a reformkor liberális egyetemi ifjúsága. Az országgyűlés berekesztése után be is börtönzik vezetőit, perbe fogják Wesselényit és Kossuthot. A reakció általános támadást indít a politikai ellenzékiiség főfészkéi, a diáktársaságok ellen. (Ennek esik áldozatul a pesti *Cassino* is.) Rajtuk lesz a szeme később is, mert ahogyan újjáélednek a 40-es évek elején, a Helytartótanács ismét betiltó rendelettel sújt le rájuk 1845-ben. A másodszori betiltás szenteltvíz, a Fialat Magyarország nemzedékét most már — 1848 küszöbén — nem lehet többé rendeletekkel megregulálni.⁶

Madáchék tehát akkor tömörülnek baráti közösségbe s hívják életre a *Mixturát*, amikor a pesti egyetemen mélyponton van a diáktársasági mozgalom, a kormányhatósági tilalom miatt hivatalosan nem is létezhetnek. Szükségszerűen kelnek hát életre az afféle szűkebb baráti körök, mint amilyen a Madáchéké volt. Illegális létezésük a diáktársasági mozgalom erejéről, eredeti hivatásuk-rendeltetésük töretlen vállalásáról tanúskodik. Hogy teljesebb fogalmunk legyen a „nyolcak” köre mozgolódásának jelentőségéről, érintenünk kell még a vállalkozás kockázatait, korántsem lebecsülendő veszélyeit is. Csak így érthetjük meg, miért van oly kevés tényünk, fogható adatunk a tulajdonképpen félig-meddig konspirációs baráti körről, erről a bátor csoportosulásról, mely az egyetem fegyelmi statútumait súlyosan sértette, de nyilván egyebet is, többet is a reakció érdekeiből.

A „veszélyes” társasági mozgolódásokat mind az egyetemi vezetés, mind a titkos rendőrség szigorú megfigyelés alatt tartja. Már a *Nemes Kompánia* utáni nyomozás alkalmával — 1833-ban — felhívják a rektort a társasági szervezkedés jövőbeni elfojtására. „... hasonló társulatok — olvashatjuk — különösen

a mostani időben, ha kezdetben nem is látszanak figyelmet érdemlőnek, később súlyos következményekkel járhatnak”.⁷ Ezután csattan a Helytartótanács 1836-os, első betiltó rendelete. De Madách egyetemén 1837 októberében még ilyen nyomás alatt is a Kossuth-féle kéziratok lapokat olvassák az órák előtt — árulkodik az egyik jelentés —, s ezért intézkednek, hogy a felügyelet tilalommal vegye elejét a hasonló esetek megismétlődésének.⁸ De ennél is többet mond Bodolay következő megállapítása: „Egy titkosrendőri jelentés 1839-ben is ír egy társaságról, amely a tilalom ellenére a jogászok közt alakult elnök és titkár vezetésével, hogy magukat bölcséletben, jogban és más hasznos tudományokban képezzék. Az egyesület célja volt még a tagok nézeteinek kölcsönös kicserélése és egymás kölcsönös felvilágosítása. A kari igazgató nem akadt nyomára ennek az állítólagos egyesületnek.”⁹

Most már egész közel járunk a „nyolcak” és a kézirat *Mixtura* jelentőségének a teljes megértéséhez. Nem valószínű, noha nem is lehetetlen, hogy ez a titkosrendőri jelentés Madáchék körére és működésükre célzott. Ám az tény, hogy Madáchék szervezkedése 1839-ben tetőződik és a radikális szellemű, a csoportosulásokban már példát mutató Kazinczy Gábor rokona, Kazinczy István is külső tagja a „nyolcak” körének, van okunk tehát éppen elég, hogy a helyzetre jellemző egyidejű titkosrendőri jelentések ismeretében a „nyolcak” jelentőségét többre becsüljük, mint a korábbi értékelések.

Az el- és betiltás idején lehetett még több más csoportosulás is a juristák között, hisz majd csak 1843-ban alakulhat meg hivatalosan újra — a jogászok kezdeményezésével és részvételével — az egyetemi diáktársaság Pesti Magyar Társaság néven.¹⁰ 1843-ig tehát illegalitásba volt kényszerítve minden társasági szervezkedés, létezésüket hivatalosan el nem ismerték, sőt, amint láttuk, a titkosrendőrség vizslat utánuk. A nyilvános fórumokról kiharcolt diákok az 1836-os betiltás után sem mondanak le a „társulat eszmé”-jéről. Ellenkezőleg: rendezett visszavonulás követi az ilyen korlátozó-tiltó rendelkezéseket. Így keletkeznek országszerte „a szellemi tehetség” gyakorlására a „szünőrai” önművelő programok, így az iskolán kívüli „magány-körök”, melyekben — ahogy az egykorú forrás vallja — „kettőztetett erővel iparkodunk megközelíteni célunkat.”¹¹ A diáktársasági mozgalmat elfojtani nem lehetett, legfeljebb csak fojtogatni-korlátozni. Gombamódra nőttek ki a magán-társaságok és a titkos egyesületek. A debreceni kollégium diákjai titkos társaságot tartottak fenn ezekben a nehéz években valahol a város megyényi határában: „Ebben az egyesületben — írja Bodolay — azután havonként volt tisztújítás, melyet a kor szellemét hiven tükröző székfoglaló beszédek követtek.”¹² Madáchék baráti köre is egyike volt ezeknek a föld alá kényszerített megannyi külön kis csoportban világló „magánkör”-öknek, amelyek a tilalmak idején főleg a juristák között terjednek el a pesti egyetemen. Vagyis: *a Lónyayék lakásán rendszeresen összejáró, kéziratot folyóiratot szerkesztő baráti csoport voltaképpen történelmi mikroorganizmus, a reformkor diáktársasági mozgalmának eszméit valló kis*

közösség. Hivatalos működés lehetőségei híján csupán egyik szerény szerve lehetett az eszmélő-újuló hatalmas anyaszervezetnek, a liberális fiatal nemzedék szülőjének-nevelőjének, a népnemzetté bontakozó hazai társadalomnak. Ereje, eszmélető hatása így is nagy: a nagy nemzedék egy kis osztagát indította el az önművelődés, a közéleti-politikai érlelődés, az írói pálya nehéz, emberpróbáló útjain. Végül pedig erjesztő-gerjesztő, melengető szellemi bölcsője, első visszhangja, hűsvér közössége volt irodalmunk egyik valóban világraszóló nagyságának, Madáchnak.

De lássuk most már belülről is a kis közösség életét, próbáljuk rekonstruálni hiteles képét, s figyeljük meg, hogyan érlelődik, formálódik tovább az ifjú Madách, hogyan készülődik az író Madách.

A baráti társaság külső történetéről vajmi gyéren vannak adataink. Nyilván a tömörülés és a lapszerkesztés konspiratív volta miatt. Jellemző, hogy Madách még az anyjának írt leveleiben sem említi külön ezeket a dolgait. Barátairól, különösen Lónyayról elég gyakran szól, de sohasem úgy, mintha őket tudatos, hazafias társaság eszméje kötné össze. Szóba hozza ugyan mindjárt az első pesti levelében egyetemista új ismerőseit: „Mostanában Balassa, Kalai, Benyiczky és Lubival vagyok ösmerős, Majtényi Laci azon utzába van szálva, mellyen minden nap járnok kel”.¹³ De mindez semmiképp sem lényegbevágó információ. Később meg végképp nem szokása, hogy számot adjon baráti köreiről, pláne mint életének közösségi részéről. A Lónyaynak írt levelekből sem sokat tudhatunk meg magáról a társaságról, de a folyóiratról már többször hallhatunk; a gyakran megújuló „mixturai disputációk” jelzik, hogy a nyolctagú baráti együttes feszült, friss szellemi-politikai-irodalmi atmoszférában él.¹⁴

Sajnos, a *Mixtura* egyetlen példányát sem látta Madách-kutató. Ebből a szempontból még a *Litteraturai Kevercs*-cel is jobb helyzetben voltunk. De — és ezt nyomban meg kell jegyeznünk — a feltehetően többszáz reformkori kéziratos lapból is alig-alig maradt meg néhány példány. A *Mixturát* a baráti kör eleve nem a nyilvánosságnak szánja, nem is terjeszti. Valószínű nem is terjeszthetnék! A *Mixtura* mintha éppen talányos sorsával, elenyésző kevés filológiai roncsával bizonyítaná, hogy szerzőinek, de az egész kicsi-kis baráti közösségnek is, nem volt más útja, csak az óvatosság. Mikor a társadalmi mozgólódásokat árgus szemmel figyelte, sőt szigorúan meg is torolta, ha nem az egyetem, hát a feudális titkos rendőrség, lehetett-e más út? Kossuth kéziratos lapja óta a Helytartótanács eleve gyűlölt minden kéziratos lapot, különösen abban a történelmi pillanatban, az 1836-os országgyűlés után, mikor a társaságokat is betiltották, amelyek kéziratos lapokra vetemedtek. . .

Hogy a „nyolcak” kapcsolatát és a *Mixtura* tartalmát és célját kutatva-nyomozva mégsem járunk teljesen bizonytalan talajon, ezt nem az egykorú adatoknak köszönhetjük, hanem Lónyay Menyhért önéletrajzi töredékének, amely 1885-ben íródott, amikor már a régi tilalmas dolgokat is meg lehetett vallani. S köszönhetjük Madách Lónyay-leveleinek, amelyek újabban kerültek elő.

De halljuk az ősforrást, Lónyay Menyhért önéletrajzi töredékét: „Mint akadémiai polgárok a komolyságot és szorgalmas tanulást tartottuk kötelességünknek. Tanulótársaink közt voltak: Madách Imre, gróf Andrássy Manó és Gyula, Beniczky Ödön, báró Balassa Antal, Kállay Gusztáv, Boronkay Rudolf. Alig voltunk együtt néhány napig, egyike lettem azoknak, kik a többieknek irányt adtak.

Lakásunk közel volt az egyetemhez és szokássá lett, hogy a jelesebb ifjak nálam jöttek össze az egyetemi órák megkezdése előtt és a leckék után. *Egy nemesebb irányt úztünk ki magunknak. Szorgalommal igyekezettel tanultunk, nem az iskolai disciplina következtében, de saját elhatározásunkból. Buzdításomra előzetesen tanulmányoztuk minden lecke előtt az előadandó tárgyat. Mondottuk egymásnak, hogy hasznos polgáraivá akarunk lenni a hazának s erre kell, hogy tanuljunk, ismereteket gyűjtsünk. Általában azon korszakot a nemes törekvés jellemzi.*”¹⁵ (Az eredetiben nincs kiemelve.)

A csaknem félévszázad távolból emlékező Lónyay szavaiból is kitetszik a lényeg: csak a felfelé ívelő kor liberális-romantikus lelkületű ifjai lépnek így baráti közösségbe tartalmas-nagyratörő céljaik megvalósításáért. Csak a romantikus baráti közösségeket jellemzi ennyire az a nemes idealizmus, amellyel szövetségbe olvadnak a haza hasznos szolgálatára. Együtt van itt minden, ami a reformkori diáktársaságoknak eszmei alapjuk volt: az önművelődés „nem az iskolai disciplina következtében”, a „hasznosság” elvét követő, cselekvő hazafias-polgár erény, a kor nemes törekvéseinek megértése, az önkormányzat-függetlenség romantikus vágya-elképzelése-akarata. Pedig Madáchék liberális-romantikus tartalmú baráti csoportosulása csak egy parányi, illegális sejt az időnként engedélyezett legális társaságok mellett, ha nem felettük, hát alattuk . . .

A „nyolcok” körének másik életműködése a szépirodalmi próbálkozás. De halljuk magát Lónyayt: „*Irodalmi munkásságot folytattunk, hogy magunkat kiképezzük: alapítottunk egy írott folyóiratot, mely természetesen nem a nyilvánosságnak volt szánva, hanem egymás dolgozatait bíráltuk meg abban. Az egyes számok nálam állítottak össze és mindenkinek joga volt a maga munkáját oda beírni. Valódi értekezések voltak ezek különböző tárgyról. A legbuzgóbbak közé tartozott Madách, ki többnyire költeményeket ígatott be. Gúnyosan Mixturának neveztek a lapunkat, mert mindenkinek az eredeti eszméit, bármily zavarosak voltak is, foglalta magában. De, mert a feladat az is volt, hogy egymás munkáját megbíráljuk és a kritikát a lapba bejegyezzük, ebből az apprehensiók végtelen sora támadt, úgy hogy a keserőségek következtében elhatároztuk, hogy ki-ki tartsa meg magának a dolgozatait, vagy közölje barátai-val, de egymás kritikája alá ne bocsássa.*”¹⁶ (Az eredetiben nincs kiemelve.)

Amit Lónyay itt mond, lényegében megegyezik azzal, amit a reformkori diáktársaságok programjáról, céljairól az egykorú jegyzőkönyvekből, alapszabályokból és törvényekből általában tudunk. A társasági alapszabályok tipikusan központi gondolata az önművelés és a nyelvi-irodalmi kultúra ápolása, vagyis

amit a „nyolcak” tudatos program gyanánt állítanak maguk elé.¹⁷ Hogy mennyire azonegy a Madáchék baráti körének törekvése a diáktársaságokéval, ezt a *Pesti Magyar Társaság* 1843-as „alaprajza” bizonyítja: „A ‚Pesti Magyar Társaság’ célul értelmi, s szellemi önművelést tűz ki, eszközül honi nyelven írással, s szóvali működést választ.”¹⁸ De a többi társaságnak is ugyancz a célja. Könnyű belátni most már, különösen a Lónyay leírása után, hogy a *Mixtura* körül tömörült társaság szerves része, egyik tápláló erecskéje annak a hatalmas „földalatti” folyamnak, amely felszínre tör a reformkor szellemi-politikai „földmozgásában”. Elsodorva útjából a feudális tudat-maradványokat, szüntültig tele lebírhatatlan eszmei-irodalmi energiával, a Fiatall Magyarországnak óriás deltaként ömlik bele 1848-ba. A Madách-Lónyay vezette *Mixtura*-körnek, akár csak példaképeinek, a mintaadó társaságokénak, két megvallott célja van. Az egyik: az *önművelődés*, a szó legteljesebb értelmében, a másik: a *szépirodalmi hajlamok* ápolása-nevelése, egyelőre fórum-teremtésével a költői és szépprózai próbálkozásoknak, ahogy lehet, kézíratos lappal. Madáchék romantikus-lelkes diákcsapata az ifjú hősök bölcs együgyűségével vágott neki mindkettőnek. Helyes arányokra munkamegosztásos gyakorlattal vigyáztak, így vált e társaság egyúttal a személyiségek szuverén fejlődésének termékeny klímájává is. Lássuk először is: *hogyan lett e kör az önművelődés műhelyévé*. Próbáljuk megrajzolni a fiatal Madách szellemi otthonát. Most még csak vázlatosan, mert később bőven lesz még okunk teljessé tenni a rajzot. De már a Madáchra hajló szellemi égbolt előrejelzése is sokat mond, pezsdítően hangolja kutató kedvünket.

Madách személyiségének egyik legkoraibb és legállandóbb elemét, az ismeretvágyat már a *Litteraturai Kevercs* cikk-kivonatai óta szüntelenül érezzük. Ez a hajlama is itt Pesten, az önművelésre romantikus lendülettel és elszántsággal törő magatartásában indul el a kiteljesedés felé. Madách tudásszomját, amint többször is láttuk, az iskolai és egyetemi tantárgyak nem elégítették ki. Múlhatatlanul keresi és meg is találja az önművelésnek azt a módját, amely a reformkori ifjak számára a legtermészetesebb volt: az ihlető közösségi-baráti életet. Ez egyúttal — talán bizonyítottuk már — romantikus egyéniségének új élményforrás is volt. Tehát a személyiségfejlődés minden tere összehangolt mozgásban van: a romantikus élmény- és ismeretvágy sok és sokféle lehetőségre lel. Például az önművelésben is.

A kötelező iskolai tantárgyakat meghaladó kultúrkinccsekhez való vonzódás, az *önművelés* nyomai Madách kora gyermekkora óta kimutathatók. E hajlam első jelével, a *Litteraturai Kevercs*-cselel már találkozunk. Láttuk, milyen irányba indult Madách, azazhogy inkább indították. A pesti évek az önművelés igazi éveit. Szélesebb az alapvetés, lendületesebb a nekirugaszkodás, önállóbb és fogékonyabb az érdeklődés. Egyszerre minden zsúfolttá, izgalmas labirintussá válik körülötte: szaporábbak, dúsabbak a személyes-közvetlen élmények, de

sűrűn metszik és fedik egymást a különböző friss, másodlagos élménykörök is. Madáchnál mégsem észlelünk szembeötlő tájékozódási zavart: nem, mert tanárainak sugalmazó útmutatása mellett (Toldy Ferenc és más kiváló tanárok vannak ott a háttérben) maga is egyre tudatosabban, hajlamai parancsához igazodó önművelődési program szerint talál rá olvasmányaira, könyvekre, folyóiratokra meg egyebekre, a szellemi érdeklődés bonyolultságában is jól behatárolható országútjaira. Végül is szuverén módon illeszkedik bele a reformkor középső harmadának eszmei-irodalmi atmoszférájába.

Az iskola — már láttuk — nem elégíti ki a romantikus fiatalokat, alapismereiteket hiányosnak érzik s összeütközésbe kerülnek a tantárgyak szellemével.¹⁹ A feudális tudatformával átvivődött tantárgyi anyag (különösen a jog, egy-két ága kivételével) ellentmondásban van a kor polgári törekvéseivel: tipikusan a reformkori fiatalok konfliktusa ez. Hivatottságukat bizonyítja, hogy maguk találják meg a lépéstartásra, pontosabban az iskola-okozta lemaradás bepótlására a legkorszerűbb utat-módot: a diákműhelyekben, az önképzőkörökben, a diáktársaságokban. Madáchnak is, bizonyítottuk, errefelé kellett indulnia: ez volt a legjobb, a legrövidebb, a leggyorsabb, az egyenes út. A legkorszerűbb, mert a korszellem és a személyes becsvágy itt forrt egygá a közösség lélekkon fegyelmével. Az ő társasága, a „nyolcak” baráti köre, mint a hasonló természetű és rendeltetésű „társasági egyesületek”, a *szabadelvűség melegágya volt*: azokat az eszméket élesztgette, amelyekről az iskola hallgatott, azokat a hajlamokat ösztönözte, amelyeket az iskola elfojtott. Igazi önművelő fórum volt Lónyay Menyhért lakása: cserélődtek a korszerű eszmék, a barátokat magas versenyszellem szította új ismeretek szerzésére, kézzől-kézre adták új könyveiket, folyóirataikat. Végül a saját kézírataikat is. Társasági atmoszféra ez — ahonnan még a vita sem hiányozhat. (Erről majd később.)

Madáchék körének is egyik főfunkciója — a Lónyaynak írt levelek tanúsága szerint — a mohó olvasás; az *irodalomközvetítés*. (Ez az önművelő program szintén a diáktársaságokkal rokonítja-azonosítja a „nyolcak”-at!) Madáchban egyébként is erős az olvasás szeretete, a baráti csoport — élén Lónyayval — még csak növeli benne e szenvedélyt. „Új életre szentelém magam, olvastam, mennyit csak lehetett” — olvashatjuk egyik önérzetes hangú, anyjának írt levelében.²⁰ Szó szerint vehetjük e sorait, ha azokra az igen-igen tisztelendő fiatalkori olvasmányaira gondolunk, amelyekre a következőkben próbálunk fényt deríteni. Idézett vallomása 1838-ból való, amikor már a baráti társaság versenyben olvassa a könyveket és a folyóiratokat. Sportszerű verseny volt ez, jellemző a diáktársaságokra és a romantikus barátságokra. Alig akad olyan levél a Lónyaynak írottak közt, amelyben ne tájékoztatná barátját újabb olvasmányairól, könyvélményeiről, izgalmas folyóiratcikkekről. Szinte állandóan könyveket, folyóiratokat kér és küld. Később már saját műveit is bírálatra küldi, lemásolja leveleibe: forrongó szellemi műhely ez. Nem ismerjük ugyan Lónyay leveleit, de minden jel arra vall, hogy ez a kapcsolatuk egyfajta nemes szellemi párviadal

volt, egymás kölcsönös tájékoztatására. De ez volt a „nyolcak” eszmei-baráti kohéziójának is egyik éltető-szervező alapelve. Hallgassuk csak az ifjú Madách oly gyakori, oly tipikus levél-sztereotípiáját. „Kérlek küld el a nálad lévő Honművész-t”²¹ — „Kérlek küld el az árvizi könyv 3-ik kötetét”²² „Kérlek küld el Montesquieut, két kötet, és a honművész numerusait”²³ „megkapva a Honművészt, im mindjárt hozzád küldöm”²⁴ — „Kérlek légy oly jó Börne munkáit megvenni. . . Kérlek Menyusom az Ördög sétája Byrontól mit minap olvasni kezdénk, meg van-e az enyémben is? V.mi címmel?”²⁵ Az idézetek indítékát, az önművelésre szövetkezett romantikus barátság lényegét maga Madách fogalmazza meg: „*En Lónyaynak s ő nekem mindig ad olvasni könyveket s közönséges német újságot*”²⁶ (Az *credetiben* nincs kiemelve.) Anyjától is igen gyakran kér könyveket és szótárakat²⁷ valamint engedélyt magyar könyvek vásárlására,²⁸ folyóiratok előfizetésére.²⁹ A betűfaló diák sűrűn megfordul az antikváriumban is,³⁰ mindig vannak friss sajtó-értésülései.³¹ Ez a tájékozottság nagyon jellemző az egykorú liberális ifjúságra. Tudjuk, mennyire viszolyog Madách a tájékoztatanságból fakadó „kalamitások”-tól, nem csoda, ha tudatosan odafigyel a világ dolgaira. Erre a leendő jogásznak nagy szüksége van. Egyre szaporodnak leveleiben az idézetek és a mottók is, amelyek ha többnyire pontatlanok is, mégiscsak elvezetnek bennünket lelőhelyeihez: Madách gazdagodó könyvespolcához.³² Stílusfordulatai, szókincse, leírásai és jellemzései nemcsak hatásdokumentumok, hanem már átvezető utak is egy újabb fejlődésmozzanathoz: az író készülődéséhez-vajdításához.

Madách tehát sokat olvasott pesti éveiben, talán kevesebb rendszerességgel mint később, de sodróbb ihletettséggel, tárultabb lélekkel. Kialakul szellemi világa, érdeklődésének tartalma, ízlésének iránya bizonyíthatóan. Amióta megközelítőleg ismerős a Madách-család könyvtára³³, valamelyest enyhült a filológiai hatáskutatás szertelen szeszélyessége, de még mindig sok a globális kapcsolatteremtés: hiányos Madách olvasmányainak a *személyiség fejlődésével összehangolt kronológikus feltárása*. Most már itt is szilárdabb talajon járhatunk, több az adatunk, fogódzóink biztosabbak. Szempontjaink ehelyt még nem komparativista szempontok, nem a hatáskutatás izgalma vezet bennünket — magára az alakuló műveltségkörre vagyunk csupán kíváncsiak, táguló sugaráratérületére, azokra a szerzőkre és művekre, akikre vagy ő maga is utal vagy pedig nyomait, reminiszcenciáit találjuk meg, főként leveleiben és zsengéiben.

Az *ókori klasszikus irodalomnak* viszonylag gyér nyomai vannak, noha bizonyos, hogy jól ismerte az antik világ irodalmát, de még nem olyan aktív, nem olyan ihletett a viszony, mint majd később a romantikus dráma-tárgyaival és dramaturgiai elveivel kapcsolatban látni fogjuk. A görögöt és a latint gyermekkorában elsajátította, (alig 7 éves, amikor latinul vált levelet tanárával). A családi könyvtárban pedig megtalálja a görög—latin irodalom legjava műveit. A két nyelv ismerete: szinte biztos bizonyosság a két kultúra ismeretére. *Vergilius* Georgikonját ismeri, tárgyához méltó értéssel és szellemességgel hivatkozik rá

egyik levelében.³⁴ Már korábban is idézte („Ab Jove principium”), bár ő a szöveget Horatiusnak tulajdonította.³⁵ Nincs mit kételkednünk — sőt épp e tévedése is arra vall! — hogy Horatiust jól ismerhette, ha volt mersze fejből idézni. Madách már fiatalokora óta nagyon szereti a magvas szentenciákat, tömör gondolatzilánkokat, bölcs közmondásokat. Ezeket ahol teheti felhasználja, még a Tragédiában is. Cicero mondására is — „usus te plura docebit” — szüksége van egyszer³⁶. A citáció magabiztos hangja Cicero alapos ismeretére vall. Tibullustól pedig mottót vesz a *Lantvirágok* egyik verséhez.³⁷ Madách antik műveltségével még fogunk találkozni. Most, a romantika napfényén ő is inkább első nagy szerelmét Shakespeare-t kortyolgatja, idézi otthonosan,³⁸ de enyeleg már egy másik színi naggyal, Calderon-nal is.³⁹ A német klasszicizmus térben is, időben is közel esik a magyar reformkor 1830-as éveihöz, Goethe és Schiller iker-csillaga átsugárzó. A németet jól ismerő reformkoriak számára magától értetődő olvasásuk. Madách is németül idézgeti őket a *Lantvirágok* mottóiban.⁴⁰ Egy alkalommal, 1838 őszén arról tudósítja barátját, hogy ezúttal igen keveset olvas „...többnyire csak kelmessebb tárgyakról Scott-tól, Matthissontól Michaelis’ Tiedge és másoktól”⁴¹. Ismeri a felvilágosodás íróit, Pope-t, Gellert-et, Wieland-ot,⁴² de leveleiben és jelgésiben Matthisson, Bulwer, Bürger, Börne neve is előfordul.⁴³

Bürger már Csokonainak, Kisfaludy Károlynak és Kölcseynek kedves olvasmánya, persze átsütött a magyar irodalomra Börne és Bulwer is. Korántsem véletlen hát, hogy Madách műveltség-abroszán egyszerre csak megjelennek a jellegzetes romantikusok, a nagy sugalmazók: előbb talán a Kölcseyt, Berzsenyit és a Kisfaludyakat is gyűjtő érzelmes Matthisson, majd a léleköntők, a „modern”-ek: Rousseau, W. Scott, Byron.⁴⁴

Madách önművelődésébe, olvasmányaiiba nyomósan beleszólnak aktív írói készülődése, drámatervezetei.⁴⁵ Ez az oka, hogy fiatalkori olvasmányainak zöme az egykorú, a jelenkori irodalomból való, a közvetlen elődök hagyatéka és az idősebb, elismert kortársak műve. Vannak kifejezetten olyan olvasmányai, melyekből anyagot gyűjt készülő tervezett műveihez. Gyarmaton, 1839-ben, például *Rákóczi- emlékek közt kutat*, azokból jegyez fel darabjába illő adatokat.⁴⁶ Eddig úgy tudtuk, hogy az olvasmányokból kiszedett feljegyzések, papírszeletek az 1850-es években keletkeztek. Ez a feltevés megáll ma is, de azzal a kiegészítéssel, hogy Madách a kezdet-kezdetétől szorgalmasan jegyzeteli olvasmányait, mégha kivonatainak nagyrésze valóban a 50-es évek derekáról ered is. Már 1839 nyarán arról tudósítja Lónyayt, hogy „taglalatot” ír Moses Mendelssohn a lélek halhatatlanságát fejtegető művéről, a „Phaedon”-ról.⁴⁷ Az idevágó adatokat tovább gyarapíthatjuk például azzal, hogy 1841 májusában a Bibliából „szerez” — „igen sok kivonatokat”. Ugyanekkor olvassa csodálattal a „Samskritből fordított hosszú költeményt”, a *Dya-Na-Sore-t*, amelyből alighanem bőven merített.⁴⁸ Drámaírói készülődése vezet el Gibbonhoz, a nagy angol történetíróhoz, akinek főműve, a hatalmas Róma-freskó, „A római birodalom

hanyatlásának és bukásának története” könyvtárában is megvolt.⁴⁹ (Lehet, hogy előbb olvasta s csak aztán szerezte be.) Nemcsak később, hanem már ekkor is érdeklődéssel fordul, akárcsak Teleki László a császárkori Róma történetéhez. Azt tervezi Lónyayval, hogy szomorújátékot ír egy olyan témáról, melyre *Gibbon* művében talált: „...már én is készülődök reá — közli barátjával — s mi nagy gyönyörűség lesz azt össze hasonlítani, bár már előre meggyőzöttnek ismerem el magamat.”⁵⁰ (Nemes versenyben drámát írni: tökéletesen beillik a diáktársasági szokásokba és a romantikus baráti közösségek írói indító programjába.)

De írói készülődésében még elhatározóbb szerepe van a *hazai-kortárs irodalom olvasmányélményeinek*, ízlésformáló hatásainak. Világirodalmi tájékozottsága sem lebecsülendő, de a hazai irodalomban való jártassága egyszerűen meglep. Úgyszólván mindenkit ismer, s olvasmányai frissek, „modernnek”, lépést tart nemcsak a folyóiratokkal, de a könyvekkel is.⁵¹ A *Budapesti Árvizkönyv*ben folytatásban megjelent Karthausiból már azonnal, 1839-ben idéz.⁵² Ugyanígy van Vörösmarty műveivel is, legtöbbjüket — már amelyek 1837—43 között keletkeztek — az Athenaeumban olvasta először. S idéz is a „Marót bán”-jából.⁵³ Itt is, ott is felöltő hivatkozásai, valamint a *Lantvirágok* mottói nyomán bizonyos, hogy *alapolvasmányai a romantikusok voltak*. Bár az előző korszak jeleseit is szívesen idézgeti, elsősorban *Verseghyt*, *Kisfaludy Sándort*, akinek munkáit, alighogy Pestre érkezett, magához kéreti anyjától.⁵⁴ Olvashatta a konzervatív *Gr. Majláth József* verseit, olykor *Szemere Pál* és *Tóth Lőrinc* lírájába is belelapozhatott. Értékérzékét mutatja, hogy a magyar irodalom élvonalába tartozó írókhoz és művekhez vonzódik, azokat idézi leggyakrabban. *Berzsenyi*, *Kisfaludy Károly*, *Kölcsey* áll e sor elején, őket követi *Vörösmarty*, *Bajza*, *Kazinczy Gábor* (!) s a prózaírók közül *B. Jósika Miklós*, akinek a háromfelvonásos szomorújátékát, az „Adoriánok és Jenők”-et meg is bírálta.⁵⁵ Már korábban dokumentáltuk, hogy *Eötvös József* elsősorban *Karthausi*-jával hatott a fiatal, de már fiatalon is melankóliára hajló Madáchra ekkor. A névsor persze nem teljes, meg egyébként se higgyük, hogy indulására csak a legjobbak hatottak. Ellenkezőleg: a *Lantvirágok* csattanósan bizonyítja, hogy ízlése még erősen tapad az almanach líra közhelyeihez, az irodalom harmad-negyedrangú halandóihoz. Nem szabad tehát túlbecsülni a legjobbak hatását s nem szabad mindenáron csak az ő nyomaikat keresni Madách zsenyéiben.

Az almanach-ízlés eluralkodik Madách indulásán, a folyóiratoknak — főként az *Athenaeumnak* és a *Honművésznek* — óriási hatásuk van első írásaira, mert ott virágozik elsősorban ez a sápkóros poézis.

Madách folyóiratkapcsolatai — bizonyítjuk később — számosak és szorosak, a folyóiratok szintén *alapolvasmányai* közé tartoznak. A rendszeres folyóirat-olvasás *önművelésének* olyan területe, amely nemcsak költői indulásába szól bele komolyan, de sorsdöntő hatással lesz korszerű műveltségének, liberális gondolatvilágának kialakítására: egész pályájára is.

Madách korai olvasmányait nyomozva, csak a filológiailag bizonyítható adatokra hivatkozhatunk, noha, tudván-tudjuk, tényleges és teljes olvasmányanyagának ez csak töredéke. Műveltségének aktív, a levelezésbe beleépült elemeit regisztráltuk, vettük számba, de végig azzal a szorongató-serkentő tudattal, hogy a számbavétlen vagy ma már számbavehetetlen anyag ennél jóval gazdagabb. Mintát vettünk tehát az önművelés karcosából. Már ennek az ízeletgetése is megenged egy kis minősítést, néhány következtetést. Mindenekelőtt azt, hogy Madách önművelésének iránya és tartalma lényegében *humanista jellegű*, túlnyomórészt irodalmi. Fiatalkori olvasmányainak tehát *pályaindító* jelentősége van.

A szerkesztő megjegyzése

Ezt a dolgozatot Baranyi Imre hagyatékából közöljük. A tragikus körülmények között elhunyt fiatal tudós tervei közt szerepelt egy pályakép Madách Imréről, s egyelőre ennek első, körülbelül Madách kiszabadulásáig és válásáig terjedő részét szánta kandidátusi értekezésnek. Vállalkozását indokolta nemcsak a téma iránti vonzódása, hanem az is, hogy irodalomtudományunkból mindmáig hiányzik a modern, összefoglaló, tüzetes Madách-monográfia. Az a gazdag anyag, amelyet Halász Gábor 1942-ben publikált, mindmáig kiaknázatlan; az azóta napvilágra került Lónyay-levelezés és más eredmények szintetikus feldolgozása is hiányzik. Baranyinak már szakdolgozata, majd egyetemi doktori értekezése is a fiatal Madách-ról szólt; ezen a nyomon folytatta tovább anyagfeltáró és feldolgozó munkáját. 1968 nyarára a tervezett értekezés eljutott Madách pesti egyetemi éveinek végéig; a célkitűzés, amelyet szem előtt tartott, az eddig feltárt anyag új értelmezése és korábban észre nem vett kapcsolatainak kiderítése volt. Valóban mindegyik fejezetében sikerült valami újat nyújtani.

Így mindjárt Madách gyermek- és középiskolai magántanulói éveit tárgyalva, észreveszi hogy a „Litteraturai kevercs” c. kéziratos lapocska nagyon is kiütözik a Madách-fiúk neveltetésének főnemesi-exkluzív kellékei közül. Úgy véli, hogy ezzel a reformkori középiskoláinkban felvirágzó diáktársaságok szelleme lopakodott be a sztregovai kastélyba; a fiúk az akkoriban elszaporodott önképzőköri kéziratos lapokat utánozták. A közvetítő-inspirátor valamelyik házitanító lehetett, aki maga is ilyen iskolából került ki, — esetleg Spányik, aki a fiúkat Pestre is elkísérte. A pesti jogászkodás időszakát tárgyaló fejezetnek az ad jelentőséget, hogy Madách személyiségének kibontakozását elemezve, először aknázza ki a költőnek Lónyay Menyhérthez írt leveleit. (Györfly Miklós nyomozta ki és közölte őket az It 1959-es évfolyamában.) Észreveszi a különös kettősséget: az anyához írt ezidőbeli levelek az anyai gondoskodást elfogadó, engedelmes, kötelességtudó embernek mutatják az ifjú Madáchot. Tartalmukban van valami tárgyias-beszámoló jelleg, atmoszférájukban pedig valami visszafogottság, mintha személyiségének csak egyik oldalát engedné föltárulni. Pedig ekkor Madách már jórészt kivonja magát az anya-diktálta életprogram alól; felszabaduló romantikus életérzése, szubjektívizmusa a Lónyay-barátságban éli ki magát, s az említett levelekben dokumentálódik. A fejlődő fiatal egyéniség összképébe illik bele a romantikus barátság-kultusz, a rokonérmelkekben való tobzódás, a sűrű találkozásokban s hozzá még a levelekben való rajongó elmerülés. A levelek tele vannak a baráti érzelmek bizonygatásával, kételkedéssel és viszontbizonygatások sürgetésével, válságokkal és kibékülésekkel. A levelek egyike-másika a romantikus vallomás szintjére emelkedik; a baráti kör közös életének apró félreértései és összezördülései erős hullámokat verve nagyítódnak fel Madách érzékeny lelkében; a kor divata belopja a szentimentális világfájdalom egy-egy rezdülését is.

A továbbiakban a leveleket Baranyi az írói készülődés szempontjából elemzi és értékeli. Utal a romantikus érzelemkiáradást gyakran színező szatirikus-önirónikus felhangokra, a játékos humor felvillanásaira; észreveszi a későbbi művekből megismert világnézet egy-egy elemének korai jelentkezését. (Rendszerellenesség, romantikus természetesség, szabadságkultusz, küszködés a „sors” eszméjével.) Számbaveszi Madách olvasmányainak, műveltség-szerzésének korai dokumentumait. Írói hajlamáról szólva, rendszerezi a készülődésnek különösen 1838-tól kezdve egyre szaporodó külső adatait, az inspiráló folyóiratokat (Athenaeum, Honművész), a színházzlatogatásokat és drámaterveket. Ő észreveszi az aránytalanságot a felfokozott írói hívatástudat és a még fogyatékosan meglévő írói készségek és alkotóerő közt, az irodalmi hagyomány elsodró erejét, s a fiatal költőjelölt vergődését önnön konfliktusai között. Majd sor kerül arra a kérdésre: milyenek is a fiatal Madách levelei, ha szépírói alkotásoknak vesszük őket és nyelvi, stilisztikai, tematikai értéküket nézzük. Nyelvi ereje nem tud megbirkózni az egyéniség érzelmi-gondolati forrongásával és kifejezésvágyával. Nem válik előnyére a sok nyelv ismerete; az idegen nyelvi struktúrák beleszólnak helyes magyarságába, még grammatikai botlásokat is idéznek elő. A családtagoknak szóló levelek nyelvi szintje még úgy ahogy közvetlen és természetes; a Lónyayhoz szóló romantikus valóságok nyelvi és stíluszintje már fölcsigázott, tele van nyelvi és szerkezeti formátlanságokkal. Stiliszerzéke, izlésnormái még nem alakultak ki; mint költő az élő irodalom legkonzervatívabb ágához kapcsolódik; az almanach-jegyek magasabb igényű leveleiben is uralkodnak. Ezek tüzetesebb elemzése éppen azt dokumentálja: hogyan nő bele Madách a kor divatos hangnemeibe és stílusfordulataiba. Leveleiből is érdekes gyűjteményét lehet összeállítani az almanach-stílus jellegzetes tüneteinek; mintegy lírájának prózai előzményét-változatát alkotja itt meg. Külön méltatást kap egy-egy levél, amely már-már kerek irodalmi alkotásnak minősíthető, igaz, hogy az évtized divatos útirajzainak műfajában. Lírája pedig egyenesen önképzőköri szinten indul, s e fölé a Lantvirágokban is alig emelkedik.

Az értekezés következő fejezete éppen Madách zsenge verskötetét elemzi; összegyűjti a filológiai elérhető adatokat keletkezéséről és megjelenéséről. Már a kötetecske címének megvannak az előképei a diáktársaságok zsebkönyveiben és kéziratok lapjaiban. A verscímek, a kötet lírai anyaga is a reformkori diáktársaságok publikációinak és kéziratok — elsüllyedt — próbálkozásainak hosszú sorába illeszkednek bele. A kötetet nemcsak a Lónyay Etelka iránti szerelem ihleti; nincs is egységes ihlet-centruma. Tarka képet mutat a téma, a műfaj, a stílus egyaránt; egyveleges jellegű maga az ízlés és a verselési mód is. Jórészt szerep-líra ez; a kor sablonjainak hatását jól mutatja néhány szerelmi versnek az Etelka iránti szerelemről valló prózai levéllel való szembesítése: ez utóbbi az őszintébb és elementárisabb. Baranyi gondos gyűjtéssel mutatja ki az almanach-líra képi, nyelvi, szerkezeti jellegzetességeit Madách zsengein.

Az utolsó elkészült fejezet egy új életrajzi mozzanatot ás ki a homályból. A Lantvirágokból a cenzor három patrióta-politikai tartalmú vers megjelenését nem engedélyezte. Baranyi szavaival: „A kihagyásra ítélt három vers pótlására néhány lapos füzetecskét küldött be, amely az új darabokat: A hit szavai hozzá, Csált remény, Kínkacaj c. költeményeket tartalmazta, s így kialakult a Lantvirágok végleges anyaga. E szürke filológiai mozzanat érdektelen történet lenne, ha nem ismernénk a háttérrel izgalmasan megvilágító fordulatot: » A cenzúra által kihagyott három vers egy negyedikkel (A rabköltő) megtoldva — kommentálja a fejleményeket Halász Gábor — szerepel abban a kéziratos füzetben, melyet Kazinczy Gábor hagyatékából először Abafy Lajos ismertetett és adott ki az Egyetértés tárcájában. Eredetileg a Lantszirkák barátomnak címet viselte, ez később Lantvirágok-ra, az olvashatatlanul kitörölt első név Zarándra változott. Rajta az 1840-es dátum.«

A fiatal Madáchnak, illetve a „nyolcak”-nak, a diáktársasági mozgalom és a rokoni szálak révén minden kétséget kizárólag kapcsolata volt az irodalmi élet radikális szellemű megújításával kísérletező Kazinczy Gáborral. Eza pusztá tény pedig új megvilágításba helyezi Madách

indulását, irodalmi-politikai tájékozódását, s egyszersmind a „nyolcak” tevékenységét, s növeli a csekély művészi eredményei ellenére is a Lantvirágok mozgalmi háttérét, eszmeidokumentatív értékeit. Madáchnak Kazinczy Gáborral való kapcsolata ma már több ponton is kitapintható, érdemlegesen bizonyítható. Mindenekelőtt a kapcsolat két közvetlen családi szálának kibogozása a kézenfekvő. Az életrajzokból tudjuk, hogy Kazinczy Gábor rokona, Kazinczy István, Madách évfolyamtársa volt a pesti egyetemen, s a „nyolcak” külső tagja, akivel rendszeres kapcsolatot tartanak. A másik családi szál is figyelemreméltó: Kazinczy Gábor 1835-ben a pozsonyi diétán sógorának, Lónyay Gábor zempléni követnek a jurátusa, aki pedig Lónyay Menyhért édesapjának testvére. Ilyenképpen a „nyolcak” egyik vezéralakja, Lónyay Menyhért, szegről-végről rokona Kazinczy Gábornak. S ha mindehhez még azt is hozzávesszük, hogy Kazinczy Gábor 1836—1838 között a pesti egyetemen folytatta és fejezte be jogi tanulmányait — nincs mit csodálkozni a Madách—Kazinczy-kapcsolat élő közvetlenségén. Teljesen helyénvaló tehát a cenzúra által kihagyott s Kazinczy Gáborhoz elküldött verse eredeti ajánlásának meleg-meghitt hangja: „Lant-szikrák barátomnak”. Minden jel szerint személyesen is ismerték egymást, hiszen másfél évig együtt jártak a jogi karra, s baráti körében két Kazinczy-rokon is volt; nyilván sok alkalom adódott a találkozásra, az eszmecserére, az inspirációra. A szervezkedő hajlamú, vezérszerepre törő, radikális szellemű folyóiratot indítani akaró s ehhez munkatársakat toborzó Kazinczy Gábor eszméltette a „nyolcak” körét és ismerte kéziratot lapjukat, a Mixturát. Teljesen valószínű, hogy Madách nemcsak most, 1840-ben, hanem már korábban is megmutogathatta neki verseit, s egyik tagja lehetett annak a tekintélyes számú fiatalokból álló csoportosulásnak, — 1839 nyarán már 55 társat tarthatott számon az ifjú vezér — amely az irodalmi-politikai élet radikális pezsdítésének eszméjét írta zászlójára. — A kapcsolatnak legdöntőbb bizonyítéka Madáchnak a Lónyay-levelezésben található tervezete: „Egy népszerű újság lehető alapításáról”, amelynek alapelvei feltűnő rokonságban vannak Kazinczy Gábor korábbi folyóiratindítási programjának radikális szellemével. E lapindító programmal, közvetve tehát Kazinczy Gábor körének eszmeiségével mutat rokonságot a fiatal jogász Madách Imre ismert búcsúbeszéde is Virozsil Antal professzorhoz. — A baráti kapcsolat és az eszmei rokonság teszi érthetővé, hogy 1840 nyarán Madách elküldi barátjának a cenzúra által kihagyásra ítélt verseit.” — (Eddig az idézet Baranyi kéziratából.)

Baranyi Imre értekezésének azt a fejezetét közöljük, amelyben a pesti nyolcstagú baráti kört jellemzi, s Madách innen kinövő önművelő hajlamainak adatait gyűjti össze.

- 1 Akadémiai Kiadó, Bp. 1963.
 2 Bodolay: i.m. 9.
 3 Uo.: 323—24.
 4 Uo.: 323.
 5 Uo.: 46.
 6 Uo.: 45—46, ill. 323—24.
 7 Uo. 324. L. még ezzel kapcsolatban: Szentpétery Imre: A bölcsészettudományi kar története, 1635—1935. Bp. 1935.
 8 Bodolay: i.m. 324. L. még idevágóan: Eckhardt Ferenc: A jog- és államtudományi kar története 1667—1935. Bp. 1935.
 9 Uo.: 324.
 10 Uo.: 325. Ez a társaság aztán, más-más név alatt, kisebb-nagyobb megszakításokkal 1848-ig fennáll.
 11 Uo.: 334—35. Az Irodalmi Kör levele Pápára.
 12 Uo.: 49.
 13 Madách Imre Összes Művei II. 893.
 14 7. ill. 18. sz. levele Lónyayhoz. It. 1959. 77. ill. 83.
 15 Bp. Szle 1885. évf. 351—52.
 16 Uo.: 352.
 17 Bodolay 355—90.
 18 Uo.: 381.
 19 Uo.: 336.
 20 M.Ö.M. II. 901.
 21 11. sz. levele Lónyayhoz, It 1959. 80.
 22 12. sz. levele Lónyayhoz, uo. 81.
 23 14. sz. levele Lónyayhoz, uo. 82.
 24 37. sz. levele Lónyayhoz, uo. 102.
 25 36. sz. levele Lónyayhoz, uo. 101.
 26 M.Ö.M. II. 912.
 27 Uo. 895—96. stb.
 28 Uo.: 903.
 29 Uo.: 899 és 904.
 30 Uo.: 896.
 31 1. és 33. sz. levele Lónyayhoz, It 1959. 73. és 99. Anyjához írt levele M.Ö.M. II. 896.
 32 11. és 20. sz. levele Lónyayhoz, It 1959. 80. és 85.
 33 Szücs József: M. I. könyvtára. Magyar Könyvszemle 1915.
 34 32. sz. levele Lónyayhoz, It 1959. 98.
 35 11. sz. levele Lónyayhoz, uo. 80. Györfly Miklós ezzel kapcsolatos észrevételét idézzük: „Helyesen: Ab Jove principium, (kezdjük a földologgal!) Madách mint majdnem mindig — emlékezetből idéz. Innen érthető, hogy a szólást Horatiusnak tulajdonítja, holott Vergiliustól való (Bucolica III. Ecloga, 61).”
 36 11. sz. levele Lónyayhoz, It 1959. 80.
 37 A Koszorútlan koszorús c. verséhez:
 Kit gyöngé szerelem kormányoz, az
 Szentelve, s biztosan járja utjait
 M.Ö.M.II. 824.
 38 11. sz. levele Lónyayhoz, It 1959. 80. Madách Marinhoz írt levelében is shakespeare-i idézetet olvashatunk az élen. M.Ö.M. II. 921.
 39 A költő álma c. vers jeligéjében.
 40 Pl. az Álomkérés, ill. Söhajok c. versek fölött.
 41 4. sz. levele Lónyayhoz, It 1959. 74—75.
 42 Pope-ot a 4. sz. levélben említi, Gellert-et is, It 1959. 74. Wieland említése: M.Ö.M. II. 895. Anyjától munkáinak megküldését kéri.
 43 Matthisson-jelike van az Egy zárda-rom felett c. vers előtt. Bulwert a 4. sz., Lónyaynak írt levél említi, It 1959. 74. A Lantvirágok Adeline c. versc „Töredék, Bürger után”. Börnét a 36. sz. levél említi, It 1959. 101.
 44 Byron említése a 36. levélben, It 1959. 101. Rousseau a 12. levélben, uo. 81.; Walter Scott a 4. sz. levélben, uo. 74.
 45 L. 6., 7. és 25. sz. levelét Lónyayhoz; uo. 76., 77. és 91.
 46 Lónyayhoz írt 6. sz. levelében, uo. 76.

47 7. sz. levele Lónyayhoz, uo. 77.

48 29. sz. levele Lónyayhoz, uo. 97. A könyv Madách könyvtárában is megvolt: Dya-Na-Sore oder die Wanderer. Eine Geschichte aus dem Sanskrit übersetzt, I—III. Wien—Leipzig, 1789—91. L. Szücsi József: i.h. 16.

49 Szücsi József i.m.

50 6. sz. levele Lónyayhoz, It 1959. 76. Györfly Miklós ezzel kapcsolatban utalt Lónyay Menyhért önéletrajzi töredékének egyik helyére: „En is éppen Gibbont olvasván, rászántam magamat, hogy Lucretia c. ötfelvonásos szomorújátékot írjak, melyet Madách kegyetlenül megbírált, úgy, hogy a drámai kísérletekkel fölhagytam.” (Budapesti Szemle 1885. 352.)

51 Fiatalkori levelei egyértelműen erről tanúskodnak.

52 Lásd 11. sz. levelét Lónyayhoz, It 1959. 80.

A tartalom szerinti idézet Eötvös A Carthausi c. művéből való, amely először a Budapesti Árvíz-könyv III. kötetében (1839) jelent meg. Györfly Miklós megtalálta az eredetét, amely helyesen így hangzik: „... Egy levél vagyok, a nagy emberi nem fájáról, egy cseppje a véghetetlen tengernek, egy homokszem a nagy pusztában...” (i.m. 194—5.) Madáchnak friss olvasmánya lehetett Eötvös műve.

53 Lásd 11. sz. levelét Lónyayhoz, It 1959. 81.

54 M.Ö.M.II.896.

55 9.sz. levele Lónyayhoz, It 1959. 79.

Имре Бараш

МОЛОДОЙ МАДАЧ В ПЕШТЕ

Скоропостижно умерший молодой литературовед собирался писать монографию об Имре Мадаче, авторе «Трагедии человека». Написанные части этой работы охватывают ученические годы поэта, ранний период формирования его личности и первые шаги самообразования, а также его первые литературные опыты. В эпоху реформ в Венгрии важную литературную и политическую функцию выполняли т.н. кружки самообразования учащихся средних школ и студенчества. К этому ученическому движению примыкает и тот товарищеский кружок, членом которого состоял Мадач во время учебы на юридическом факультете в Пеште. Наподобие других и этот кружок издавал рукописный листок, члены Кружка время от времени собирались, устраивали диспуты. Одной из задач кружка было руководство самообразованием его членов. В этой романтически настроенной дружеской компании выступил впервые Мадач своими лирическими стихотворениями и эскизами исторических драм, написанных в модном в то время стиле бидермейера-классицизма. Статья, опираясь на первоисточники, пробует нарисовать картину самообразования молодого Мадача и оценивает его чтения данной поры.

Imre Baranyi

DIE PESTER JAHRE DES JUNGEN MADÁCH

Der früh verstorbene Literaturhistoriker arbeitete an einer Monographie über Madách, den Dichter der Tragödie des Menschen. In den vorliegenden Abschnitten behandelt er die Schul- und Universitätsjahre des Dichters, die frühe Phase der Entfaltung seiner Persönlichkeit und die ersten literarischen Versuche. Im Ungarn der Reformzeit erfüllten die sogenannten Selbstbildungsvereine der Mittel- und Hochschuljugend eine wichtige literarische und politische Funktion. Verf. fasst den Freundeskreis, dem der junge Jurist während seines Universitätsstudiums angehört hat, als eine solche, etwas getarnte Formation auf. Der Kreis hatte seine eigene, mit der Hand geschriebene „Zeitschrift“.

hielt regelmässig Zusammenkünfte, in denen die Arbeiten und Lektüren der Mitglieder diskutiert wurden. Die Förderung ihrer Selbstbildung war die erste ihrer Zielsetzungen. In dieser romantischen Gemeinschaft meldet sich der junge Madách mit Gedichten in der biedermeyer-klassizistischen Manier der 1830-er Jahre, und mit historischen Dramenentwürfen. Der Aufsatz schildert auf Grund primärer Quellen, besonders an Hand seiner damaligen Lektüren den Prozess der Selbstbildung des jungen Dichters.

TARTALOMJEGYZÉK

Juhász Géza (1894—1968)	3
Baranyi Imre (1935—1968)	7
<i>Balogh István</i> : Debreceniség (Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere)	11
<i>Kovács József László</i> : Egy magyar humanista írói portréjának kialakulása (Írások Lackner Kristófról 1631—1944)	55
<i>Juhász Géza—J. Gulyás Margit</i> : Csokonai latin zsengei	75
<i>Boros Dezső</i> : Adalékok Csokonai csurgói tanárságához	93
<i>Baffy Dezső</i> : Montesquieu hatása a fiatal Kemény gondolkodására	109
<i>Baranyi Imre</i> : A fiatal Madách Pesten	121

СОДЕРЖАНИЕ

Геца Юхас (1894—1968)	3
Имре Барани (1935—1968)	7
<i>Иштван Балог</i> : «Дебреценщина» (История и общественный фон одного литературного понятия)	51
<i>Л. Йозеф Ковач</i> : Формирование литературного портрета одного венгерского гуманиста (Очерки о Криштофе Лакнер с 1631 по 1944 г.)	73
<i>Геца Юхас—Ю. Маргит Гуйаш</i> : Юношеские латинские стихотворения Чоконаи	91
<i>Дежё Борш</i> : Материалы к учительской работе Чоконаи в г. Чурго	107
<i>Дежё Бэфу</i> : Влияние Монтескье на мышление юного Кемени	120
<i>Имре Барани</i> : Молодой Мадач в Пеште	135

INHALTSVERZEICHNIS

Géza Juhász (1894—1968)	3
Imre Baranyi (1935—1968)	7
<i>István Balogh</i> : „Debreczinertum“ (Ein literarischer Begriff und sein historisch-sozialer Hintergrund)	52
<i>József László Kovács</i> : Das Nachleben des Humanisten Christoph Lackner (1631—1944)	73
<i>Géza Juhász—Margit Gulyás</i> : Die lateinischen Erstlingswerke von Csokonai	91
<i>Dezső Boros</i> : Daten zur Lehrtätigkeit Csokonais in Csurgó	108
<i>Dezső Baffy</i> : Montesquieus Einfluss auf das politische Denken des jungen Kemény	120
<i>Imre Baranyi</i> : Die Pester Jahre des jungen Madách	135

Felelős kiadó: Bognár Rezső, a KLTE rektorhelyettese

Felelős szerkesztő: Barta János egyetemi tanár

Készült monószedéssel, íves magasnyomással az MSZ 5601—50 és az MSZ 5602—55 szabvány szerint

B/5 alakban 8,75 ív terjedelemben, 600 példányban

Megjelent: 1970 január

70.2806.4 Alföldi Nyomda